

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XL**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J.C.G.M. JANSEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT, 1995

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. - Dl. 4 (1959) -
.... - Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XL-1995 / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen.

ISBN 90-74142-05-2

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

Woord Vooraf	VII
J.M. Gijsen, Van kerkelijke caritas naar sociale zorg van staatswege	1
R.M.M. Bertrand, Het huishouden in Zuidoost-Limburg in 1796. Structuur, grootte en samenstelling	75
W.J.M.J. Rutten, De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen	123
H. van Rheenen, De deelname aan het lager onderwijs in de beide Limburgen (1846-1914)	161
E.C.M. Fleré en J.C.G.M. Jansen, Bibliografie van Dr. Remigius Dieteren O.F.M.	187
Literatuuroverzicht	199
Jaarverslag 1994 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	217
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	262
Lijst van afkortingen	263
Organisatieschema	264
Begunstigers en Contribuanten	265

WOORD VOORAF

De oprichter van het Sociaal Historisch Centrum, Pater Dr. Remigius Dieteren O.F.M., werd begin 1995 tachtig jaar. Meer dan veertig jaar lang diende hij zijn geesteskind als secretaris. Nog altijd leeft hij intens mee met het wel en wee van het instituut.

Het veertigste deel van dit jaarboek zij hem van harte opgedragen. Het bevat vier artikelen en een bibliografie van de jarige. Mede ter ere van Pater Remigius bood Mgr. Dr. J.M. Gijsen, titulair bisschop van Maastricht, de redactie een studie aan onder de titel "Van kerkelijke caritas naar sociale zorg van staatswege", waarin wordt geschetst hoe Mgr. H.J. Kerens (1725-1792), achtereenvolgens bisschop van Roermond, Wiener Neustadt en Sankt Pölten, als adviseur van het Oostenrijkse hof bijdragen leverde aan een toenevende bemoeienis van de keizerlijke regering met sociale zorg, voordien een zuiver religieus-kerkelijke opdracht.

Drs. R.M.M. Bertrand zet uiteen hoe het huishouden in Zuidoost-Limburg in 1796 qua structuur, grootte en samenstelling een afspiegeling was van de economische toestand, waarin zich aldaar in de nadagen van het Ancien Régime landbouw, ambachtelijke nijverheid en dienstverlening bevonden. Zijn gevolgtrekkingen zijn opmerkelijk: hoe meer afhankelijk van het gezinsbedrijf, hoe complexer het huishouden.

Drs. W.J.M.J. Rutten laat in zijn artikel, getiteld "De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog", zien hoe de toename van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw meer en meer achter bleef bij die in andere delen van het land. Hij wijt het aan het consumptieniveau, dat in Limburg vooral tijdens de agrarische crisis (1885-1895) merkelijk verslechterde.

Mevrouw Drs. H. van Rheenen beschrijft de deelname van jongens en meisjes aan het lager onderwijs in de beide Limburgen tussen 1846 en 1914. De vergelijking van twee provincies, gelegen in verschillende staten, maakte het haar mogelijk de invloed van overheidsmaatregelen op de onderwijsparticipatie ernstig te nuanceren.

Mevrouw Drs. E.C.M. Fleré stelde een bibliografie samen van de publicaties van de hand van Pater Remigius Dieteren. In een korte inleiding daarop signaleert Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen de opmerkelijke verschuiving in aandachtsvelden bij continuïteit in sociaal-religieus denken.

Een beknopt literatuuroverzicht en het jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum over het voorafgaande jaar sluiten ook dit deel van de Studies af.

De redactie

J.M. GIJSEN

VAN KERKELIJKE CARITAS
NAAR SOCIALE ZORG VAN STAATSWEGE

De ontwikkeling van de kerkelijke caritas: kenmerk van een christelijke samenleving

Het christendom heeft de zorg voor armen, zwakken, misdeelden, vreemdelingen en rechtelozen in de maatschappij van meet af aan als een wezenlijke taak gezien en beleefd. Zijn Meester, Jezus Christus, had deze zelfs tot herkenningsteken van de rechtvaardigen aan het einde der tijden verklaard: wie de hongerigen te eten geeft, de dorstigen laat drinken, de vreemdelingen opneemt, de naakten kleedt, de zieken en de gevangenen bezoekt, zal binnengaan in het Rijk Gods. In deze "geringsten" der mensen blijft de Heer zelf aanwezig (vgl. Mt.24,34-40). Heel bijzonder geldt dit ook voor kinderen: "Wie dit kind opneemt in Mijn naam, neemt Mij op" (Lk.9,48; vgl. Mk.9,38; Mk.18,5).

Jezus heeft het bezit en het goede beheer van aardse goederen niet veroordeeld. Evenmin heeft Hij economische, sociale en politieke onafhankelijkheid afgewezen. Maar Hij heeft ervoor gepleit dit alles niet louter voor zichzelf of voor een beperkte groep te benutten, maar het ook ten goede te laten komen van minderbedeelden, onzelfstandigen, onvrijen en geknechten. In die zin gaf Hij Zijn Kerk een "optie voor de armen" mee.

Jezus' leerlingen hebben dit ter harte genomen. Onder de christenen "was geen enkele noodlijdende, omdat allen die landerijen of huizen bezaten, deze verkochten en de opbrengst ervan meebrachten om aan de voeten van de apostelen neer te leggen. Aan ieder werd daarvan uitgedeeld naar zijn behoefte" (Hand.4,35 v.).

Deze caritas vroeg echter om ordening, om organisatie. De apostelen waren hiervoor verantwoordelijk. Toen zij door de toename van het aantal volgelingen deze "zorg voor de ondersteuning" niet meer op adequate wijze konden waarnemen, delegeerden zij daartoe "zeven mannen van goede faam, vol van geest en wijsheid" (vgl. Hand.6,1-

4). Daarmee had de diaconie in de Kerk haar eigen, gestructureerde plaats gekregen.

De zorg voor de armen en behoeftigen was een plicht van allen die oprecht christen wilden zijn. Geloof zonder daden van naastenliefde - in materiële zin - werd "dood" geacht (vgl. Jak.2,27). "Wie goed zou kunnen doen, maar het nalaat, doet zonde" (Joh.4,27). Toen de Kerk zich uitbreidde, vormde de onderlinge ondersteuning van de gemeenten een vanzelfsprekend symptoom van het zuiver verstaan van het Evangelie. Paulus zette de betekenis van de milddadigheid uitvoerig uiteen in de tweede Korintiërsbrief (vgl. 8,1-9,15).

Het bevorderen en organiseren hiervan bleef een onvervreembare en onopgeefbare opgave van de apostelen en hun opvolgers, de bisschoppen. Paulus getuigt hiervan herhaaldelijk (vgl. Rom.15,26; 1 Kor.16,1-3; 2 Kor.8,6; Gal.2,10).

In de pastorale brieven van het Nieuwe Testament wordt onderstreept, dat de leiders van de gemeenten zich moeten beijveren in gastvrijheid (vgl. 1 Tim.3,2; Tit.1,8), dat zij bijzondere zorg moeten besteden aan behoeftige weduwen (vgl. 1 Tim.5,3) en dat zij de gelovigen moeten aansporen "zich te verrijken door goede daden en vrijgevig te zijn en milddadig" (1 Tim.6,18).¹

In de Kerk van de eerste eeuwen werd een netwerk van sociale zorg en ondersteuning uitgebouwd. De leiding berustte bij de bisschop. Deze moest zich "een vriend van de armen" tonen. In grotere gemeenten stonden hem daartoe diakens terzijde. De stad Rome werd reeds in het begin van de derde eeuw in zeven "diaconieën" ingedeeld. Ieder van deze telde ongeveer tweehonderd behoeftigen. Men wachtte niet tot deze om hulp kwamen vragen; de diakens gingen hen opzoeken. Beroemd om zijn zorg voor de armen werd de diaken Laurentius († 258).²

De gemeentelijke ondersteuning betrof steeds degenen, die geen familieleden of vrienden hadden die voor hen opkwamen. Want dezen waren daartoe als eersten verplicht. De oud-christelijke schrijver Tertullianus noemt als armen die recht op hulp hadden: werkloze

¹ M. Hengel, *Eigentum und Reichtum in der frühen Kirche : Aspekte einer frühchristlichen Sozialgeschichte*, Stuttgart 1973; A. Vögtle en L. Oberlinner, *Anpassung oder Widerspruch : Von der apostolischen zur nachapostolischen Kirche*, Freiburg-Basel-Wien 1992, pp. 45-64.

² E. Dassmann, *Kirchengeschichte*, (dl I), Stuttgart-Berlin-Köln 1991, p. 245.

alleenstaanden, weduwen zonder kinderen en wezen, maar ook huisbedienden die te oud waren om te kunnen werken, schipbreukelingen en andere gestrande reizigers alsook ballingen. Ook kinderrijke gezinnen kregen ondersteuning. Bijzondere aandacht ging uit naar hen die om hun geloofstrouw have en goed hadden verloren en achtergebleven familieleden van martelaren en gedeporteerden.³ Ofschoon de zorg voor de armen aldus in de eerste plaats de eigen geloofsgenoten betrof, strekte zij zich ook uit over andere noodlijdenden. Vooral wanneer levensmiddelen beperkt of erg duur waren of catastrofes een gebied teisterden, toonden de christenen zich grootmoedig zonder onderscheid te maken.⁴

Een aparte plaats in de zorgverlening namen de zieken in. Zij werden vooral door de vrouwen bezocht en verpleegd. Bij epidemieën ontzagen de christenen zichzelf niet en werkten eendrachtig samen.⁵

Evenzo zorgden zij voor een passende begrafenis van de doden.⁶ De gastvrijheid stond hoog aangeschreven. Deze betrof zowel de huisvesting en het onthaal van reizenden - met name pelgrims - alsook de hulp aan noodlijdende gemeenten in andere delen van het Romeinse rijk.⁷ Ook gevangenen werden niet vergeten. Bijzonder veel aandacht ging uit naar de slaven. De christenen streefden ernaar hun eigen slaven zoveel mogelijk vrij te laten en trachtten anderen vrij te kopen.⁸

Deze omvangrijke sociale zorgverlening was typisch voor het christendom. De Grieks-Romeinse wereld kende ze niet. Tenminste niet als opgave van allen. Voor en na vonden wel brooduitdelingen voor armen plaats en werden spelen georganiseerd, die voor iedereen toegankelijk waren. Ook kende men openbare voorzieningen als badhuizen en hospitalen. Maar ze waren vooral bedoeld om de rust in het land of de stad te bewaren, om het lagere volk welwillend te stemmen tegenover de overheid en om besmettelijke ziekten te

³ Tertullianus, *Apologeticum*, (vert. Chr. Mohrmann), Utrecht 1951, 39/5v.

⁴ Eusebius, *Kerkelijke Geschiedenis*, (vert. D. Franses), Bussum 1946, boek IX, hfdst. 8.

⁵ Eusebius, *Kerkelijke Geschiedenis*, boek VII, hfdst. 22.

⁶ Dassmann, *Kirchengeschichte*, (dl I), p. 247.

⁷ M. Puzicha, *Christus peregrinus, Die Fremdenaufnahme (Mt.25,35) als Werk der privaten Wohltätigkeit im Urteil der alten Kirche*, Münster i.W. 1980.

⁸ F. Laub, *Die Begegnung des frühen Christentums mit der antiken Sklaverei*, Stuttgart 1982; R. Klein, *Die frühe Kirche und die Sklaverei*, in: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 80(1985), pp. 259-283.

voorkomen.⁹ De christenen echter wisten zich persoonlijk voor het welzijn van hun medemensen verantwoordelijk. Zij zetten zich direct in voor noodlijdende medemensen zonder eigen baat te zoeken. De Kerk als zodanig beschouwde haar bezit als "armengoed", waarop de behoeftigen een "recht" hadden.¹⁰ Deze visie heeft na verloop van tijd een nieuwe mentaliteit in de samenleving doen groeien.

In de vierde eeuw, toen de Kerk zich publiek mocht ontplooiën, werden weeshuizen ingericht, ziekenhuizen gesticht en verblijven voor bedevaartgangers en andere vreemdelingen gebouwd. Het waren vaak rijke weduwen die dit mogelijk maakten. Zij namen ook de praktische leiding op zich. Op den duur werd aan zulke huizen een klooster verbonden. Men vergat niet dat de kinderen, zieken en reizenden ook geestelijke verzorging nodig hadden. Omgekeerd wisten juist kloosterlingen zich verplicht aan armen en thuislozen bijzondere aandacht te besteden. De nadruk die Benedictus' regel legt op de gastvrijheid is hiervan een duidelijk bewijs.¹¹

Diaconie en caritas bleven taken van heel de geloofsgemeenschap. Allen wisten zich hiertoe verplicht en leverden hun bijdragen. Daarom bleef de uiteindelijke verantwoordelijkheid ervoor bij de bisschop berusten. Ook al liet hij zich assisteren door mannen en vrouwen die zich juist tot actieve liefdadigheid geroepen wisten, toch was hij de drager ervan.¹² En niet zelden nam hij ook het initiatief tot het openen van nieuwe mogelijkheden ertoe.¹³

De middeleeuwen lieten niet alleen een verdere uitbouw van het kerkelijk liefdebetoon zien, het werd ook juridisch vastgelegd.¹⁴ Allerlei instellingen werden voor het verzorgen van armen en het opnemen van hulpbehoevenden in het leven geroepen. Deze werden,

⁹ Dassmann, Kirchengeschichte, (dl I), pp. 240-242.

¹⁰ Dassmann, Kirchengeschichte, (dl I), p. 245.

¹¹ *Die Benediktusregel* (übers. und hrsg. v. B. Seidle), Beuron z.j., Kap. 53.

¹² J. Ambaum, De bisschop, beschermer van de armen, in: Ph. Delhayé en L. Elders (éd.), *Episcopale munus, Recueil d'études sur le ministère épiscopal, offerts en hommage à son Excellence Mgr. J. Gijsen*, Assen 1982, p. 386v.; Dassmann, Kirchengeschichte, (dl I), p. 245.

¹³ Bijvoorbeeld de grote heilige bisschoppen Basilius (329-379) en Joannes Chrysostomus (354-407).

¹⁴ B. Tiernay, *Medieval Poor Law : A sketch of canonical theory and its application in England*, Berkeley 1959; G. le Bras, *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale*, (dl I), Paris 1964, pp. 472-475.

vooral op het platteland, aan kloosterlingen toevertrouwd.¹⁵ Zij richtten "armentafels", gastenkwartieren en ziekenafdelingen in. Ook zorgden zij veelal voor de opvang, de opvoeding en het onderwijs van kinderen.¹⁶ Binnen de steden was de zorg voor armen, zieken en misdeelden in eerste instantie aan de kapittels toevertrouwd. Maar in toenemende mate toonden ook leken zich actief. Op den duur verenigden dezen zich niet zelden in broederschappen¹⁷ of vormden zij verenigingen van lekezusters.¹⁸

Bijzondere aandacht kreeg de opname en de verzorging van zieken. Veelal waren dezen, vooral op het platteland, aan hun lot overgelaten, zeker als ze niet in de familiekring konden worden verpleegd of niet in de buurt van een klooster woonden. Er werden voor hen geëigende religieuze gemeenschappen gesticht, zoals de Antonieten. Ook op dit terrein gingen zich leken inzetten, die echter meestal een religieus statuut aanvaardden. De kruistochten hebben dit zeer gestimuleerd.¹⁹

De armen- en ziekenzorg in de steden kreeg een nieuwe impuls dankzij de heiligen Dominicus (1170-1221) en Franciscus (1182-1226).²⁰ Zij en hun volgelingen gingen het als een eer beschouwen zich om de afhankelijke, onzelfstandige en gebrekkige medemens te bekommeren. En dit niet alleen door het geven van aalmoezen en het doteren van hospitalen en andere liefdadigheidsinstellingen - van

¹⁵ H. Wolter, in: H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, (Bd III/2), Freiburg-Basel-Wien 1968, p. 231v.; M. Mollat, *Die Armen im Mittelalter*, München 1984, pp. 48-53.

¹⁶ Vergelijk als voorbeeld van een beschrijving van de gerichtheid, de inrichting en de werkwijze van vele kloosters A. Borst, *Mönche am Bodensee 610-1525*, Sigmaringen 1978.

¹⁷ H. Hoberg, Das Bruderschaftswesen am Oberrhein im Spätmittelalter, in: *Historisches Jahrbuch*, 72(1953), pp. 238-252; G. le Bras, Les confréries chrétiennes, in: *Etudes de sociologie religieuse*, 2(1956), pp. 423-462; K. Schreiner en F. Müller-Luckner (Hrsg.), *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter: Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*, München 1992; Wat de Nederlanden betreft, zie de literatuuropgave in: P. Trio, Middeleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek, in: *Trajecta*, 3(1994), pp. 97-109.

¹⁸ E. Ennen, *Frauen im Mittelalter*, (2. Aufl.), München 1985, pp. 121-123.

¹⁹ Wolter, in: Jedin, *Handbuch*, (III/2), pp. 232-235 en de uitvoerige literatuuropgave op p. 230v., aan te vullen met *Lexikon des Mittelalters*, (dI V), München-Zürich 1991, p. 136v.; Wat de Nederlanden betreft, zie P. Bonenfant, Hôpitaux et bienfaisance public dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du 18e siècle, in: *Annalen van de hospitaalgeschiedenis*, 3(1965), pp. 1-194.

²⁰ Mollat, *Die Armen*, pp. 107-121.

kloosterlingen of broederschappen -, maar ook door zelf hulp en troost te bieden en daartoe zelfs het eigen bezit en de eigen leefsituatie op te geven. Een groot voorbeeld werd de heilige Elisabeth van Thüringen (1207-1231).²¹ Zij laat zien dat de hoogmiddeleeuwse armen- en ziekenzorg een uitgesproken spirituele achtergrond had. Hierin beleefde men zijn christen-zijn. Men zag in het hulpeloze kind, in de arme die zijn of haar hand uitstreckte, in de zieke, in de gebrekkige, in de vreemdeling Christus zelf. Ook beschouwde men degene die niet kon - of wilde - bouwen op eigen krachten of op aards bezit als iemand die reeds ver was gevorderd op de weg naar de volmaaktheid. Dit gold zowel de "van nature" behoeftigen alsook hen die vrijwillig de armoede kozen: kluizenaars, kloosterlingen en pelgrims.

Aldus is verklaarbaar dat niet uitdrukkelijk werd gestreefd naar opheffing van de armoede en evenmin naar een weloverwogen terugdringen van ziekte en gebrekkigheid. Men zag in Jezus' woord - "De armen houdt gij altijd bij u" (Joh. 12,8) - de bevestiging van een onontkoombaar gegeven dat een oproep tot onbaatzuchtige naastenliefde inhield. En van zieken en gebrekkigen nam men aan, dat zij mochten delen in Jezus' lijden tot uitboeting van de zonden der mensen. In plaats van "marginalen" werden de noodlijdenden de "centrale" figuren in de maatschappij, de "betere christenen", die men moest hoogachten en met liefde omgeven. Zij hielden het bewustzijn levend dat het aardse bestaan onvolkomen en voorbijgaand is en vestigden de aandacht op de hemel, waar God "alle tranen van de ogen zal afwissen en de dood niet meer zal zijn noch rouw noch gewezen noch smart" (Openb. 21,4).²²

Men kan stellen dat de onzelfzuchtige caritas-beoefening en diaconie, zoals deze door het Evangelie wordt voorgestaan en in de vroege Kerk beoefend, in de dertiende eeuw door de Europese samenleving hoog aangeslagen en door velen gepraktiseerd werd.

Toch nam dit niet weg, dat nog veel ellende werd geleden. Hongersnoden, epidemieën en oorlogen deden telkens weer nieuwe mensen in nood geraken, behoeftig, ziek en gebrekkig worden of zelfs heel hun - pover - bezit verliezen. Voor en na kwamen zulke

²¹ *Sankt Elisabeth : Fürstin, Dienerin, Heilige*, Sigmaringen 1980, pp. 78-117.

²² Mollat, *Die Armen*, pp. 99-106.

mensen in opstand.²³ Altijd weer moest een beroep worden gedaan op de gulheid van hen die wat konden missen. En de hospitalen waren niet toereikend en vaak ook niet al te best toegerust.²⁴

Kerkelijke gezagsdragers en ook stedelijke overheden zagen mettertijd in, dat een andere aanpak van caritas en diaconie nodig was: beter georganiseerd en van een hogere kwaliteit. Zelden hoorde men evenwel stemmen die vroegen om het wegnemen van de oorzaken van armoede en ellende. Aler men daartoe kwam, moest nog veel veranderen.²⁵

De roep om een nieuwe benadering van armen en hulpbehoevenden en de eerste aanzetten hiertoe (veertiende-zeventiende eeuw)

Aan het einde van de dertiende eeuw was het streven algemeen aan alle mensen in Europa een hen toekomende en passende verzorging te geven; ieder naar eigen maatschappelijke status, naar behoeften en naar levensomstandigheden.²⁶ Globaal gezien lukte dit. Maar al spoedig bleek hoe broos deze "heile Welt" was. De oorzaken van de verstoring hiervan waren zowel van externe als van interne aard.

De veertiende eeuw - niet zonder reden "de waanzinnige" genoemd²⁷ - liet op diverse terreinen zien, hoe wijd om zich heen grijpende catastrofes met name de armen, gebrekkigen en onzelfstandigen in de grootste nood deden geraken en hun aantal drastisch toenemen. Door hongersnoden en oorlogen gingen de prijzen van de levensmiddelen sterk omhoog, waardoor men ook in de steden de malaise duidelijk ging voelen.²⁸ De grootste ramp was echter de pest, die

²³ Mollat, *Die Armen*, pp. 78-81.

²⁴ J.H. Mundy, *Hospitals and Leproseries in the Twelfth and Early Thirteenth Centuries*, in: *Essays in Medieval Life*, New York 1955, pp. 181-205; A. Viaene, *Leprozen en leprozerijen in het oude graafschap Vlaenderen*, Brugge 1962; H. Huyghebaert, *L'origine ecclésiastique des léproseries en Flandre et dans le Nord de la France*, in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 58(1963), pp. 848-857; Bonenfant, *Hôpitaux*, passim.

²⁵ Mollat, *Die Armen*, pp. 161-173.

²⁶ Th. Steinbüchel, *Christliches Mittelalter*, (2. Aufl.), Darmstadt 1968, vooral pp. 259-272.

²⁷ B. Tuchman, *De waanzinnige 14e eeuw*, Amsterdam-Brussel 1982.

²⁸ H. van Werveke, *De middeleeuwse hongersnood*, Brussel 1967; W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa: Versuch einer Synopsis*, Hamburg-Berlin 1974.

ontelbare slachtoffers maakte. Rond 1400 was het aantal inwoners tot de helft teruggelopen, vergeleken met het jaar 1348; het duurde tot het begin der zestiende eeuw, voordat het oude peil weer was bereikt.²⁹

Intussen wijzigden zich de economische en sociale verhoudingen. De handel, de geldeconomie en de opkomst van nieuwe ambachtelijke bedrijven, waarin velen zonder rechtsbescherming loonarbeid verrichtten, ontwrichtten de maatschappelijke harmonie. De "nieuwe rijken" kochten steeds meer land van de adel op, maar namen niet de sociale verplichtingen ten opzichte van de boeren over. Anderzijds taande de bereidheid van de bezittende klasse om de behoeftigen te ondersteunen.³⁰ Uiteraard waren het de minst draagkrachtigen die van deze gebeurtenissen en ontwikkelingen het meest te lijden hadden. Hun aantal nam - na de pestperiode - zo sterk toe, dat zij bij lange na niet konden worden opgevangen, zo de bereidheid hiertoe al aanwezig ware geweest.

Het kon niet uitblijven: de enorme uitbreiding van het pauperisme en in het bijzonder het gewelddadig karakter ervan moesten wel veel onrust, verwarring en verzet oproepen en wel bij hen die tot dan toe de armen door liefdadigheid opgevangen en ondersteund hadden. Met het oog op de werkelijke nood en de ontoereikendheid van de geboden hulp ging men vragen stellen bij het armoede-ideaal zelf. En het optreden van bepaalde groepen paupers alsook de leefwijze van - een aantal - bedelmonniken deden zelfs een afkeer groeien van hen die "professioneel" arm wilden zijn. Bovendien benutte een aantal beheerders de opbrengsten van de liefdadigheid tot eigen voordeel. Ook liet de verzorging van zieken en gebrekkigen te wensen over. Armoede werd aldus in plaats van een "uitverkiezing" steeds meer een "probleem".³¹

Toch kan men niet stellen dat in de veertiende en vijftiende eeuw de overtuiging, dat wie kon de armen moest helpen, afnam. Nog steeds

²⁹ J.N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, (2 vol.), Paris 1976-1978; D. Williman (ed.), *The black Death : The impact of the fourteenth-century-plague*, z.pl. 1982; K. Bergdolt, *Der Schwarze Tod in Europa : Die Grosse Pest und das Ende des Mittelalters*, München 1994, vooral pp. 191-207.

³⁰ R.H. Bautier, *The economic development of Medieval Europe*, London 1971, pp. 209-245; G. Cherubini, *Signori, Contadini, Borghesi : Ricerche sulle società italiana del Basso Medioevo*, Firenze 1977; Mollat, *Die Armen*, pp. 150-157.

³¹ Mollat, *Die Armen*, pp. 228-234.

vond de evangelische oproep werken van barmhartigheid te verrichten gehoor. Ook het solidariteitsgevoel met armen en gebrekkigen één "familie Gods" te zijn bleef levend. Maar men ging de werkelijkheid realistischer zien. Zo maakte men in toenemende mate onderscheid tussen degenen die "onschuldig en onverdiend" arm waren en personen, die op de zak van anderen probeerden te leven. Tot de eersten rekende men kinderen-zonder-thuis, weduwen, zieken, gehandicapten, ouderen en slachtoffers van oorlogen, opstanden en uitbuiting. Zij verdienden ondersteuning. De anderen echter - beroepsbedelaars en vagebonden - moesten tot werken worden gebracht. Tegen deze achtergrond is het verstaanbaar, dat de - hernieuwde - prediking van de liefde voor de armen - de "pauperes Christi" - in de vijftiende eeuw weer gehoor vond alsook de aanmaning zelf niet in rijkdom en luxe onder te gaan. In diverse bestaande religieuze orden, maar ook in nieuw gestichte, werd het armoede-ideaal zuiverder in praktijk gebracht. Verschillende van hun vertegenwoordigers - zoals de heiligen Bernardinus van Siena (1380-1444), Johannes van Capestrano (1386-1456) en Franciscus van Paola (1402-1507) - zetten zich in, bouwden ziekenhuizen en andere liefdadigheidsinstellingen en trokken door heel Europa om tot liefde voor de noodlijdende medemens op te roepen.³²

Dit leidde tot het voortzetten - en zelfs het uitbreiden - van het middeleeuwse liefdadigheidssysteem, gebouwd op enerzijds de acceptatie van de armoede en de verzorgingsnoodzaak van velen en anderzijds op de vrijwillige bijdragen van de overigen om hieraan tegemoet te komen. Dit werd hier en daar wel wat gerationaliseerd - door selectie van de armen en door een betere bedrijfsvoering van de instellingen -, maar het bleef onvoldoende. Vele, té vele - werkelijk - armen konden niet worden geholpen; heel wat kinderen moesten wel gaan bedelen in plaats van onderwijs en vorming te ontvangen; hierdoor werd de toewas van "beroepsbedelaars" alleen maar bevorderd, terwijl het vagebondisme - vooral op het platteland - schrikbarende vormen aannam.³³

³² Mollat, *Die Armen*, p. 237.

³³ W. Fischer, *Armut in der Geschichte*, Göttingen 1982, p. 19: "Sie waren ausgeliefert an jeglichen Wechselschlag des Lebens, die völlige Abhängigkeit von Ernteaussgang und Wirtschaftslage, das Von-der-Hand-in-den-Mund-Lebens".

Algemeen gesproken bleven de "hoge" geestelijken en ook de vorsten lange tijd afzijdig in het aanpakken van het armoedeprobleem. Liever hielden zij zich bezig met vergroting van eigen inkomsten en macht en met expansie van hun bezittingen.³⁴ Het waren de "lagere" vertegenwoordigers van de geestelijkheid, de religieuzen en ook de burgerij die telkens weer blij gaven van hun bereidheid de armen op te vangen en te helpen. Daarbij gaven zij vaak blij van een meer efficiënte aanpak dan voorheen het geval was.

Een voorbeeld van inzet van religieuzen lieten de zusters van Sint-Franciscus te Maastricht zien. In 1489 richtten zij onder bescherming van de heilige Gertrudis een huis in tot opvang én onderwijs voor meisjes: de Nieuwenhof.³⁵ Eveneens te Maastricht had een welgestelde burger, Lambert van Middelhoven, in 1476-1477 een tehuis gesticht, waar dertien oude mannen onderkomen en verzorging vonden: de XII Apostelen. Het bijzondere hiervan was, dat het onder supervisie van leken stond én dat de bewoners naar vermogen zelf aan de bekostiging van hun onderhoud dienden bij te dragen.³⁶

Hieruit blijkt al een nieuwe benadering van het armoedeprobleem: het voorkomen van duurzame armoede en het meebetrekken van de armen in de eigen verzorging. Men ging inzien, dat men moest beginnen bij de jeugdigen. Deze moest men "van de straat halen" en via onderwijs op een zelf verzorgend bestaan richten. Tegelijk echter diende men kinderen van welgestelde ouders te behoeden voor de verleidingen van een luxe leven en te doordringen van de waarde van eenvoud, rechtschapenheid en liefde voor de naaste.

De beweging die hiertoe veel bijdroeg, was "de Moderne Devotie" en wel vooral haar "broeders en zusters van het gemene leven". Het was in oorsprong een Nederlandse beweging, geëntameerd door de priester Geert Grote († 1384) en uitgebouwd in de augustijnse congregatie van Windesheimer koorheren alsook in gemeenschappen van zusters. Dezen richtten in de vijftiende eeuw in Noordwest-Europa vele huizen in, waaraan scholen - van dikwijls hoge kwaliteit

³⁴ W. Andreas, *Deutschland vor der Reformation : Eine Zeitwende*, (7. Aufl.), Berlin 1971. (2. Teil: Staat, Gesellschaft und Wirtschaft an der Neige des Mittelalters), pp. 203-456; F. Braudel, *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II*, (2nd ed.), London-New York 1973. (II/5: Societies), pp. 704-756.

³⁵ R.K. *Gesticht De Nieuwenhof, voorheen R.K. Armenhuis*, Maastricht 1955.

³⁶ J.C.G.M. Jansen, *Ouderenzorg in Maastricht : Vijf eeuwen XII Apostelen*, Maastricht 1993.

- waren verbonden. Ook zetten zij zich in voor de verpleging van zieken en voor hulp aan gezinnen van armen.³⁷

In het begin van de zestiende eeuw ontwikkelden zich in Noord-Italië soortgelijke gemeenschappen. Zo verzamelde de heilige Angela Merici (1474-1540) te Brescia vrouwen om zich, die zich wijdden aan de opvoeding van meisjes (ursulinen). Maar tegelijk organiseerde zij een netwerk van sociale zorg én van voorkoming van criminaliteit. Daartoe schakelde zij zowel vrouwen (weduwen) als mannen (met name oud-militairen) in.³⁸ In vele steden ontstonden broederschappen, die niet alleen een verdieping van het geestelijk leven van hun leden nastreefden, maar ook veel aandacht besteedden aan liefdadigheid én aan de (her)opvoeding van losgeslagen jongeren, militairen en prostitueés. Vaak groeiden hieruit nieuwe religieuze orden, zoals de somaskers, de barnabieten, de theatijnen en de -vrouwelijke - angeliken.³⁹

De meest vérstrekkende invloed op de jeugd en ook - via haar - op het opvangen en het tegengaan van de armoede en de hulpbehoevendheid van vele noodlijdenden ging echter uit van het Gezelschap van Jezus, gesticht door de Bask Ignatius van Loyola (1491-1556), en bekend als "de jezuïeten". Al werden dezen op den duur dé opvoeders van talloze leidinggevende figuren in katholiek Europa, in de aanvang ging hun aandacht zeker allereerst uit naar de onwetende jongeren, naar zieken en naar alle andere noodlijdenden. Voor hen gold van meet af aan: voorkom boosheid, traagheid, lethargie en afhankelijkheid van anderen door een zuivere gerichtheid op God, ontwikkeling van eigen kunnen en inzet voor wie hulp behoeven.⁴⁰ Al deze tekenen van een vergrote en vooral een meer doeltreffende zorg voor de armen en van een voorkomen van behoeftigheid nemen

³⁷ Zie de literaturopgave in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl IV), Haarlem 1980, p. 490v.; Toe te voegen zijn: C.C. de Bruin, E. Persoons en A.G. Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*, Deventer-Zutphen 1984; P. Bange (et al.) (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie : Windesheim 1387-1987*, Hilversum 1988.

³⁸ T. Ledóchowska, *Angèle Merici et la Compagnie de St. Ursule*, (2 vol.), Rome-Milan 1968.

³⁹ H. Jedin, in: H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, (Bd IV), Freiburg-Basel-Wien 1967, pp. 452-458.

⁴⁰ A. Ravier, *Ignatius von Loyola gründet die Gesellschaft Jesu* (bearb. v. J. Stierli), Würzburg 1982; A. Falkner en P. Imhof, *Ignatius von Loyola und die Gesellschaft Jesu, 1491-1556*, Würzburg 1990, waaruit met name D.B. Scholz, Für die Armen und Flüchtenden da sein. Praktische Nächstenliebe in Rom (1538), pp. 175-184.

niet weg, dat juist in de zestiende eeuw de ellende toenam. De oorzaken lagen zowel in de ontwikkeling van een vroeg-kapitalistische economie en een daarmee verbonden afbouw van de middeleeuwse zekerstellingen van beroep en inkomen als in de machtsstrijd der vorsten die tot vele oorlogen leidde, met alle sociale gevolgen vandien. Daarbij kwamen het Turkengevaar en de godsdienstige twisten en scheuringen. Ook nu weer - zoals in de veertiende eeuw - riep dit alles gewelddadige reacties van slachtoffers op. De boerenopstanden in het Duitse Rijk in de jaren twintig van de zestiende eeuw zijn hiervan een onmiskenbaar symptoom.⁴¹

De tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw worden in de Europese geschiedenis gekenmerkt door verdere veranderingen op allerlei terreinen. Een aantal steekwoorden maakt dit concreet: opkomst der nationale staten, hegemoniestreven van diverse mogendheden, uiteenvallen van de Kerk in - elkaar bestrijdende - confessies, verzelfstandiging van de steden ten opzichte van het platteland en nieuwe contactmogelijkheden ten gevolge van de exploitatie van overzeese gebieden. Dit alles ging gepaard met vele, verwoestende oorlogen, met nieuwe economische ontwikkelingen, die hun uitwerking op de sociale structuren niet misten, met zucht naar financieel gewin en macht, met misachting en uitbuiting van sociaal zwakkeren en met een groeiende rationalisatie van de samenleving.⁴²

Het aantal van hen die zich zonder hulp van anderen niet in leven konden houden, groeide in deze periode sterk. Sinds het begin van de zestiende eeuw nam de bevolking toe. Tussen 1500 en 1650 vermeerderde het aantal inwoners van het Duitse Rijk van zestien tot twintig miljoen, in Engeland van drie en een half tot vijf en in de Nederlanden van één tot anderhalf; in Frankrijk daarentegen steeg het nauwelijks: van vijftien naar zestien miljoen.⁴³

⁴¹ H. Rabe, *Reich und Glaubensspaltung : Deutschland 1500-1600*, München 1989.

⁴² G. Ritter, *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert*, Berlin 1950; J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris 1965; E.W. Zeeden, *Hegemonialkriege und Glaubenskämpfe, 1556-1648*, (Propyläen-Geschichte Europas II), Frankfurt a/M.-Berlin-Wien 1977; H. Schilling, *Aufbruch und Krise : Deutschland 1517-1648*, Berlin 1988; A. Kohler, *Das Reich im Kampf um die Hegemonie in Europa, 1521-1648*, München 1990; M. Venard (Hrsg.), *Die Geschichte des Christentums*, Freiburg-Basel-Wien 1992. (Deel VIII: Die Zeit der Konfessionen (1530-1620/30)).

⁴³ Voor deze aantallen zie Zeeden, *Hegemonialkriege*, p. 208 en H.A. Diederiks (et al.), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, Groningen 1987, p. 193.

Deze toename van de bevolking, die vooral de steden groter deed worden - Parijs, Rome, Milaan en de havensteden Londen, Amsterdam, Napels en Venetië overschreden de honderdduizend -, vroeg meer voedsel, meer huizen, meer kleding en ook andere, grootschalige voorzieningen. Dit deed de lonen van velen wel stijgen, maar ook - en meer nog - de prijzen. Hoofdbestanddeel van de voeding was brood. Maar de graanoogsten werden niet hoger, in bepaalde jaren (1571-1574) zelfs lager. De handelaars aarzelden niet de prijzen aan de vraag aan te passen.⁴⁴

Ook de nijverheid onderging grote ontwikkelingen. De ambachtelijke nijverheid, ingeperkt door het verstarde gildewezen, kon zich op den duur niet handhaven in de concurrentie met de "manufacturen". Allesoverheersend werd de handel. De handelaars, vervoerders en bankiers waren vooral uit op winst; hen interesseerde de bestaansbedreiging van de ambachtslieden, het (te) lage loon van vele arbeiders en de zorgen en problemen van de boeren niet of nauwelijks. Met name de laatsten gingen dit meer en meer voelen omdat de nieuwe "Oberschicht" - het "stadspatriciaat" - graag het land van de oude bezitters - adel en Kerk - opkocht om het naar de nieuwe, "kapitalistische" ideeën te exploiteren, wat voor de boeren doorgaans extra belasting meebracht.⁴⁵

Concluderend kunnen we zeggen: in de zestiende eeuw stonden de reële inkomens van de arbeiders, werklieden en kleine boeren in heel Europa - afgezien van delen van de Nederlanden - sterk onder druk. Verpaupering en armoede waren wijd verbreid.⁴⁶

⁴⁴ M. Flinn, *The european demographic system 1500-1820*, Baltimore 1981; A. Lottin (et al.), *Études sur les villes en Europe occidentale : Milieu du XVIIe siècle à la veille de la Révolution française*, Paris 1983; R. Schofield en J. Walter, *Famine, diseases and the social order in early modern society*, Cambridge 1989.

⁴⁵ B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, Utrecht-Antwerpen 1960, vooral pp. 216-227; *The Cambridge Economic History of Europe*, (dl IV en V), Cambridge 1967 en 1977; J. de Vries, *The economy of Europe in an age of crisis 1600-1750*, Cambridge 1976; R. Brenner, *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, in: *Past and Present*, 70(1976), pp. 30-75; W. Abel, *Agricultural fluctuations in Europe from the thirteenth to the twentieth century*, London 1980.

⁴⁶ Diederiks (et al.), *Van agrarische samenleving*, p. 135.

Wat deed men hieraan?

In de eerste plaats was het bewustzijn armen te moeten helpen nog altijd wijd verbreid. Betrof het familieleden die in nood geraakt waren - door het overlijden van de kostwinner, door ziekte van de moeder, door een misoogst of door ouderdom -, dan nam men deze op of bekommerde zich op andere wijze om hen. Ging het om buren, dan sprong men bij. Binnen het gildewezen bestonden vaak afspraken hulp te verlenen aan medeleden die in moeilijkheden verkeerden. Bedelaars werden maar zelden zonder aalmoes of een stuk brood weggestuurd. Alleen zwervers die zich opdrongen of zelfs bedreigingen uitten, trachtte men verre te houden. Hiernaast kenden kloosters en ook parochies "armentafels", "hospices" en opvanghuizen voor wezen. In de steden waren veelal hospitalen en tehuizen voor hulpbehoevende ouderen ingericht. In de kloosters droegen de oversten, in de parochies de pastoors verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van deze liefdadigheid.⁴⁷

Maar ook de burgerlijke overheden hadden inmiddels begrepen, dat men iets moest ondernemen om de vele armen en behoeftigen op te vangen. Zij wilden dit echter in toenemende mate rationeel en efficiënt aanpakken. Zo werd landloperij, die hinderlijk en bedreigend was voor de bevolking, verboden en gestraft.⁴⁸ Bedelaars en andere werklozen werden, zo mogelijk, aan het werk gezet.⁴⁹ Voor hulpbehoevenden werden "generale hospitalen" ingericht, die tegelijk als "werkhuizen" waren bedoeld. Zij stonden onder leiding van een "aalmoezenier". De hospitalen voor zieken trachtte men te verbeteren. Zo ging men onderscheid maken tussen lichamelijk zieken, geestes-

⁴⁷ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld der armoede : Agressief pauperisme en reactie in Staats-Brabant*, Tilburg 1968; N. Haesenne-Peremans, *Les pauvres et le pouvoir : Assistance et répression au pays de Liège (1685-1830)*, Kortrijk-Halle 1983; B. Geremek, *Geschichte der Armut*, München-Zürich 1988; L. de Mecheleer, in: *La pauvreté dans nos régions du Moyen-Âge à nos jours*, Bruxelles 1991, pp. 9-42; N. Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la principauté de Liège*, in: *La pauvreté dans nos régions du Moyen-Âge à nos jours*, Bruxelles 1991, pp. 87-102; R. Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1994.

⁴⁸ J. Pound, *Poverty and vagancy in Tudor England*, (3rd ed.), London 1975; J.A. Faber, *Structuren in beweging*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl V), Haarlem 1980, pp. 196-251.

⁴⁹ Diederiks (et al.), *Van agrarische samenleving*, p. 174.

zieken en ouderen. Voor iedere groep richtte men eigen tehuizen in.⁵⁰ De vele slachtoffers van de economische veranderingen probeerde men te helpen door het inrichten van "bergen van barmhartigheid", een soort "banken van lening", die in principe niet op winst waren gericht, maar die via kredietverlening aan mensen, welke in moeilijkheden waren geraakt, een nieuwe aanloop mogelijk maakten.⁵¹ Preventief bedoeld waren de maatregelen tot bevordering van het onderwijs, ook en juist aan kinderen uit verarmde gezinnen.⁵²

Dit streven naar een zekere "sociale zorg van overheidswege" was zeker niet algemeen in Europa. Het waren vooral de landen die de Reformatie waren gevolgd - Engeland, de Republiek der Vereenigde Provinciën - die hierin vóórgingen alsook de grote handelssteden. Enerzijds waren hier de vroegere, meestal kerkelijke, vormen en instellingen van liefdadigheid goeddeels ten onder gegaan - met name door de opheffing der kloosters -, anderzijds streefde men hier in alles naar een "Sozialdisziplinierung", die zowel uit het reformatorisch denken voortkwam alsook noodzakelijk werd geacht voor de economie en een rust- en zekerheidgevend leefklimaat.⁵³

In de katholieke landen was echter ook een meer systematische en op verheffing van de armen gericht streven merkbaar. Verschillende bisschoppen - zoals de heilige Carolus Borromeus (1538-1584) -, nieuwere orden en ook begeesterde priesters organiseerden de liefdadigheid op een nieuwe, doeltreffender leest.⁵⁴

De grote voorvechter van de armen in de zeventiende eeuw was de heilige Vincentius de Paul (1581-1660). Zelf geboren uit een arme boerenfamilie in het zuiden van Frankrijk ervoer hij persoonlijk hoeveel ellende er heerste onder de plattelandsbevolking, onder de

⁵⁰ M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw*, Meppel 1975.

⁵¹ P. Soetaert, *De bergen van barmhartigheid in de Spaanse, de Oostenrijkse en de Franse Nederlanden (1618-1795)*, z.pl. 1986.

⁵² Diederiks (et al.), *Van agrarische samenleving*, p. 185.

⁵³ G. Oestreich, *Strukturprobleme des europäischen Absolutismus*, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 53(1968), pp. 329-347; G. Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin 1969; C. Lindberg, *Beyond charity: Reformation initiatives for the poor*, Minneapolis 1993; Fischer, *Armut*, p. 74.

⁵⁴ Jedin, in: Jedin, *Handbuch*, (IV), pp. 582-595; H. Jedin, in: H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, (Bd V), Freiburg-Basel-Wien 1970, pp. 96-100; H. Bach, *Karl Borromäus*, (2. Aufl.), Köln 1985; M. Meisner, *Julius Echter von Mespelbrunn*, Würzburg 1989.

gevangenen en de galeiroeiers en onder de stedelingen. Begiftigd met de gave van het woord en een groot organisatietalent, wist hij vele doeltreffende instellingen en maatregelen te realiseren: betere inrichting van de landbouw en effectievere bedrijfsvoering voor de boeren, onderwijs voor de kinderen, menselijker levenssituaties voor gevangenen en veroordeelden tot de galeien, directe hulp aan arme gezinnen. Daartoe mobiliseerde hij zowel de staatsoverheid en de grondbezitters als vele priesters en bisschoppen. En als eerste stichtte hij een gemeenschap van religieuze vrouwen, die niet in hun kloosters bleven, maar erop uittrokken om de armen, de gebrekkigen, de zieken thuis te helpen: de "Filles de la Charité".⁵⁵

Van grote betekenis waren ook de religieuze orden en congregaties die zich aan het onderwijs wijdde: allereerst de jezuïeten, maar ook de piaristen, gesticht door de heilige Jozef van Calasanza (1556-1643), en de schoolbroeders, gesticht door de heilige Joannes Baptist de la Salle (1651-1719). Deze laatsten verzorgden kosteloos onderwijs en opvoeding voor arme kinderen.⁵⁶

Weliswaar bleef dit alles nog geënt op de overtuiging, dat er altijd armen zullen zijn en dat dezen als zodanig aandacht en zorg nodig hebben én verdienen, maar in feite werd toch aan de verheffing van de armen gewerkt en streefde men ernaar dezen zichzelf te laten verzorgen. Omdat men doorgaans trachtte samen te werken met de overheden en de grondbezitters, werd de weg geopend naar een sociale verzorging. Deze zou het aantal armen moeten verminderen en wel door hen zoveel mogelijk in de maatschappij in te schakelen in plaats van eenvoudig te accepteren dat zij nu eenmaal een aparte "stand" vormden, waar het niet mogelijk was uit te groeien.⁵⁷

⁵⁵ P. Coste, *Le grand saint du grand siècle : Monsieur Vincent*, (3 vol.), Paris 1932; A. Dodin, *Saint Vincent de Paul et la Charité*, Paris 1960.

⁵⁶ C. Bau, *Biografía crítica de San José de Calasanza*, Madrid 1949; F. Brug, *Der heilige Johannes Baptist de La Salle und seine pädagogische Stiftung*, Regensburg 1959.

⁵⁷ Jütte, *Poverty*, p. 52.

Omslag in visie en praktijk van de armenzorg in Midden-Europa en in de Nederlanden (1650-1780): Henricus Joannes Kerens, representant van stad, streek en tijd

Meer en meer is het de historici duidelijk geworden, dat het midden van de zeventiende eeuw op tal van gebieden als een cesuur te beschouwen is. Na 1650 werden ze algemeen en kregen hun uitwerkingen in Europa, al duurde het nog wel een eeuw, aler in alle opzichten een nieuwe mentaliteit ging heersen en echt structurele veranderingen in gang werden gezet. Dat er sprake was van een echte omslag - in visie en praktijk - is onmiskenbaar,⁵⁸ ook op het terrein van de armenzorg.

In de eerste plaats had men - vaak met tegenzin - aanvaard, dat de middeleeuwse "societas christiana" had opgehouden te bestaan. De éne Kerk, grondslag en bakermat van deze gemeenschap, was in verschillende confessies uiteengevallen. Deze hadden zich inhoudelijk, organisatorisch en naar geloofsbeleving verzelfstandigd en zetten zich welhaast onverzoenlijk tegen elkaar af. Maar tegelijk openbaarde zich ook een nieuwe denk- en levenshouding, die wel niet brak met deze of gene Kerk en die geen geloofspunten uitdrukkelijk ontkende, maar die zich in feite concentreerde op de mens en zijn - zichtbare - wereld als "vindplaatsen" én doelen van heil en heilsverwerkelijking.⁵⁹

Ook politiek gezien was Europa geen eenheid meer. De Westfaalse vrede van 1648 had de nationale staten en de Duitse territoria in hun autarkie bevestigd. De regeringsvorm was bijna overal absolutistisch geworden.⁶⁰

Dit had ook zijn weerslag op de economie. Deze werd meer en meer nationaal, respectievelijk territoriaal bepaald en georganiseerd. Het eigen belang van de vorst, respectievelijk de heersende klasse, het

⁵⁸ H. Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1980, pp. 11-22, vooral p. 17v.

⁵⁹ Zie ter oriëntering P. Hazard, *La crise de la conscience européenne 1680-1715*, Paris 1961; E. Hinrichs, *Einführung in die Geschichte der frühen Neuzeit*, München 1980, vooral pp. 81-100; E.W. Zeeden, *Konfessionsbildung : Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholische Reform*, Stuttgart 1985.

⁶⁰ I. Mieck, *Europäische Geschichte der frühen Neuzeit*, (2. Aufl.), Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1977; K. Repgen, *Reformation, Dreissigjähriger Krieg, Westfälischer Frieden*, in: *Von der Reformation zur Gegenwart : Beiträge zu Grundfragen der neuzeitlichen Geschichte*, Paderborn 1988, pp. 13-66.

eigen land en het eigen volk werd doel en maatstaf. Het mercantilisme werd het dominerende systeem. Men streefde naar eigen produktie van de goederen die men nodig had en trachtte deze zo goedkoop mogelijk over het land te verdelen. Invoer uit het buitenland werd afgeremd. Nieuwe produktiemethoden werden doorgevoerd. De kleinschalige ambachtelijke bedrijfsvoering werd teruggedrongen ten gunste van thuisarbeid voor grote "huizen"; zelfs was hier en daar sprake van echte "industrie". Men probeerde de landbouw nieuwe impulsen te geven door meer specialisatie en door een betere landverdeling.⁶¹

De regeerders trachtten de welvaart van hun landen te vergroten, niet echter ten bate van al hun onderdanen. Er was veel, zeer veel geld nodig om hun groeiend staatsapparaat en vooral de oorlogen die zij in hun hegemoniestreven voerden te bekostigen. Maar noch de nieuwe economische ondernemingen noch de verbeterde bedrijfsomstandigheden van de agrariërs brachten genoeg inkomsten om dit te bereiken. Daarom werd de belastingdruk steeds hoger en... verarmden steeds meer mensen.⁶² Macht en welvaart werden groot geschreven.

Dit leidde bepaald niet tot een harmonieuze samenleving. Eerder schiep het tegenstellingen en conflicten. Deze tegenstellingen waren daarom zo scherp omdat de maatschappelijke bovenlaag veelal neerzag op de minder bemiddelden, de achtergeblevenen, de ongeletterden en de maatschappelijk zwakken, die zij steeds meer marginaliseerden en hoogstens tot hun eigen voordeel uitbuitten.⁶³

De benadering van de "armen" en hun positie ondergingen een diepe wijziging. Hun aantal nam bepaald niet af, integendeel. Weliswaar wist men - doorgaans slechts voor korte tijd - via de fabrieken en manufacturen aan een deel van het stadsproletariaat en via de huisnijverheid aan de kleine boeren een zekere inkomstenverbetering te bezorgen. Ook bracht een herstructurering van de agrarische sector een zeker soelaas. Maar tegelijk werden velen die zich tot dan toe nog juist staande hadden gehouden - vooral ambachtslieden en kleine handelaars - door de economische veranderingen beneden het be-

⁶¹ Mieck, *Europäische Geschichte*, pp. 144-167; Hinrichs, *Einführung*, pp. 106-177.

⁶² Mieck, *Europäische Geschichte*, pp. 168-195; Hinrichs, *Einführung*, pp. 178-208.

⁶³ W. Hubatsch (Hrsg.), *Absolutismus*, Darmstadt 1973; Lehmann, *Das Zeitalter*, vooral vanaf p. 105.

staansminimum gedrukt, terwijl de prijzen- en belastingpolitiek van de regeringen en de vaak onbegrensde zucht naar gewin van de "nieuwe rijken" boeren dwongen hun bedrijven op te geven. Naast dezen bleven de "natuurlijke" armen, die nu eenmaal niet konden werken, op de traditionele ondersteuning aangewezen. Bovendien nam het aantal bedelaars en vagebonden toe, vooral ten gevolge van oorlogen en veroveringen door staten die de oorspronkelijke bevolking verjoegen.

Juist deze laatsten werden als bijzonder "lastig" ervaren. Tegen hen ging de overheid fors optreden: de bedelarij werd scherper dan voorheen verboden, zwervers werden opgepakt en in tucht- en werkhuizen ondergebracht. De armen, die tot dan toe praktisch zonder onderscheid en zonder screening van de kloosterlijke of de parochiële, respectievelijk gemeentelijke "armentafels" profiteerden en ook dikwijls nog ondersteuning van particulieren ontvingen, ging men indelen in feitelijke werklozen en "natuurlijke" armen die zichzelf echt niet konden onderhouden. De eersten verschaften zoveel mogelijk werk in door de overheid opgezette of gesubsidieerde bedrijven of gaf men kredieten, zodat zij zelfstandig aan de slag konden. Voor degenen die te jong, te oud of te gebrekkig waren om te werken, richtte men scholen, bejaardenhuizen en hospitalen in, die erop waren gericht de kinderen een beroep te leren, de ouderen voor een deel zichzelf te laten verzorgen en de zieken te genezen of minstens voor een deel zelfverzorgend te doen worden. Grote successen behaalde men met dit terugdringen van de armoede over het algemeen niet. Men overschatte zowel de economische mogelijkheden en de sociale bereidheid van de samenleving alsook de fysieke, psychische, intellectuele en praktische vermogens van de "armen". Per slot van rekening verzandden al deze initiatieven en bleef het aantal behoeftigen groot.⁶⁴

Achter deze nieuwe aanpak van het armoedeprobleem stak de overtuiging dat er eigenlijk geen armen moesten zijn én dat zij die het toch waren de bestaande maatschappelijke orde niet mochten belasten. De armen "aanvaarden" en onbaatzuchtig helpen deed eigenlijk alleen de Kerk. Hierin volgden de meeste protestanten de oude

⁶⁴ Th. Ries (ed.), *Aspects of Poverty in Early Modern Europe*, (3 vol.), Stuttgart 1981-1990.

traditie. De vroegere liefdadigheidsinstellingen bleven dan ook bestaan, werden hoogstens wat rationeler opgezet en ingericht. Toch klonk ook in kerkelijke kringen reeds de roep om een zeker terugdringen van de armoede door. Zo groeide de bereidheid met de burgerlijke overheden samen te werken om tot een meer sociaal verantwoorde benadering van dit probleem te komen.⁶⁵

Expliciet is dit alles aan de dag getreden in de Oostenrijkse erflanden. Deze waren in vergelijking met de overige Europese landen in alle opzichten achtergebleven. Zij vormden in de zeventiende eeuw een veelheid van territoria, enkel en alleen bijeengehouden door het feit dat zij dezelfde landsheer hadden: een Habsburger, die sinds het einde van de vijftiende eeuw tevens keizer was van "het heilige Roomse Rijk".

In heel het conglomeraat van erflanden was "Innerösterreich" - vooral het huidige gebied van Ober- en Niederösterreich plus Wenen - wel het minst ontwikkeld. Het was - op Wenen na - een agrarisch gebied, in het bezit van en beheerst door "Grundherren": abten, prelaten en edelen. Aan hen waren de boeren zo goed als geheel onderworpen en tot allerlei diensten verplicht. De landsheer had aan de "standen" - van welke die der edelen de machtigste was - veel rechten en privileges moeten overlaten. Rond het midden van de zeventiende eeuw was het gebied nog geheel middeleeuws gestructureerd: politiek, economisch en sociaal.⁶⁶

Keizer Leopold I (1657/1658-1705) mag als vernieuwer van het Habsburgse stamland gelden. Hij trachtte het centrale bestuursapparaat uit te bouwen, de rechtspraak en de bewaking van de openbare orde te coördineren en - vooral - de economie op een nieuwe leest te schoeien. Om dit laatste te kunnen verwezenlijken, trok hij raadgevers van niet-katholieken huize aan, zogeheten "Kameralisten". Zij wilden één Oostenrijks gebied tot stand brengen, dat zichzelf kon bedruipen en liefst anderen naar de kroon steken.

⁶⁵ Zie vooral G. Himmelfahrt, *The Idea of Poverty: England in the early industrial age*, New York 1984.

⁶⁶ J. Franzl, *Ferdinand II. : Kaiser im Zwiespalt der Zeit*, Graz-Wien-Köln 1978; A. Wandruszka, Zum "Absolutismus" Ferdinands II, in: *Mitteilungen des oberrheinischen Landesarchivs*, 14(1984), pp. 261-268; A. Schindling en W. Ziegler (Hrsg.), *Die Kaiser der Neuzeit 1519-1918*, München 1990, pp. 125-168.

Concreet hield deze economische politiek in: de handel naar zich toe halen door binnenlandse tollens en accijnzen zoveel mogelijk op te heffen en goederen uit het buitenland extra te belasten, handel met het buitenland bevorderen door het stichten van compagnieën naar Nederlands voorbeeld, de privileges van de gilden beknotten, nieuwe bedrijven met regeringssteun opzetten en vooral manufacturen voor de textiel- en porseleinfabricage, en thuisarbeid op het platteland bevorderen.⁶⁷

In dit kader werd ook het armoedeprobleem aangepakt. Dit was reeds lang zeer groot in Oostenrijk. Het bestaansniveau van de meeste mensen was heel laag. Vooral als de oogst mislukte, als men werd getroffen door natuurrampen, door ziekte en door verwoestingen vanwege doortrekkende militairen - wat allemaal vaak voorkwam - konden velen zich niet meer handhaven. De normale hulpverleners - familieleden, grondbezitters en kloosters - waren lang niet altijd in staat de getroffen en op te vangen. Bovendien trokken veel bedelaars, vluchtelingen, verdreven en vagebonden door het land, die het de bewoners erg lastig maakten. Voorzieningen voor wezen, weduwen, zieken en ouderen waren er veel te weinig.

De nieuwe economische aanpak moest nieuwe arbeidsplaatsen brengen. Het was loonarbeid, waarvan de voorwaarden niet door de gilden werden bepaald, waarvoor geen opleiding nodig was, zodat ook ongeschoolden, vrouwen en kinderen ze konden verrichten. De boeren wilde men een deel van hun opbrengst zelf aan de markt laten brengen. Hun gezinsleden konden in loonbedrijven wat bijverdienen. In feite echter verstoorde het werken in loondienst veelal het vertrouwde leefritme en ging de scholing der - arme - kinderen, die toch al gering was, hierdoor helemaal verloren. De lonen die werden betaald, waren zeer laag; de prijzen die de boeren maakten eveneens en dit, terwijl de belastingen werden opgeschroefd.

⁶⁷ O. Redlich, *Weltmacht der Barock : Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I.*, (4. Aufl.), z.pl. 1961; Schindling en Ziegler, *Die Kaiser*, pp. 169-199; G. Otruba, *Industrietopographie Niederösterreichs vom Zeitalter des Merkantilismus bis zum 1. Weltkrieg*, Wien 1956; G. Otruba, *Die Anfänge und die Entwicklung der Industrie in Niederösterreich*, in: *Unsere Heimat*, 24(1958), pp. 75-85; H. Holzer, *Die merkantilistische Agrarpolitik in Österreich*, Wien 1968; E. Zöllner en A. Novotny (Hrsg.), *Wirtschaftsgeschichte Österreichs*, Wien 1971, vooral G. Zwanowatz, *Der österreichische Merkantilismus bis 1740*, pp. 87-104; J. Moerchel, *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias und Josephs II. in der Zeit von 1740-1780*, München 1979; R.A. Kann, *Geschichte des habsburgischen Reiches 1526 bis 1918*, (3. Aufl.), Wien 1993, pp. 117-123.

Het verzet tegen de nieuwe opzet en inrichting van de economie was algemeen. De gilden weerden zich tegen de nieuwe bedrijfsvoeringen en het niet in acht nemen van hun regels voor tewerkstelling van werkkrachten. De landeigenaars wilden de boeren niet een stuk eigen gewin laten verwerven. De minderbedeelden zelf - om wier verheffing het was begonnen - voelden zich geknecht. Met veel argwaan en wantrouwen bejegende men de ambtenaren - veelal "buitenlanders" van protestantse herkomst - die het nieuwe systeem trachtten door te voeren. Hun streven werd geboycot door vertraging en werkweigering. De meeste nieuwe ondernemingen werkten spoedig met verlies; de heroriëntering van de landbouw liep vast; de handel stagneerde. Keizer Karel VI (1711-1748) had bovendien veel geld nodig om zijn oorlogen en zijn dynastieke belangen te bekostigen. Na 1720 ging het met de staatshuishouding én met de - toch al geringe - welvaart van de bevolking alleen maar bergaf.⁶⁸

Anders verliep de ontwikkeling in de Nederlanden en in het prinsbisdom Luik. De noordelijke Nederlanden behoorden reeds in de vijftiende eeuw tot de meest ontwikkelde en welvarendste delen van Europa. Nijverheid en handel waren tot hoge bloei gekomen. Het volk stond open voor nieuwe gedachten en ideeën. Diverse protestantse stromingen - met name het calvinisme - kregen er gemakkelijk toegang. Zij ondersteunden immers het streven naar economische en politieke onafhankelijkheid. Dit leidde tot de vorming van de Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën. Hierin hadden de handelaars het voor het zeggen. Mede door een hoogontwikkelde en goed georganiseerde nijverheid in eigen land, maar vooral dankzij het verwerven van vele steunpunten in de buiten Europese gebieden konden zij in betrekkelijk korte tijd een machtig handelscentrum inrichten. Omdat ook de agrarische sector floreerde, was het levenspeil van praktisch heel de bevolking aanmerkelijk hoger dan in veel andere Europese landen. Werk was er voor wie wilde en kon werken eigenlijk genoeg. De "natuurlijke" armen werden via de traditionele liefdadigheid opgevangen. De protestantse gemeenten namen de

⁶⁸ Zie vooral de studies van Otruba, Holzer en Zwanowatz (noot 67) alsook R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik 1750-1918*, München 1978, inleiding.

bestaande instellingen over: armentafels, hospitalen en "hofjes" (vooral voor weduwen en bejaarden).⁶⁹

Ook de zuidelijke Nederlanden waren aan het einde van de middeleeuwen welvarend. De politieke, militaire en godsdienstige woelingen verstoorden echter de maatschappelijke situatie in de zestiende eeuw ernstig. Aan het einde van die eeuw was de nijverheid door gebrek aan grondstoffen en het wegtrekken van heel wat ondernemers - vooral naar het noorden - sterk teruggelopen. Handel met het buitenland was door de afsluiting van de zeeweg en de oorlogstoestand zo goed als onmogelijk geworden. De landbouw leed zeer door krijshandelingen, plunderingen en verwoestingen. Het land was op zichzelf aangewezen. Het Spaanse bewind trachtte niet alleen de godsdienstige en politieke toestand te stabiliseren, maar ook de economie te herstellen. De nijverheid herleefde. Met steun van de regering werden manufacturen ingericht. Ook werden - na 1650 - steenkool en erts ontgonnen en verwerkt. De werkgelegenheid nam toe. De nieuwe ambachtelijke bedrijven boden wel arbeid aan minderbedeelden, maar de lonen waren erg laag.⁷⁰

Het aantal armen was in de zestiende eeuw al tamelijk groot. Dit nam daarna nog toe en bleef vanaf 1700 stijgen. De behoeftigen waren aangewezen op de plaatselijke liefdadigheidsinstellingen. Deze waren goeddeels in kerkelijke handen. De katholieke restauratie, die na 1600 was ingezet, had de caritas zeer bevorderd. Er waren bijna overal, zowel in de steden als op het platteland, armen- of "heilige Geest"-tafels, weeshuizen, hospitalen en bejaardenhuizen. Ook de burgerlijke overheden hadden aandacht voor de armen. Maar zij trachtten allereerst hun aantal te verminderen. Bedelarij werd verboden; zwervers probeerde men op te pakken en tot werken te dwingen. Instellingen voor kredietverlening - de "bergen van barmhartigheid" - zouden economisch zwakken moeten helpen weer op eigen benen te staan. Maar een toenemende commercialisering van deze instellingen maakte ze voor dit doel steeds minder bruikbaar. Al bij al was de sociale leefsituatie in de eerste helft van de achttiende eeuw in de op

⁶⁹ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl VIII), Bussum 1979 en de beredeneerde literatuur aan het einde van dit werk; J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995.

⁷⁰ E. Scholliers, De materiële verschijningsvormen van de armoede voor de industriële revolutie: omvang, evolutie en oorzaken, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88(1975), pp. 451-464.

zich niet onwelvarende zuidelijke Nederlanden voor velen verre van rooskleurig.⁷¹

In het prinsbisdom Luik herstelde de economie zich na de vele oorlogen, die het land in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw teisterden. Maar armen waren er veel en er kwamen er steeds meer bij. Wel waren overal de traditionele opvang- en verzorgingsinstellingen voorhanden: de parochiële armentafels, de hospitalen voor de zieken, te Luik, Verviers en Hoei de "hospices" voor reizigers en vreemdelingen, de tehuizen voor gebrekkigen en ouderen. De bereidheid geld en goederen te geven voor het levensonderhoud en verdere voorzieningen ten bate van de armen was groot. Maar de vraag was dikwijls nog groter. Ook het aantal "beroepsarmen" - bedelaars, rondtrekkende werklozen en arbeids-onwilligen - was hoog. Van overheidswege trachtte men deze mensen via tucht- en werkhuizen van de straten en wegen te halen en nuttig te maken voor de maatschappij. De tendens groeide om zoveel mogelijk armen zelf te laten meewerken aan de verheffing van hun levensomstandigheden. Vooral de prins-bisschoppen Maximillian-Heinrich von Bayern (1650-1688) en Johann-Theodor von Bayern (1744-1763) vaardigden hiertoe een reeks edicten uit. Zij steunden ook projecten die dit moesten bevorderen. Maar erg bemoedigend waren de resultaten niet.⁷²

Het meest dramatisch was de economische en sociale toestand van het overgrote deel van de bevolking van het middengedeelte van de Nederlanden: het huidige Noord-Brabant, de Kempen en de beide Limburgen. Het was een uitgesproken agrarisch gebied. Er waren maar weinig steden; de meeste hiervan waren klein en alleen gericht op de directe omgeving.⁷³

⁷¹ L. van Buyten, De "ellendigen" in moderne bronnen der Zuidelijke Nederlanden, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88(1975), pp. 539-550; P. Soetaert, *Oostenrijks België, 1713-1794 : De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, z.pl. 1987; K. van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de XVIIIe en XVIIIe eeuw : Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*, Courtrai-Heule 1994.

⁷² *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl VIII), Bussum 1979; N. Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la révolution industrielle : Un siècle de tension sociale (1730-1784)*, Paris 1981.

⁷³ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II* (Maaslandse Monografieën; 17), Assen 1974, vooral hoofdstuk I en II en de daar genoemde literatuur; J.C.G.M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht (1610-1865)*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), dl XIII(1968), pp. 1-99; H.O.J.H. Bauduin en

De nijverheid bleef beperkt tot wat de eigen stad en haar directe omgeving nodig had. Handel was nauwelijks mogelijk, zeker niet met verder afgelegen gebieden. De voornaamste handelsweg, de Maas, was goeddeels gestremd door tollën en licentheffingen. Over land de waren vervoeren werd sterk belemmerd, doordat er weinig wegen waren en de vele grenzen, die men moest overschrijden, "dure" barrières vormden. Daarbij kwam, dat het platteland voortdurend werd geteisterd door rondtrekkende gewapende benden vagebonden.⁷⁴ Een en ander leidde tot regelrechte sociale onrust. Onder degenen die zich tot dan toe nog enigszins hadden kunnen redden, maar nu geen uitweg meer zagen, groeide de reeds lang bestaande onvrede met hun situatie uit tot opstandigheid. Een belangrijke rol daarbij speelde het feit, dat sommigen wél vooruitgang boekten, maar anderen niet en dat een - klein - aantal ondernemers en grondbezitters zich in veler ogen een "luxueus" leven konden permitteren. Deze opstandigheid luchtten zij niet alleen in woorden, maar ook in openlijk verzet tegen belastinginners, in het ontduiken van accijnzen en andere heffingen én in het molesteren van "gegoede" burgers. Sommigen gingen zelfs over tot inbraak en afpersing van alleenwonenden en ouderen, bij wie men geld vermoedde; soms kwam daarbij doodslag voor. De overheid trachtte deze "opstand" de kop in te drukken door krachtig optreden. Vermoede raddraaiers werden opgepakt en gefolterd. Zo ontstond - vooral in het huidige Zuidoost-Limburg en het land van Aken - de mythe dat een wijdverbreide en goed georganiseerde bende "Bokkerijders" de maatschappelijke orde en rust wilde verstoren. Heel de achttiende eeuw door bleef deze bron van onrust borrelen.⁷⁵

J.C.G.M. Jansen, Aspecten van de Limburgse Landbouwgeschiedenis, in: *SSEGL*, dl XIV(1969), pp. 1-102; J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800* (Maaslandse Monografieën; 30), Assen 1979; J.C.G.M. Jansen, Heren en Boeren in Limburg 1150-1800, in: *SSEGL*, dl XXVII(1982), pp. 1-22.

⁷⁴ Alberts, Geschiedenis II, pp. 35-44; A.D.A. Monna, De Textielnijverheid te Weert, in: *SSEGL*, dl XV(1970), pp. 29-49; E. Roebroek, Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw?, in: *SSEGL*, dl XV(1970), pp. 50-74.

⁷⁵ Alberts, Geschiedenis II, vooral pp. 73-78; A. Blok, *De Bokkerijders : Roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)*, Amsterdam 1991; L. Augustus, Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders : Het ontstaan van een waandenkbeeld, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (PSHAL), 127(1991), pp. 69-154.

Over het algemeen echter bleef het onbehagen met de slechte economische omstandigheden beperkt tot mopperen en zich beklagen over te weinig inkomen en te hoge lasten en over het feit, dat hiertegen van "hogehand" te weinig werd ondernomen. Tegelijk probeerde men elkaar zo goed mogelijk te helpen: in familieverband maar ook in beroepskring. In de steden richtten ambachtslieden "beursen" in om noodlijdenden van de eigen beroepsgroep te helpen.⁷⁶

De "natuurlijke" armen en behoeftigen - wezen, weduwen, zieken, gehandicapten en ouderen - bleven op de traditionele liefdadigheid aangewezen. Deze werd op het platteland vanuit de Kerk georganiseerd, maar de burgerlijke overheden droegen hiertoe ook het nodige bij, vooral organisatorisch en administratief. Het algemene karakter van de samenleving was echter vaak zó noodlijdend, dat slechts minimaal voor de armen kon worden gezorgd.⁷⁷ In de steden werd er meer en meer naar gestreefd de armenzorg tot een taak van de gemeenschap als zodanig te doen worden, zoveel mogelijk onafhankelijk van Kerk en staat. Significant was een initiatief dat in Roermond in de jaren dertig van de achttiende eeuw werd genomen. In 1736-1739 stichtte kanunnik Franciscus Bors er een "generaal hospitaal". Ofschoon kerkelijke en burgerlijke overheden wel in het bestuur hiervan participeerden, was het een autonome instelling. Hierin zouden zieken, ouderen en andere gebrekkigen, die niet thuis konden worden verzorgd, verpleging en levensonderhoud ontvangen. Maar er werd ook een "werkhuis" aan verbonden, waarin werklozen en bedelaars - eventueel gedwongen - arbeid konden vinden. De overheid juichte dit plan toe en bracht op den duur zoveel mogelijk caritatieve instellingen van de stad onder de hoede van dit "Godshuis". Zij hoopte zo het parasiteren op de particuliere hulpverlening door "beroepsarmen" in te dammen en bedelarij tegen te gaan. Een groot succes werd dit overigens niet; noch de burgerij noch de armen lieten zich geheel in de geplande centralisatie van de armenzorg, gericht op doelmatigheid, dwingen.⁷⁸ Ook in andere steden in het

⁷⁶ Alberts, Geschiedenis II, p. 70.

⁷⁷ Zie als voorbeeld M. Vleeshouwers, Armenzorg in de 17e - 19e eeuw in Limbricht en Einighausen, in: *Historisch Jaarboek voor het land van Zwentibold*, 15(1994), pp. 61-86.

⁷⁸ J.C.G.M. Jansen, Het Godshuis in de 18e eeuwse samenleving, in: G.C.P. Linssen (red.), *Thuis in het Godshuis : Bijdragen over de geschiedenis van het R.C. Godshuis (te Roermond) bij gelegenheid van het tweehonderdvijftig-jarig bestaan in 1989*, Roermond

Middennederlandse gebied werd er tegen het midden van de achttiende eeuw naar gestreefd het toenemend aantal armen beter op te vangen, dezen rationeler te verzorgen en hen zo mogelijk voor te bereiden op, respectievelijk in te schakelen in een normaal burgerlijk bestaan.⁷⁹

Een bijzondere positie in het Maasland nam Maastricht in. De telkens terugkerende oorlogshandelingen in het Maasland en de herhaalde belegeringen van de stad, maar ook de algehele veranderingen op economisch gebied in de zestiende en de zeventiende eeuw hebben de welvaart in Maastricht sterk doen dalen. Scherp voelde men dat na de verovering door de hertog van Parma in 1579. Deze bracht plunderingen en moordpartijen met zich mee en deed een aantal burgers de stad verlaten. Nijverheid en handel liepen sterk terug. Textiel- en lederbewerkingsbedrijven ondervonden zware concurrentie van bedrijven elders.⁸⁰ De handel werd ernstig belemmerd door de onveiligheid van de wegen en doordat de Maas dikwijls was geblokkeerd. Bovendien werd het handeldrijven met "buitenlandse gebieden" in toenemende mate ongunstig beïnvloed door de opkomende mercantilistische politiek van vele machthebbers en regeringen.⁸¹ De Maastrichtenaars trachtten zich zo goed mogelijk te redden. Wie bezittingen buiten de stad had, kon hieruit - in perioden van politieke en militaire rust - inkomsten verwerven. Vooral het kapittel van Sint-Servaas en enkele voorname families profiteerden hiervan. De ambachtslieden en winkeliers werkten graag voor het garnizoen, want

1889, pp. 55-68; Over kanunnik Bors zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl II(1912), p. 214v.; D.J.W. Weckx-Brummans, *Armenzorg en godsdienstonderwijs te Roermond in het midden der achttiende eeuw*, in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *De periferie van het centrum*, Nijmegen 1986, pp. 123-133.

⁷⁹ F.H.M.C. Adriaens, *De Magistraat van Nijmegen en de armenzorg (1750-1800)*, Nijmegen 1956; R. Jütte, "Disziplin zu predigen ist eine Sache, sich ihr zu unterwerfen eine andere" (Cervantes). Prolegomena zu einer Sozialgeschichte der Armenfürsorge diesseits und jenseits des Fortschritts, in: *Geschichte und Gesellschaft*, 17(1991), pp. 92-101.

⁸⁰ J.G.J. Koreman, Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel, in hoofdzak gedurende de late Middeleeuwen, in: *Miscellanea Trajectensia : Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht*, Maastricht 1962, pp. 195-226; J.A.A.G. Winckers, Bijdrage tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten, in: *SSEGL*, dl XII(1967), pp. 27-105; J.C.G.M. Jansen, Economische en sociale gevolgen van de val van Maastricht in 1579, in: "*Van der Nyersen upwaert*", Maastricht 1981, pp. 127-135.

⁸¹ Jansen, *Landbouw rond Maastricht; Roebroek, Vaart en handel*; Jansen, *Economische en sociale gevolgen*.

dat leverde geld op. De stadsbestuurders - en hun "families" - buiten niet zelden hun posities uit om inkomsten te vergaren. De belastingen waren echter hoog, zodat van echte welvaart niet kon worden gesproken.⁸² Het merendeel van de bevolking - die vóór 1579 rond 15.000⁸³ bedroeg, daarna met een derde afnam, in de tweede helft der zeventiende eeuw steeg naar 20.000, maar daarna weer afnam tot 15.000 - was arm tot zeer arm. De meeste mensen woonden in erbarmelijke omstandigheden, waren min of meer ondervoed en hadden nauwelijks werk, dat doorgaans ook nog slecht werd betaald. Bovendien waren de voedingsmiddelen - zeker tijdens belegeringen - erg duur. De gezondheidstoestand was slecht evenals de hygiëne; ziekten kwamen veel voor: tussen 1509 en 1660 teisterden besmettelijke ziekten 36 keer de stad. Voor deze armen werd op "middeleeuwse" wijze gezorgd: via aalmoezen, armentafels, weeshuizen, hospitalen en onderkomens voor ouderen. De Kerk - parochies, kapittels en kloosters - was de voornaamste "organisator" hiervan. Zij beheerde ook meestal de liefdadigheidsinstellingen, al trachtte het stadsbestuur hierin reeds vroeg invloed te krijgen. Bedelaars en onbemiddelden werden geweerd.⁸⁴ Vanaf de late middeleeuwen stelden echter ook gegoede burgers er een eer in tehuizen voor wezen, gebrekkigen en ouderen te stichten of te ondersteunen.⁸⁵ Van een echt rationele aanpak van het armoedeprobleem was lange tijd geen sprake. Wel trachtte men de diverse instituten zo goed en zo efficiënt mogelijk te organiseren, maar dit stuitte vaak al op praktische problemen. Het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw brachten op allerlei terreinen verbetering. De oorlogen bleven ver van Maastricht. De nijverheid trok aan evenals de handel. Men concentreerde zich op de behoeften van de stad zelf en de naaste omgeving. De stad kende weer een levendige markt. Het garnizoen was een goede "afnemer". De rijkere verwierven steeds meer landbezit in het Maasland, wat niet alleen henzelf, maar ook hun dienstpersoneel en diverse neringdoenden ten goede kwam. Er werd driftig gebouwd.

⁸² Albers, *Geschiedenis II*, p. 27v.

⁸³ A.G.H. Kemp, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830*, in: *Miscellanea Trajectensia : Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht*, Maastricht 1962, pp. 339-362, vooral pp. 349-351; P.J.H. Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, Maastricht 1991, p. 61 geeft enkele duizenden minder.

⁸⁴ Albers, *Geschiedenis II*, p. 28; Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, pp. 58-60.

⁸⁵ R.K. Gesticht De Nieuwenhof; Jansen, *Ouderenzorg*.

Ook het stadsbestuur kon meer ondernemen. De stad kreeg een betere bestrating, betere afvoervoorzieningen en werd allerwegen verfraaid. Juist het min of meer gesloten economisch en sociaal systeem bracht Maastricht over zijn lange crisis heen.⁸⁶ Maar... hiervan profiteerde vooral de bovenlaag van de bevolking. Zij stonden doorgaans ver af van de ambachtslieden, de winkeliers en zeker van de onbemiddelden, de werklozen, de armen. De middengroep had wel voordeel bij hun rijkdom en bij de uitgaven die zij deden, terwijl de laagste klasse wist van de milddadigheid van de "groten" te moeten leven.⁸⁷ Voor en na ontwikkelden zich sociale spanningen, vooral tussen de arbeiders van nieuwe, meer "kapitalistisch" opgezette bedrijven en hun patroons. De laatsten toonden zich weinig sociaal voelend; alleen het werk telde, niet de arbeidsomstandigheden of de persoonlijke problemen van de werknemers. Dezen waren verplicht elkaar onderling bij te staan, wat zij wel probeerden, maar zonder veel effect.⁸⁸ Dit betekende dat het aantal behoeftigen groot bleef. Hun opvang was nog steeds op de traditionele leest geschoeid. Langzamerhand rezen daarbij echter wel vragen: konden de liefdadigheidsinstellingen niet beter ingericht en vooral bestuurlijk doeltreffender beheerd worden? Ook werden pogingen ondernomen om armoede - in de toekomst - te voorkomen - door scholing van wezen, half-wezen en kinderen uit arme gezinnen - en trachtte men behoeftigen in te schakelen in het ambachtelijke gebeuren. Tegelijk probeerde men hen die steun ontvingen tot zelfwerkzaamheid aan te sporen. Vooral vanuit het stadsbestuur werd naar wegen gezocht de armen - vooral de "lastige" bedelaars - van de straat te halen. Ook werd men opmerkzaam op de oorzaken van de armoede en hun gevolgen. Er werd naar middelen gezocht de woonsituaties van de armen - met name de ouderen - te verbeteren. Men trad scherper op tegen leegloperij, baldadigheid en diefstal en men liet personages die zich vreemd gedroegen, gemakkelijker opnemen in een zinnelozenhuis. Een bijzondere rol, zo zag men in, speelde het drankmisbruik; dit was vaak zowel een gevolg als een oorzaak van armoede, ziekte en ellende. Daarom zocht men dit te beperken. Dit alles werd niet zozeer door naastenliefde ingegeven

⁸⁶ Alberts, *Geschiedenis II*, p. 68; Jansen, *Economische en sociale gevolgen*, p. 135; Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, p. 93.

⁸⁷ Alberts, *Geschiedenis II*, pp. 68-70.

⁸⁸ Alberts, *Geschiedenis II*, p. 70.

alswel door de wens de sociale vrede te verzekeren en het aanzicht van de stad te verhogen.⁸⁹ Ofschoon het meer om wensen, voornemens en pogingen ging dan om realisaties, spreekt hieruit toch een mentaliteit die laat onderkennen, dat tegen 1750 ook in Maastricht - zoals in vele andere streken en landen reeds geruime tijd voorheen - het caritas-denken plaats ging maken voor een meer seculiere benadering van het armoedeprobleem.

In dit Maastricht en in deze Nederlanden is de familie Kerens te plaatsen. Waar deze vandaan kwam, is niet duidelijk. In de stad komt als eerste zekere Andreas Kerens voor, zoon van Cornelis. Hij moet rond 1540 zijn geboren en wordt in 1576 vermeld als kapitein in Spaanse dienst onder Alphonse de Vargas. Van oorsprong waren de Kerens' - ook met Keerens, Keerns, Kerns, Kernen en zelfs Kien en Kein aangeduid - dus militairen.⁹⁰ Genoemde Andreas was gehuwd met een zekere Christine, van wie zelfs de familienaam onbekend is. Vijf kinderen werden uit dit huwelijk geboren. Eén van hen was Andreas Kernen, "Aquensis" genoemd, wat kan wijzen op relaties met Aken. Deze Andreas huwde omstreeks 1610 met Anna van Middelburch en kreeg bij haar vijf kinderen. Onder dezen was Philippus Kerens (ook Kerns genoemd). Hij werd op 22 december 1628 gedoopt in de Martinuskerk te Wyck. Kennelijk had zijn vader zich in deze voorstad gevestigd. Philippus werd brouwer, een ambacht dat in groot aanzien stond en veel gewin kon afwerpen.⁹¹ Dat gold ook voor onze Kerens. Hij verwierf landerijen in de omgeving: zo onder Buitenbilsen. In Wyck kocht hij het huis "het Ceullen". Aanzien kreeg hij in "hogere" kringen door zijn huwelijk met Maria Magdalena van Heymerich, die uit een adellijke familie stamde, waarvan de Kerens' het wapen overnamen.⁹² In 1690, na de dood van hun ouders, konden de vijf overlevende kinderen - zeven stierven

⁸⁹ Ubachs, Tweeduizend jaar Maastricht, p. 93; Voor onderdelen zie J.C.G.M. Jansen, Waanzin en Repressie : De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw, in: *SSEGL*, dl XXIII(1978), pp. 63-97; J.C.G.M. Jansen, Jenever in opmars 1650-1815, in: *Campus Liber*, Maastricht 1982, pp. 273-298; R. Philips, De wijnhandel in Maastricht en het verbruik van wijn in de zeventiende en achttiende eeuw, in: *Campus Liber*, Maastricht 1982, pp. 299-312.

⁹⁰ Voor deze en volgende genealogische gegevens zij verwezen naar W. Muusse, Genealogie van het geslacht Kerens, in: *De Nederlandsche Leeuw*, 76(1959), pp. 71-90.

⁹¹ R. Philips, *Mestreechs aajt : Geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier*, Maastricht 1982.

⁹² *Nederland's Adelsboek*, (1943-1948), p. 163.

jong - ieder zes tot acht percelen land met een geschatte waarde van 4.928 gulden hun eigendom noemen. Zelf vergrootten zij hun bezit aanzienlijk. Met name gold dit voor Paulus Kerens (1656-1742), die kinderloos stierf en zijn grote erfenis verdeelde onder zijn talrijke neven en nichten. Ook Joannes Kerens (1661-1722) kwam in goeden doen. Hij ging met zijn vrouw Maria Nypels in het "oude" Maastricht wonen, in het Luikse stadsdeel. Ongetwijfeld behoorde hij reeds tot de gegoede burgerij. Zijn zoon Philippus (1688-1761) kon hij een licentiaat in de beide rechten laten behalen. Deze huwde met Maria Catharina Neven, die tot een oude, aanzienlijke familie behoorde.⁹³ Zij stierf jong: in 1719. Uit dit huwelijk werden twee zoons geboren: Jean Dominique (1717-1808) en Hieronymus Paulus (1719-1785), die beiden priester werden. In 1723 huwde Philippus opnieuw, nu met Anna Catharina Smits. Inmiddels was hij lid geworden van het stadsbestuur. In 1714 en 1716 was hij schepen, in 1726 burgemeester. Ook daarna bekleedde hij diverse publieke functies.⁹⁴ Uit zijn tweede huwelijk had hij vijf kinderen, van wie er twee jong stierven. De oudste zoon was Henricus Joannes, die jezuïet werd en later bisschop van Roermond, Wiener Neustadt en Sankt Pölten (1725-1792). Een dochter, Maria Magdalena (1724-1814), huwde met Wilhelm Hubert Cruts, licentiaat in de rechten en burgemeester van Maastricht in 1764 en 1778.⁹⁵ Een tweede zoon, Philippus Joannes Kerens (1726-1793), trad geheel in de voetsporen van zijn vader. Ook hij verwierf een licentiaat in de rechten, was herhaaldelijk schepen en tot driemaal toe burgemeester van de stad: in 1778, 1779 en 1786.⁹⁶ Ook telgen uit de andere takken van de uitgebreide familie Kerens behoorden tot de gegoede burgerij.⁹⁷ Door huwelijken waren zij nauw verbonden met andere vooraanstaande Maastrichtse families zoals Lenarts, Neven, Nypels, Van der Biessen en Fossieroul.

⁹³ A. Neven Dumont, *Familie Neven : Geschichtliche Nachrichten und Dokumente aus sechs Jahrhunderten sowie Familiengeschichte Neven Dumont*, Köln 1927, p. 214.

⁹⁴ Zie de minuten van notariële akten, opgemaakt te Maastricht, uit de zeventiende en achttiende eeuw, bewaard in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht (RAL).

⁹⁵ R. Janssen, *Transregionalisme versus desintegratie bij de Maastrichtse familie Cruts in de 18e en 19e eeuw*, Maastricht 1982.

⁹⁶ RAL, Minuten van notariële akten.

⁹⁷ Inventaris van het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, in: *SSEGL*, dl XI(1966), pp. 135-159; A.J. Flament, *Geschiedenis van het huis der Twaalf Apostelen, genaamd "de Belick" te Maastricht, gesticht voor Rooms-Katholieke Oude Mannen*, Maastricht 1893.

Het betreft dus een familie die in de achttiende eeuw ten volle deelnam aan het leven van Maastricht. En wel als grondeigenaars, huizenbezitters - en in vele gevallen als "makelaars" -, bestuurders, advocaten en getuigen in notariële overeenkomsten. Tegelijk leverde zij diverse geestelijken - vooral verbonden aan de "Luikse" kerken - en religieuzen.⁹⁸ Vele van haar leden hadden een open oog en hart voor de armen in de stad. Niet alleen door aalmoezen en legaten ondersteunden zij de zorg voor dezen, maar ook door deelname aan het bestuur van liefdadigheidsinstellingen.⁹⁹ Vanuit opleiding en ervaring zagen zij dat de armenzorg nieuwe wegen moest gaan. Zelf werkten zij mee aan een betere besteding der gelden, een effectieve opvang van ouderen en een rationeel opgezette verpleging van zieken. Zij vergaten niet, dat het ging om de beleving van het evangelische liefdesgebod. Want met een groot zakentalent en bestuursgevoel bleven zij een diepe christelijkheid verbinden. Daarbij toonden zij een grote onafhankelijkheid en de moed burgerlijke én kerkelijke overheden onder kritiek te stellen als dat nodig was. Van Philippus Kerens - de vader van bisschop Henricus Joannes - schreef de pastoor van de Nicolaaskerk dan ook in de overlijdensakte, dat hij - als "mombaer" van de kerk - steeds kritisch en contrair tegenover de herders stond omdat hij kennelijk vreugde beleefde aan tegenpraak en zich heer tonen.¹⁰⁰

⁹⁸ Zie de genealogie van de familie Kerens (de Wijlre), manuscript, bewaard in RAL; Muusse, Genealogie; In beide opstellen wordt vaak vermeld, welk beroep de betrokken personen uitoefenden, respectievelijk welke beroepsactiviteiten zij verrichtten.

⁹⁹ Zie ter illustratie: Scheijdinge en Deijlinge wegens de Fidei-commissaire erfenisse van wijlen de seer eerw. Heer Guilelmus Fosseroul, in sijn leven Canonic Capitulair en Cantor tot Aschaffenbargh 1785; Scheijdinge en Deijlinge wegens de goederen soo hujsen, Landerijen, Capitaelen, Erfpaghten als alle andere verdere meubelen naegelaeten bij wijlen de Seer eerwaarde Heer Petrus Aegidius Fosseroul, Canonic van het O.L.Vrouw (te Maastricht), manuscripten, bewaard in RAL; Eén van de commissarissen-instructeurs van deze erfenissen was Mathias Aloysius Kerens, achterneef van bisschop Henricus Joannes Kerens.

¹⁰⁰ Gemeentearchief Maastricht (GAM), Archief van de parochie St. Nicolaas te Maastricht, dl 80, f.120: "Oct. 20, A° 1761 (sepultus est) Clms Dominus Philippus Kerens, in omnibus criticus ac Pastoribus semper contrarius, gaudebat enim spiritu contradictionis ac praedominationis".

In deze ambiance groeide Henricus Joannes Kerens op.¹⁰¹ Geboren op

¹⁰¹ Zie de kortere of langere biografische schetsen, respectievelijk berichten betreffende Henricus Joannes Kerens (1725-1792): F. Schlichtegroll (Hrsg.), *Nekrolog auf das Jahr 1792: Enthaltend Nachrichten von dem Leben merkwürdiger in diesem Jahr verstorbenen Personen*, (Bd 3/1), Gotha 1792, pp. 19-38; F.X. de Feller, *Journal historique et littéraire*, (1793)1, pp. 398-399; M. Denis, *Kurze Lebensbeschreibung des Bischofs zu Sankt Pölten und apostolischen Vikars der k.k. Kriegssee, Heinrich Johann von Kerens*, z.pl. 1793; M. Kunitzsch, *Biographien merkwürdiger Männer der österreichischen Monarchie*, (Bd II), Graz 1805, p. 31; J. Goyers, *Continuatio historiae ecclesiasticae Geldriae quondam a Joanne Knippenbergh*, Bruxellis 1806, pp. 94-97, 127-128; J.G. Meusel, *Lexikon der vom Jahre 1750-1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, (Bd VI), Leipzig 1906, p. 467; A. Gleich, *Geschichte der kaiserlich-königlichen Stadt Wienerisch Neustadt, vereinigt mit der Geschichte unseres Vaterlandes*, Wien 1808, pp. 310-313; F. Böheim, *Chronik von Wiener Neustadt*, (Bd I/2), Wien 1830, pp. 163-164; J.N. Stöger, *Scriptores provinciae austriacae Societatis Jesu*, Viennae 1855, p. 179; A. de Backer, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus*, Liège 1859, p. 360; T.Th.X. Kerens, *Notice sur Mgr. Henri-Jean Kerens, évêque de Ruremonde, ensuite de Neustadt et finalement de St. Pölten*, Hasselt 1861; C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, (Bd XI), Wien 1864, pp. 175-176; A. Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums St. Pölten*, (Bd II), Wien 1876, pp. 1-173; De Blanckart, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. X), Bruxelles 1888/89, pp. 655-657; J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, (dl II: het oude bisdom Roermond 1559-1801), Roermond 1890, pp. 585-598; C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, nouvelle édition, in: *Bibliographie*, (t. IV), Bruxelles 1893, pp. 1005-1007; J. Koch, *Jesuitenlexikon*, z.pl. 1899, pp. 973-974; J. Kleijntjens, *Twee Maasrictenaren op den bisschoppelijken zetel van St. Pölten*, in: *Limburg's Jaarboek*, 17(1911), pp. 243-244; A.F. van Beurden, *Roermonds ontwikkelingsgang*, in: *Limburg's Jaarboek*, 21(1915), p. 287; J. Kleijntjens, in: *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, (dl VI), Leiden 1924, p. 877; D. Sassen, *Gedenkwaardige Limburgers: Drie bisschoppen uit Maastricht*, (afl. 2: H.J. Kerens), in: *De Nedemaas*, 4(1925/27), pp. 139-140; P.J.M. van Gils, *Limburgsche historici der Sociëteit van Jezus*, in: *PSHAL*, 67(1931), pp. 9-10; L. de Crassier, *Dictionnaire historique du Limbourg*, in: *PSHAL*, 67(1931), p. 147; F. van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der Jezuiten in Nederland*, Nijmegen 1940, pp. 275-276; J. Kleijntjens, *Kerens als bisschop van St. Pölten 1785-1792*, in: *PSHAL*, 78-82(1942-1946), pp. 149-174; J. Wodka, *Das Bistum St. Pölten: Abriss der Diözesangeschichte*, St. Pölten 1950, pp. 28-29; *Katholieke Encyclopaedie*, (dl XV), z.pl. 1952, p. 274; R. Ritzler en P. Seferin, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, (t. VI), Patavii 1958, pp. 237, 306, 360-361; W.J. Prick, *Henricus Joannes Kerens, 12e bisschop van Roermond, 1770-1775, Bisschop van Wiener Neustadt en St. Pölten* († 1792), in: *PSHAL*, 94/95(1958/59), pp. 301-351; W.J. Prick, *Henricus Joannes Kerens, Twaalfde bisschop van Roermond 1770-1775*, in: *Limburg's Verleden*, (dl II), Maastricht 1962, pp. 637-640; W.J. Prick, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl IV), Brussel 1970, pp. 457-460; [F. van Galen], *Mgr. Henricus Kerens (1770-1775)*, in: *Informatie-Bulletin voor het bisdom Roermond*, 11(1980); F. Schragl, in: E. Gatz (Hrsg.), *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945*, Berlin 1983, pp. 373-376; F. Schragl, *Geschichte der Diözese St. Pölten*, St. Pölten-Wien 1985, pp. 111-125; L. Polgár, *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901-1980*, (t. III), Rome 1990, p. 289; *Heinrich Johann von Kerens, erster Bischof von St. Pölten*

22 mei 1725 te Maastricht werd hij daags daarna gedoopt in de Nicolaaskerk. Peter was Joannes Lenaerts, meter Sophia Nypels, echtgenote van Edmund Cox.¹⁰² Over zijn kinderjaren is niets bekend. Ongetwijfeld heeft het feit dat zijn beide oudere halfbroers de weg naar de geestelijke stand zochten invloed gehad op zijn vroege ontwikkeling. Vermoedelijk heeft hij thuis onderricht ontvangen. Hij ging immers reeds op jeugdige leeftijd naar het jezuïetencollege in de stad. Hieraan was pater Joannes Kerens verbonden (1696-1759), een neef van zijn vader.¹⁰³ Deze was de geestelijke begeleider van de Maria-Congregatie en van de leerlingen van de school.¹⁰⁴ De humaniora-studie te Maastricht volgde de opzet zoals deze voor alle jezuïetencolleges gold. De leerlingen werden vooral taalkundig geschoold met grote aandacht voor het Latijn. Daarnaast nam de catechetische vorming een belangrijke plaats in. Deze was vooral apologetisch gericht. Juist in het godsdienstig pluralistische Maastricht zal dit bijzondere nadruk hebben gekregen. Ook de binnenkerkelijke controversen kwamen zeker aan de orde.¹⁰⁵ In de jaren waarin Henricus Joannes Kerens zijn middelbare studies maakte, betroffen deze vooral jansenistische en kerkrechtelijke problemen. Maastricht bood immers onderdak aan verschillende kopstukken van het achttiende-eeuwse Zuidnederlandse jansenisme. Deze werden door het Staatse bewind geduld. Pogingen van de Luikse bisschop de pauselijke bullen inzake deze stroming in Maastricht te doen publiceren, stuitten op weerstand van de Staten-Generaal.¹⁰⁶ De jezuïeten zorgden er echter voor, dat hun leerlingen van de orthodox-kerkelijke opvattingen op de hoogte bleven. Zij voorzagen zich van de desbetreffende publicaties.¹⁰⁷ Het

1725/1785-1792, St. Pölten 1992.

¹⁰² GAM, Archief van de parochie St. Nicolaas te Maastricht, doopregister onder de naam Kerens, nr. 262.

¹⁰³ Muusse, *Genealogie*, p. 82.

¹⁰⁴ Archives générales du Royaume à Bruxelles (ARB), Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: *Catalogus tertius personarum Soc. Jesu: 1738*.

¹⁰⁵ Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond II*, p. 540v.; J. Notermans, *Het Jezuïetencollege te Maastricht 1575-1773*, in: *De Nedermaas*, 15(1937), p. 228v. en 16(1938), pp. 37-39.

¹⁰⁶ M.G. Spiertz, *Maastricht in de vierde kwart van de achttiende eeuw* (Maastrandse monografieën; 1), Assen 1964, pp. 38-41; P.J.H. Ubachs, *Meneer de deken kocht "Den Engel"*, in: *De Maasgouw*, 109(1990), pp. 43-54.

¹⁰⁷ RAL, nr. 14.D022, inv. nr. 30, *Catalogus librorum bibliothecae Collegii Traiectensii ad Mosam Societatis Jesu 1733; Catalogus librorum theologicorum, historicorum, phisicorum, mathematicorum, miscellaneorum in suas classes distributorum et omnium compactorum in bibliotheca collegii societatis Jesu Mosae-Trajectensi, nuper dissoluti*,

college was echter tamelijk elitair. Praktisch alleen zonen van aanzienlijke burgers volgden het.¹⁰⁸ De jonge Kerens zal hier niet met sociale problemen zijn geconfronteerd. Deze ervoer hij ook thuis niet. Echter, de armoede lag "op straat". Hij kon er niet aan voorbij. Er zijn evenwel geen aanwijzingen, dat hij erdoor werd geraakt of zich er actief mee bemoeide.

Hiervoor was Henricus Joannes ook zeker nog te jong. Reeds in 1740 - hij was toen vijftien jaar oud - betaalde zijn vader de kosten voor zijn opleiding en vorming tot jezuïet en wel voor heel de periode ineens. Het vertrouwen in de roeping van de jonge Kerens was kennelijk groot, ook bij de rector van het college, pater Antonius Bettonville.¹⁰⁹ In 1741 vinden we Henricus Joannes als novice in Mechelen, een jaar later als "repetent ex noviciatu" te Halle.¹¹⁰ Van 1743 tot 1745 volgde hij de filosofie-cursus te Antwerpen.¹¹¹ Hier nam hij ook deel aan het catechetisch werk dat scholastieken der sociëteit in de stad verzorgden. Dat zal hem zeker met de armen van de stad in contact hebben gebracht, want daarop was dit vooral gericht.¹¹²

In 1745 verhuisde de jonge Kerens naar Brussel. Daar werd hij docent aan het jezuïetencollege.¹¹³ Deze school - en ook de gemeenschap van de sociëteit - verkeerde op dat moment bepaald niet in opperbeste toestand. Door de jarenlange controversen met de jansenisten, maar niet minder door het vasthouden aan een verouderde "ratio studiorum" - van 1599 - was het aantal leerlingen sterk teruggelopen.¹¹⁴ Ook het aantal jezuïeten in de Vlaams-Belgische provincie was erg gedaald. In Kerens' tijd telde het Brusselse huis dertien paters, zeven scholastieken ("magistri") en elf coadjutoren.¹¹⁵ Na twee

extantium. Accedit duplex miscellaneorum appendix, Trajecti ad Mosam 1774.

¹⁰⁸ Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond II*, p. 541.

¹⁰⁹ RAL, Nr. 14.D022, inv. nr. 30, document, d.d. 24 sept. 1740.

¹¹⁰ ARB, Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: *Catalogus tertius personarum Soc. Jesu*: 1 nov. 1741, resp. 1 nov. 1742.

¹¹¹ Zie aldaar onder 1 nov. 1743 en 1 nov. 1744.

¹¹² B. Pauwels, *De zondagsscholen te Antwerpen (einde 16e - einde 18e eeuw)*, Leuven 1987.

¹¹³ ARB, Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: *Catalogus tertius personarum Soc. Jesu 1745-1750*.

¹¹⁴ L. Brouwers, *De Jezuieten te Brussel 1586-1773-1833*, Mechelen 1979, pp. 88-92.

¹¹⁵ ARB, Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: *Catalogus tertius personarum Soc. Jesu 1746*; Brouwers, *De Jezuieten*, p. 90.

jaar vooral de jongere leerlingen onder zijn hoede te hebben gehad, werd Henricus Joannes in 1747 leraar aan de Poesis en in 1749 directeur van de sodaliteit der studenten die het Latijn machtig waren.¹¹⁶ Dit wijst erop dat hij een goed docent moet zijn geweest, die "vat" had op jonge mensen. Het was in die jaren overigens niet eenvoudig het schoolgebeuren met de noodzakelijke regelmaat te laten verlopen. Dat hing samen met de Oostenrijkse successie-oorlog (1740-1748).¹¹⁷ In 1746 bezetten Franse troepen Brussel. Omdat ook het platteland van Vlaanderen door oorlogshandelingen - en daarmee verbonden plunderingen - werd geteisterd, stagneerde de voedseltoevoer naar de stad. Iedereen was blij, toen de troepen aftrokken en de vrede in zicht kwam. Kerens gaf van deze vreugde blijk in een tweetal eulogieën op belangrijke vertegenwoordigers van het Oostenrijkse bewind.¹¹⁸ Ook organiseerde hij met de studenten van het college een optocht te paard ter ere van de hertog van Lotharingen, toen deze in Brussel terugkeerde.¹¹⁹ De situatie waarin de jezuïetenprovincie verkeerde en ook financiële problemen deden Kerens' overheden besluiten hem en zijn studiegenoot Joannes Pathou naar Olmütz in Moravië te zenden om daar hun theologische studies te maken. Zij vertrokken in 1750.¹²⁰

Deze Brusselse periode heeft de jonge Kerens tot een zekere rijpheid gebracht. Hij erkende zijn kwaliteiten, vooral als docent, maar ook als organisator. Hij aarzelde niet naar buiten op te treden en deed dit met zelfverzekerdheid. Zijn afkomst en de ervaringen thuis richtten hem als vanzelfsprekend op de hogere kringen. Gezagsdragers eer bewijzen en hen zijn trouw tonen was hem eigen. Toch zal hij ook niet blind zijn geweest voor de feilen en onvolkomenheden die hij op school en in het huis van de orde ervoer. Hij zou later laten blijken

¹¹⁶ ARB, Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: Catalogus tertius personarum Soc. Jesu 1745-1750.

¹¹⁷ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl IX), Haarlem 1980, pp. 92-97.

¹¹⁸ Sommervogel, Bibliothèque, p. 1006; Deze eulogieën betreffen de hertog van Aremberg en D. Steenhault; beide dateren uit 1748.

¹¹⁹ Zie zijn "*Ordre de la cavalcade dressé à la réquisition des Messieurs du Magistrat de Bruxelles qui sera exécutée par la Jeunesse du Collège de la Compagnie de Jésus, quand le Noble Magistrat ira complimenter S.A.R. Charles Duc de Lorraine, Gouverneur du Pais Bas, sur son heureux Retour dans cette Ville, et Lui offrir le Vin d'Honneur*", à Bruxelles chez la Veuve de J. Lambert Marchant, sa., 4°, pp. 12 nd.

¹²⁰ ABR, Archives de la Compagnie de Jésus, nr.1181: Catalogus tertius personarum, 1 nov. 1750.

behaalde, zou hij deze wel hebben verdiend.¹²² De studie was nog traditioneel ingericht met veel aandacht voor exegese, controversetheologie en kerkelijk recht. Toch maakte Kerens juist in deze studie jaren met nieuwe, "moderne" vakken, met name ethica, natuurrecht, mathematica, natuurkunde en chemie, kennis. Tegelijk verbreedde hij zijn historische kennis. Hiertoe bood hem met name de kanunnik van de kathedrale kerk te Olmütz, Franz Gregor von Giannini, de gelegenheid. Deze bezat een uitgebreide bibliotheek, waarin werken betreffende de genoemde disciplines te vinden waren. Michael Denis, die Kerens van zeer nabij heeft gekend,¹²³ zegt hieraangaande: "Bekannt mit der alten klassischen Literatur von Zeit seines humanistischen Lehramtes her, verbreitete er sich jetzt, unterstützt von dem richtigen Beobachtungsgeiste und dem glücklichsten Gedächtnisse, über die neuere, und machte sich mit dem vorzüglichsten Schriftstellern über Kirchen- und Profan-Geschichte, Natur- und Völker-Recht, Moral und Politik bekannt. So war er in Begriffe seine theologische Laufbahn zu enden, als der gelehrte Oesterreichische Jesuit Joseph Franz, den die Kaiserin-Königin gesandt hatte die Verhältnisse des Maasses und Gewichtes in Böhmen und Mähren zu berichtigen, in Olmütz eintraf. Kerens verteidigte eben seine letzte theologische Sätze. Franz wohnte dieser öffentlichen akademischen Handlung bey und das Benehmen des Defendenten erregte seine Aufmerksamkeit so, dass er by seiner Zurückkunft nach Wien, dem Vorsteher der adelichen Theresianischen Akademie, Mathias Pock, entdeckte, er habe in Olmütz einen Fund gethan, der diesem berühmten Institute in mehr als einer Absicht vorteilhaft werden konnte. Es war weiter nichts vonnöthen diesen ehrwürdigen Greiss, dem an tüchtigen Mitarbeitern alles gelegen war, dahin zu vermögen, dass er by den Ordensobern um Kerens anhielt... Die Oberrn willigten ein, und er (= Kerens) erschien im Jahr 1754 am Theresianum".¹²⁴ Inmiddels had Kerens de wijdingen tot subdiaken, diaken en priester ontvangen en wel - zoals toen gebruikelijk was - vlak achter elkaar: op 14, 17 en 19 juli 1751.¹²⁵

¹²² Zie het getuigenis van Fr. Svoboda, kanselier van de universiteit van Olmütz, in: ASV, Processus Consistoriales, Nr. 157, f. 485v.

¹²³ Michael Denis Sj was leraar geweest aan het Theresianum in Kerens' tijd en stond hem zowel te Wiener Neustadt als te St. Pölten bij ter inrichting van zijn bibliotheek.

¹²⁴ M. Denis, Kurze Lebensbeschreibung, p. 3v.

¹²⁵ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 157, f. 485r.

dat het traditionele onderwijsprogramma van de jezuïetencolleges niet meer paste in de tijd. Ook de ontwikkelingen in de sociëteit nam hij ter harte. Zij kon, zo stelde hij vast, haar opgaven niet meer aan en miste kennelijk de aantrekkingskracht om voldoende bekwame leden te verzamelen om deze te blijven vervullen. Tenslotte zag hij ook van nabij hoe velen, zodra de economie stagneerde, in grote nood geraakten, welke niet adequaat kon worden opgevangen. Ofschoon diep geworteld in de eigenheden van zijn familie, zijn geboortestad, zijn land en de Kerk die hij als jezuïet wilde dienen, groeide in hem een openheid naar aanpassing en vernieuwing, die hem later in staat stelde deze op verstandige en maatvolle wijze mee te bevorderen.

Kerens en de structurele benadering van het armoedeprobleem in de Oostenrijkse Landen

Het was op een cruciaal moment in de geschiedenis van het denken en van de sociaal-economische verhoudingen in West- en Midden-Europa, dat Henricus Joannes Kerens naar Olmütz vertrok. Wat reeds lang giste in de beschouwingen van mens en samenleving kwam tot kristallisatie. Tegelijk brak de overtuiging door, dat het economisch leven en de daarmee samenhangende sociale structuren dringend een nieuwe koers behoefden. Niet in de laatste plaats gaf het armoede-probleem daartoe aanleiding.

Olmütz behoorde tot de Boheemse jezuïetenprovincie. Het was een groot huis. In 1750 woonden er 57 paters, 46 theologie-studenten, 4 "magistri" en 21 coadjutoren. De paters waren merendeels als professoren verbonden aan de theologische faculteit. Deze telde 127 studenten. Hier begon de toen 25-jarige Kerens zijn theologische studies. Hij volbracht deze volgens een later getuigenis¹²¹ tot algehele voldoening van zijn oversten. Ofschoon hij geen academische titel

¹²¹ Zie het getuigenis van Pater Nicolaas Muszka SJ over Kerens in het informatieproces voor diens bisschopsbenoeming in 1769, in: Archivio Segreto Vaticano (ASV), Processus Consistoriales, Nr. 157, f. 481r-482r. Wat de bezetting van de gemeenschap te Olmütz in de tijd, dat Kerens daar verbleef, betreft, zie hiertoe de jaarlijkse opgaven van de bezetting der diverse huizen van de Boheemse Jezuitenprovincie, bewaard in het archief van de (tegenwoordige) Jezuitenprovincie te Wenen.

Aldus kon Kerens zijn kennis en zijn didactische kwaliteiten gaan tonen aan een instituut, dat zeer de belangstelling had van keizerin Maria Theresia (1740-1780). Het was een school met internaat voor adellijke jongelui, die in 1746 onder leiding van jezuïeten was ingericht.¹²⁶ Het programma was enerzijds gelijk aan dat van alle jezuïetencolleges, maar bevatte een uitgebreider talenpakket - Duits en Frans - alsook filosofie, natuurkunde, mathematica en geschiedenis.¹²⁷ Aan Kerens werden "nieuwere" vakken toevertrouwd: moraal, Frans en geschiedenis.¹²⁸ Bracht hij de kennis van het eerste vak mee vanuit zijn filosofisch-theologische opleiding, in het Frans was hij van huis uit en vooral door zijn verblijf in Brussel goed thuis; het was de taal, waarin hij zich het liefst uitdrukte. Geschiedenis was zijn lievelingsvak geworden. Ten behoeve van de studenten gaf hij in 1759 een kort overzicht uit van de geschiedenis van West-Europa over de periode 500-1000.¹²⁹ Op 16 mei 1760 werd hij tot rector van de academie benoemd, een functie die hij tot zijn bisschopsbenoeming in 1769 uitoefende.¹³⁰ Als zodanig ontwierp hij een "Instruktion oder Vorschrift für seine Mitarbeiter, nebst der Tagesordnung des Hauses".¹³¹ Hij bleef echter zijn liefde voor de geschiedenis trouw. Dit blijkt zowel uit de publicatie - in 1762 - van een "Discours historique sur ce qui s'est passé en Europe depuis 1450 jusqu'à 1500"¹³² en uit de rectoraatsrede bij de opening van het studiejaar op 6 december 1764 over "dem Einflusse der Geschichtenlehre in die Bildung der Menschen und Bürger".¹³³ Zijn visie op het doel van het

¹²⁶ J. Schwarz, *Geschichte der kaiserlich-königlichen Theresianischen Akademie von ihrer Gründung bis zum Kuratorium Sr. Exzellenz Anton Ritter von Schmerling, 1746-1865*, Wien 1890. Hierin wordt gezegd (p. 11), dat de Theresianische Akademie in 1758 werd gefuseerd met de Savoysche Ritterakademie en dat in 1759 de Jezuïeten de gebouwen kochten.

¹²⁷ E. Guglia, *Das Theresianum in Wien : Vergangenheit und Gegenwart*, Wien 1912, pp. 18-20.

¹²⁸ Guglia, *Das Theresianum*, p. 65.

¹²⁹ *Historia universalis ab extincto imperio occidentali Romano usque ad periodum imperatorum ex domo Saxonica*, conscripto a R.P. Henrico Kerens S.J., hist. univ. et philos. moralis prof. in collegio regis Theresiano, anno D. 1759, in 4°, 59 pp. Dit werk wordt niet vermeld door Sommervogel.

¹³⁰ Guglia, *Das Theresianum*, p. 187.

¹³¹ Tirmau 1762.

¹³² Vienne 1762; Dit werk - een schoolboek - werd in 1776 door Joseph von Retzer in het Duits vertaald en te Wenen uitgegeven.

¹³³ Wien 1765, 22 pp.

onderwijs aan de academie en de vorming van jonge mensen zette hij in de rectoraatsrede op 5 december 1763 uiteen: "Von der Verbindung der Religion mit den Wissenschaften".¹³⁴ Daarbij onderstreepte hij de betekenis van de natuurlijke kennis en van de menselijke wijsheid, maar tegelijk ook de noodzaak deze aan de gegevens van de godsdienst te toetsen en hierdoor te laten aanvullen en verdiepen.

In deze periode kwam Kerens ook in tamelijk nauw contact met het hof en met de keizerlijke familie. Het was met name keizer Franz Stephan van Lotharingen, die de rector van het Theresianum graag in zijn nabijheid zag. Van deze vorst is bekend, dat hij grote interesse had in de natuurwetenschappen. Daarin vond hij bij Kerens bijval. Of deze hem ook terzijde stond in zijn alchemistische experimenten, valt te betwijfelen.¹³⁵ Wel zal de keizer zich erover hebben verheugd met een "streekgenoot" in het "Waals" te kunnen converseren. Het is immers bekend, dat Franz Stephan een mengelmoes van Duits en Frans sprak - en schreef! - en voor velen onverstaanbaar was.¹³⁶ Zo niet voor de Maastrichtenaar - van "Luikse" herkomst - Kerens. De keizer raadpleegde de academie-rector kennelijk over allerlei zaken. Zo over de vraag of in het "Franse theater" stukken van eigentijdse auteurs mochten worden opgevoerd. Dit was een gewetensvraag voor de keizerin, die vreesde dat zulke toneelwerken een verkeerde invloed op de toeschouwers konden hebben. Kerens schreef een zeer genuanceerde beoordeling, die goed overkwam.¹³⁷ Via de keizer en ook door eigen ervaring kreeg Maria Theresia een zó goede indruk van de rector van haar academie, dat zij er reeds in begin 1768 bij

¹³⁴ Wien 1766, 18 pp. Dit en het voorgaande geschrift zijn niet vermeld door Sommervogel.

¹³⁵ E. Vehse, *Maria Theresia und ihr Hof*, (Leipzig 1924, p. 163; In F. Schragl, *Heinrich Johann von Kerens, erster Bischof von St. Pölten 1725/1785-1792*, St. Pölten 1992, betwijfelt de auteur (p. 23) of het wel waar is, als Vehse schrijft: "Franzens (bedoeld is: keizer Franz Stefan) grösstes Vergnügen war die Alchemie [...] Sein Hauptmitarbeiter in der Goldküche war nächst dem Jesuitenpater Kerens der reiche ungarische Graf Zabor".

¹³⁶ H. Magenschab, *Josef II. Revolutionär von Gottes Gnaden*, (2. Aufl.), Graz-Wien-Köln 1980, p. 70.

¹³⁷ "Gutachten über die im französischen Theater auf zu führen Stücke"; Dit werkje is afgedrukt in: R. Khevenhüller Metch en R. en H. Schlitter, *Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller Metch, 1742-1767*, (V: 1764-1767), Wien 1917, pp. 529-536. Deze Fürst Khevenhüller Metch is ook een belangrijke informant over de betrekkingen van Kerens met keizer Franz Stefan; Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, pp. 309-311.

paus Clemens XIII op aandrang hem te ontheffen van zijn geloften als lid van de sociëteit van Jezus, opdat hij ter beschikking kon komen voor de bezetting van een bisschopszetel.¹³⁸

Keizer Franz Stephan is - zo heeft de recente historiografie vastgesteld - niet slechts "de echtgenoot van Maria Theresia en de vader van haar talrijke kinderen" geweest. Ofschoon van aard heel bescheiden en meegaand, heeft hij veel bijgedragen tot de vernieuwing van de Oostenrijkse staat. Zijn verdiensten liggen vooral op economisch terrein.¹³⁹

In 1740, toen Maria Theresia haar vader opvolgde, bleken de staatsfinanciën volkomen ontoereikend, was van de economische progressie, die Leopold I had ingeluid, niets meer over en verkeerden leger en regeringsadministratie in desolate toestand. Toch moest de jonge aartshertogin eerst een haast uitzichtloze oorlog voeren om haar heerschappij over de erflanden te verzekeren. Dat kostte nog meer geld. Pas na de vrede van Aken in 1748 kon aan sanering en wederopbouw worden gedacht. Inmiddels was het rijke Silezië verloren gegaan aan Frederik II van Pruisen, maar had Maria Theresia wel bereikt dat haar gemaal in 1745 tot keizer werd gekroond.¹⁴⁰

De regering werd centralistischer opgezet. Maria Theresia probeerde de "Schlamperei" onder de ambtenaren tegen te gaan, de inning van de belastingen te verbeteren en meer greep te krijgen op de standenvertegenwoordigingen. Maar het verzet was groot. Bovendien bleef haar positie tamelijk zwak. De verhouding tot Frederik II van Pruisen bleef slecht; Maria Theresia kon het verlies van Silezië niet verkroppen. De zevenjarige oorlog, die in 1756 ontbrandde, bracht haar dit

¹³⁸ ASV, Secretariatus Breviorum, Nr. 3656, f. 582r-583v.; Brief van Maria Theresia aan haar vertrouwensman te Rome d.d. 7 april 1768.

¹³⁹ Zie het in noot 137 genoemde Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller Metch; Th. Tromballa, *Franz Stephan und sein Kreis*, Wien 1953; H.L. Mikoletzky, Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker, in: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 13(1960), pp. 231-257; G. Schreiber, *Franz I Stephan : An der Seite einer grossen Frau*, Wien 1986; A. Schmid, in: Schindling en Ziegler, *Die Kaiser*, pp. 232-248.

¹⁴⁰ A. von Arneth, *Geschichte Maria Theresia's*, (10 Bde), Wien 1863-1879; H. Kretschmayr, *Maria Theresia*, (2. Aufl.), Wien 1938; E. Walter, *Die Geschichte der Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias 1740-1780*, Wien 1938; G. Otruba, *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*, Wien 1963; H.L. Mikoletzky, *Österreich : Das grosse 18. Jahrhundert*, z.pl. 1967; *Österreich im Europa der Aufklärung : Kontinuität und Zäsur zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.*, (2 Bde), Wien 1985; P.G.M. Dickson, *Finance and Government under Maria Theresia*, (2 vol.), z.pl. 1987; A. Schmid, in: Schindling en Ziegler, *Die Kaiser*, pp. 232-248; Kann, *Geschichte*, pp. 164-187.

niet terug, maar toonde wel aan, dat Oostenrijk weer een macht van betekenis was geworden, militair en politiek. Ook de Pruisische koning moest instemmen met de keuze van Jozef, Maria Theresia's zoon, tot Rooms-Koning en toekomstige keizer.¹⁴¹

Nu tastte de keizerin ook op het binnenlands front door. In 1761 had zij een nieuwe "eerste minister" benoemd: Wenzel Anton Graf (vanaf 1764: Fürst) von Kaunitz-Rietberg (1711-1794).¹⁴² Deze had reeds als gevolmachtigd minister in de Nederlanden en in de vredesonderhandelingen te Aken (1744-1748) zijn bekwaamheid bewezen en daarna in toenemende mate invloed gekregen op de keizerin en haar beleid. Hij hervormde de staatskanselarij en trachtte de staatsfinanciën te saneren. Hiertoe streefde hij naar een nieuwe verdeling van de lasten: ook de clerus - die in "Innerösterreich" vijftig procent van de grond bezat - en de adel zouden moeten gaan betalen en wel in evenredigheid tot de lasten die anderen droegen. Deze vérgaande aantasting van het aloude systeem werd echter niet door Maria Theresia gevolgd. En evenmin door haar gemaal, die inmiddels als deskundig financier erkenning had gevonden. Franz Stephan zag wel in, dat nieuwe inkomstenbronnen voor de staat moesten worden aangeboord en dat aan het vaak verkwistende leven dat de heersende klasse - en ook het hof - leidde paal en perk moest worden gesteld. Hij koos echter voor de indirecte weg. Hij voerde een grotere spaarzaamheid in de staatsuitgaven door en pleitte voor een meer "burgerlijke" levenswijze. Tegelijk hernam hij de mercantilistische politiek van Leopold I en wel in fysiocratische zin. Gesteund door de "Kameralisten" Johann Heinrich Gottlob Justi en Joseph von Sonnenfels¹⁴³ ondersteunde hij - met inzet van zijn omvangrijk persoonlijk vermogen - de inrichting van manufacturen en fabrieken. Ook bevorderde hij nieuwe landbouwtechnieken, ontginningen, het aanleggen van weidegronden, stalvoeding van het vee, de bijenteelt en het kweken van fruit en aardappels. Zo wist hij enerzijds de schuld en de uitgaven van de staat te verminderen en anderzijds de economie nieuwe

¹⁴¹ R. Waddington, *La guerre de sept ans*, (5 vol.), Paris 1899-1914; W. Andreas, *Friedrich der Grosse und der siebenjährige Krieg*, z.pl. 1940; W. Hubatsch, *Das Zeitalter des Absolutismus 1600-1789*, Braunschweig 1962, pp. 172-176.

¹⁴² K.O. von Aretin, in: *Neue Deutsche Biographie*, (Bd XI), Berlin 1977, pp. 363-369 en de daar genoemde literatuur.

¹⁴³ E. Dittich, *Die deutsche und österreichische Kameralisten*, z.pl. 1940; J. von Sonnenfels, *Grundsätzen der Polizei-, Handlungs- und Finanzwissenschaft*, z.pl. 1762-1776.

impulsen te geven. Na zijn dood in 1765 werd deze lijn wel voortgezet, maar werd ook het streven van Kaunitz nader tot realisatie gebracht, al duurde het nog een hele tijd, totdat een echte belastinghervorming werd doorgezet. Maria Theresia bleef - tot groot verdriet van haar mederegent, de nieuwe keizer Jozef II - de standen ontzien: zowel de adel als de Kerk. Wel luisterde zij steeds meer naar haar eerste minister, die op vele terreinen de latere jozefinische hervormingen voorbereidde.¹⁴⁴

De economische ontwikkelingen hadden ook sociale pendanten. Het was weer Franz Stephan die hervormingen bevorderde. Hij wilde de boeren verheffen door hen meer inkomsten te bezorgen en een grotere zelfstandigheid ten opzichte van hun heren te laten verwerven. Daarnaast schiep hij werkgelegenheid voor de armen.¹⁴⁵ De regering was zich bewust van het armoedeprobleem, dat door de dure en vaak verwoestende oorlogen alleen maar groter was geworden én... in toenemende mate tot gevaarlijke ongeregeldeheden aanleiding gaf. De ontevredenen vonden in de jonge keizer Jozef II een vurig advocaat. Hij bezocht in 1766 de geteisterde gebieden in Bohemen en Moravië en bracht in een gloedvol verslag zijn moeder de "onchristelijke" omstandigheden, waarin deze mensen leefden, onder ogen. Maar deze kwam niet tot actie in de zin die Jozef had gewenst. Te zeer leefde zij nog in een standenbewustzijn dan dat zij werkelijk diepgaande hervormingen ten gunste van de armen durfde of wilde doorvoeren.¹⁴⁶ Wel kwam het tot verbetering van de traditionele armenzorg alsook tot het inrichten van werkhuizen voor vagebonden en werklozen die zich door bedelarij in leven trachtten te houden.

¹⁴⁴ H. Feigl, *Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu der thesianisch-josephinischen Reform*, Wien 1964; G. Otruba, Der Manufakturenbestand in Österreich unter der Enns zur Zeit Maria Theresias und Josephs II., in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 36(1964), pp. 521-542; A. Hoffmann, Österreichs Wirtschaft im Zeitalter der Aufklärung, in: *Österreich in Geschichte und Literatur*, 11(1967), pp. 195-197; G. Otruba, Zur Entstehung der "Industrie" in Österreich und zu deren Entwicklung bis Kaiser Joseph II., in: *Österreich in Geschichte und Literatur*, 11(1967), pp. 225-242; G. Otruba, in: Zöllner en Novotny, *Wirtschaftsgeschichte*, vooral pp. 107-110.

¹⁴⁵ Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, p. 196; Otruba, in: Zöllner en Novotny, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 109; N. Fischer-Martin en G. Fischer (Hrsg.), *Die Blumen des Bösen II : Eine Geschichte der Armut in Wien, Prag, Budapest und Triest in den Jahren 1693 bis 1873*, Wien 1993/94.

¹⁴⁶ Magenschab, *Josef II.*, pp. 96-101.

Tegelijk werd het schoolwezen hervormd. Via scholing en opvoeding van de kinderen der armen trachtte men toekomstige armoede te voorkomen. Er werden op vele plaatsen beroepsscholen opgericht. Dit nu gebeurde op instigatie van professoren van het Theresianum.¹⁴⁷ Daaruit blijkt dat Henricus Joannes Kerens nauw bij al deze ontwikkelingen betrokken is geweest. Hij behoorde tot de "kring" van keizer Franz Stephan. Ook werd hij door het hof om advies gevraagd. Hij stond zeker positief ten opzichte van vernieuwingen in de economie. De fysiocratische richting beantwoordde aan de ideeën, die hij uit de literatuur had overgenomen.¹⁴⁸ De onderwijsvernieuwing juichte hij toe. Hij bleef echter aan de "voorzichtige" kant, ook omdat hij vóór alles de Kerk dienen wilde en deze niet van de ene dag op de andere van haar positie beroofd wilde zien. Zij moest de draagster van de mentale gezindheid in de maatschappij kunnen blijven. Haar als een sociaal-economische macht, gelijk aan of vergelijkbaar met andere behandelen - zoals Kaunitz voorstond -, stuitte bij hem op duidelijke afwijzing.¹⁴⁹

De houding die Henricus Joannes Kerens te Wenen manifesteerde, vond de volledige instemming van keizerin Maria Theresia. Zij zag in hem een betrouwbaar man van de Kerk, aan wie zij graag grote verantwoordelijkheden wilde toevertrouwen. Dat bleek in 1768. Toen besloot zij hem tot bisschop te doen benoemen.¹⁵⁰ De keuze viel op het Zuidnederlandse Roermond, dat spoedig vacant scheen te worden.¹⁵¹ Dit vertraagde echter, zodat het nog ruim een jaar duurde, voordat de zetel openviel. Op 28 juni 1769 overleed Mgr. Joannes de Robiano, sinds 1746 bisschop van Roermond. Ook al stond haar besluit vast, Maria Theresia wilde toch een aantal instanties naar hun mening vragen omtrent de opvolging. Daartoe behoorden echter niet het Roermondse kapittel en de bisschoppen van de Mechelse kerkpro-

¹⁴⁷ E. Bradler-Rottmann, *Die Reformen Kaiser Josephs II.*, Göppingen 1973, pp. 131-136; Magenschab, Josef II., p. 101.

¹⁴⁸ Aldus blijkt uit de bibliotheek van Kerens, die momenteel opgesteld staat in het diocesaan archief en bibliotheek te St. Pölten (zie Alfabëtisch geordnede Katalog der bischöfliche Hausbibliothek, 2 Bde (ms. 1896) en Materialien-Katalog der bischöflichen Haus-Bibliothek, 2 Bde (ms. 1899)).

¹⁴⁹ Kerens' rede uit 1763: "Von der Verbindung der Religion mit den Wissenschaften".

¹⁵⁰ Zie noot 138.

¹⁵¹ W.J. Prick, Politieke en persoonlijke invloeden bij enkele opzienbarende bisschopsbenoemingen op het einde van de 18e eeuw, in: *De Maasgouw*, 82(1963), pp. 5-14, 47-60; Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, 94(1958/59), p. 315.

vincie, ofschoon deze normaliter als eersten een voordracht mochten doen. De "Conseil Privé" te Brussel werd geïnformeerd, maar - op aandringen van Kaunitz - niet geraadpleegd. De gevolmachtigd minister in de Oostenrijkse Nederlanden, Karl Johann Philipp Graf von Cobenzl¹⁵² en de gouverneur-generaal, Karel van Lorreinen (= Lotharingen),¹⁵³ mochten hun mening geven, maar zij wisten dat deze geen gewicht in de schaal zou leggen. De Heilige Stoel kon moeilijk bezwaren maken, want er lag immers een schrijven van paus Clemens XIII aan Kerens van 13 april 1768, waarin hij deze bevrijdde van zijn geloften om een bisschoppelijke taak te aanvaarden.¹⁵⁴ Toch voerde de nuntius te Wenen nog het obligate proces, dat echter een volledige bevestiging van de kandidaat opleverde.¹⁵⁵ Op 18 december 1769 volgde de officiële pauselijke benoeming.¹⁵⁶ De wijding geschiedde in de kapel van het Theresianum op 21 januari 1770 door Christoph Graf Migazzi, kardinaal-aartsbisschop van Wenen.¹⁵⁷ Het

¹⁵² A. Wauters, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. IV), Bruxelles 1873, pp. 203-212; C. de Villermont, *La Cour de Vienne et de Bruxelles au XVIIIe siècle : Le comte de Cobenzl, ministre-plénipotentiaire aux Pays-Bas*, Lille-Paris-Bruges 1925; C. de Boom, *Les ministres plénipotentiaires dans les Pays-Bas Autrichiens, principalement Cobenzl*, Bruxelles 1932; P. Lenders, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl II), Brussel 1966, pp. 123-133.

¹⁵³ Th. Juste, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. IV), Bruxelles 1873, pp. 10-20; J. Schouteden-Wery, *Charles de Lorraine et son temps*, Bruxelles 1943; P. Lenders, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl II), Brussel 1966, pp. 470-482; P. Lenders, Wenen en Brussel: bevoogding die een enigheid aanvaardt, in: P. Soetaert, *Oostenrijks België, 1713-1794 : De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, z.pl. 1987, pp. 38-70.

¹⁵⁴ ASV, Secretariatus Breviorum, Nr. 3656: Clementis XIII, Diversorum II: 1765-1769, f. 582r-582v.

¹⁵⁵ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 157, f. 476r-487v: Processus inquisitionis super status Ecclesiae Ruremundensis in Belgio Austriaco et super qualitatibus R.P. Henrici Joannes Kerens ad illam regendam nominati ac promovendi, 1769; Een samenvatting van dit proces geven L. Jadin, *Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les Archives de la Congrégation Consistoriale*, 3e partie: 1713-1794, in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 9(1931), pp. 230-232; Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, 94(1958/59), p. 317v.

¹⁵⁶ ASV, Acta Camerarii, Nr. 37, f. 33.

¹⁵⁷ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 168, f. 324; Over Migazzi zie C. Wolfsgruber, *Christoph Anton Kardinal Migazzi*, (2. Aufl.), Wien 1897; P. Hersche, *Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien*, in: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 24(1971), pp. 208-309; P. Hersche, *Der Spätjansenismus in Österreich*, Wien 1977; E. Kovács, *Beziehungen von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert*, in: E. Zöllner (Hrsg.), *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien 1983, pp. 29-53.

duurde echter nog tot 29 mei van dat jaar, tot Henricus Joannes Kerens als twaalfde bisschop van Roermond werd geïnstalleerd.¹⁵⁸ Het was in vele opzichten geen gemakkelijke opgave die Kerens toeviel. Het bisdom Roermond was in het kader van de kerkelijke reorganisatie, die koning Philips II voor de Nederlanden in 1559 liet doorvoeren, bedoeld voor het zuidelijk deel van het hertogdom Gelre: Opper-Gelre.¹⁵⁹ Was het territorium van de aanvang af al geen gesloten geheel, het werd door de vele oorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw nog meer tot een welhaast onoverzichtelijk conglomeraat van politiek, economisch en godsdienstig zeer divergerende gebieden, die vaak tegenover elkaar stonden en altijd weer omstreden waren. Arm was het bisdom, arm de bevolking - en de geestelijkheid -, armzalig de kerkelijke inrichting en toerusting, pover en niet zelden - vooral in de Staatse delen - slechts op bescheiden schaal toegelaten de eredienst, de catechese en de caritas. Eén lichtpunt was er echter: de bisschoppen waren goede, pastoraal bewogen figuren, niet bedacht op rijkdom, luxe, uiterlijk vertoon of politieke invloed; daartoe bood de situatie geen kans. De meesten van hen stamden uit de zuidelijke Nederlanden; verschillenden waren regulieren. Ook de kwaliteit van de priesters was niet slecht. Een seminarie in de bisschopsstad onder leiding van dominicanen zorgde voor een goede opleiding en telde - vooral in de achttiende eeuw - een redelijk aantal studenten.¹⁶⁰ Kerens' onmiddellijke voorganger, Joannes de Robiano

¹⁵⁸ Arnold van Daell, Historisch dagboek der parochiekerk tot Roermond 1750-1800, ms. in RAL, Nr. 14.C088: H. Christoffel Roermond (inv. nr. 19), onder het jaar 1770.

¹⁵⁹ M. Dierickx, *De oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II, 1559-1570*, Antwerpen-Utrecht 1950; M. Dierickx, De oprichting van het bisdom Roermond 1559-1569, in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, pp. 236-256; R. Kottje, Diözesan- und Landesgrenzen : Zur historischen Bedeutung der Errichtung neuer Kirchenprovinzen und Diözesen in den Niederlanden 1559-1561, in: E. Iserloh en K. Reppen (Hrsg.), *Reformata Reformanda*, (Bd II), Münster i.W. 1965, pp. 304-316; P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop : Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)* (Maaslandse Monografieën; 5), Assen 1966; P.A. van den Baar, Oprichtingsgeschiedenis van het eerste bisdom Roermond, in: *Limburg's Verleden*, (dl II), Maastricht 1962, pp. 534-550; W.A.J. Munier, Kerkelijke circumscripctie van de tegenwoordige provincie Limburg en omliggende gebieden (1559-1801), in: *Historische Atlas van Limburg* (II: serie kerkhistorische kaarten), Assen 1976.

¹⁶⁰ J. Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Bruxellis 1719; J. Knippenbergh en J. Vrancken (ed.), Appendix chronologica ad Historiam ecclesiasticam ducatus Geldriae, in: *Limburg's Jaarboek*, 5(1897), pp. 45-160; A. Moulaert, *Leven van den V.P. Reginaldus Cools*, Gent 1852; M. Janssen, Pastoorlijsten, in: *De Maasgouw*, 29-32(1907-1910) en 48(1928); P. Doppler, Bijdragen tot de kerkelijke geschiedenis van Maastricht

(1698-1769), was één van de "beste" bisschoppen van Roermond: bescheiden, goed onderlegd, kerkgetrouw en zeer ijverig in pastoraal opzicht. Hij had een goede naam wat de aandacht voor de armen betrof en zette zich bijzonder in voor de vorming van de priesters.¹⁶¹ Henricus Joannes Kerens heeft maar heel kort het diocees bestuurd. Officieel weliswaar een vijftal jaren (1769-1775), maar in feite niet meer dan drie: van eind mei 1770 tot september 1773. Toen reeds riep keizerin Maria Theresia hem terug naar Wenen.¹⁶² Hij bezocht praktisch alle 154 parochies,¹⁶³ hervormde het kapittel,¹⁶⁴ gaf het seminarie een nieuw statuut¹⁶⁵ en wist goede relaties te bewaren met de diverse belangrijke staatsoverheden: zowel de protestantse - de Noordnederlandse Staten-Generaal en de koning van Pruisen - als de katholieke - de vorstin van de Oostenrijkse erflanden en haar vertegenwoordiging te Brussel. Zijn afkomst en ervaring met een bestuur dat verschillend van confessie was - in Maastricht -, zijn opleiding en vorming in Antwerpen, Brussel en Olmütz, zijn interesse en

en Limburg, in: *De Maasgouw*, 36-37(1914-1915); E. Hubert, *Notes et Documents sur l'histoire religieuse des Pays-Bas autrichiens au XVIIIe siècle*, Bruxelles 1924; L. Kerkhove, *Zijne Hoogwaardige Excellentie Mgr. Sanguessa*, Mechelen 1938; L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, (3 dln), Amsterdam 1945-1947; P. Hildebrand, *Pater Angelus van Ognies OFM-Cap.*, Bisschop van Roermond, in: *Uni Trinoque*, 9(1949), pp. 183-191; D. van Heel, *Franciscus Sanguessa*, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, 21(1952), pp. 213-219; J. Janssen, *Limburgse Kerkgeschiedenis*, (3 dln), Roermond 1952; W.J. Prick, *Donkere bladzijden uit het leven van Mgr. Franciscus Ludovicus Sanguessa, negende bisschop van Roermond, 1722-1741*, in: *De Maasgouw*, 84(1965), pp. 1-12, 103-114, 157; W.J. Prick, *Levensbeschrijving van de veertien Roermondse bisschoppen*, in: *Limburg's Verleden*, (dl II), Maastricht 1962, pp. 583-667; W.J. Munier, *Geschiedenis van het bisdom Roermond van de Spaanse Successie-oorlog tot de opheffing onder Napoleon*, in: *Limburg's Verleden*, (dl II), Maastricht 1962, pp. 551-582; P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, (3 dln), Hilversum 1968; J. Haas, *De Roermondse bisschopsbenoemingen in de eerste helft van de Oostenrijkse periode 1717-1741*, in: *Archief voor de Geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, 11(1969), pp. 129-212; K. Schutgens, *Bisschop d'Ognies en zijn bemoeiingen met het Barrière-Tractaat* (ms. 1971); K. Schutgens, *Bijdrage tot de geschiedenis van het eerste bisdom Roermond* (ms. 1974); P.W.F.M. Hamans, *Geschiedenis van het seminarie van het eerste bisdom Roermond (1570-1813)*, Brugge 1987; P.W.F.M. Hamans, *Geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, (dl I), Brugge 1992, pp. 369-396.

¹⁶¹ Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, p. 229, noot 65.

¹⁶² RAL, Nr. 14.C088, Van Daell, p. 234.

¹⁶³ Prick, *Henricus Joannes Kerens*, in: PSHAL, p. 321.

¹⁶⁴ RAL, Nr. 14.C088, Van Daell, p. 159.

¹⁶⁵ Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, pp. 247-250.

openheid voor nieuwe denkbeelden en ontwikkelingen - als docent en rector van het Theresianum -, maar niet minder zijn intelligentie, zijn bedachtzaamheid en zijn vriendelijk en goedhartig karakter maakten dit mogelijk. In de ogen van sommige collega's was hij té meegaand met de overheden, met name de Oostenrijkse. Dit vond althans zijn metropoliet, de aartsbisschop van Mechelen, Joannes Henricus Graf von Franckenberg (1726-1759-1804).¹⁶⁶ Maria Theresia had namelijk in 1771 en in 1772 edicten uitgevaardigd die het religieuze leven leken te bedreigen: een klooster mocht bij intrede geen bruidsschat meer vragen en de novicen moesten bij het afleggen van de eeuwige professie minstens 25 jaar oud zijn. De aartsbisschop vond dit onaanvaardbare schendingen van de vrijheid van de Kerk; deze moest zulke kwesties zelf regelen. Hij wilde samen met alle Zuidnederlandse bisschoppen scherp protesteren. Maar Kerens deed niet mee. Enerzijds omdat hij het persoonlijk eens was met de keizerin en anderzijds omdat hij - vanuit zijn Weense ervaringen - wist, dat protesten niets zouden uithalen. Dit liet hij de kardinaal weten.¹⁶⁷ Uit deze kwestie blijkt dat de Roermondse bisschop kennelijk een heel eind was meegegroeid met het "rationele" denken over kerkelijke zaken, zoals dat in Wenen werd gehuldigd, én dat hij een echte pragmaticus was. Deze opstelling werd natuurlijk in dankbaarheid genoteerd in Brussel en in Wenen. In Brussel was het met name Patrice François graaf de Nény (1716-1784), invloedrijk lid en later voorzitter van de Conseil Privé,¹⁶⁸ die in hem een medestander zag

¹⁶⁶ E. de Borchgrave, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. VII), Bruxelles 1883, pp. 275-282; A. Verhaegen, *Le Cardinal de Franckenberg, Archevêque de Malines (1726-1804)*, Lille-Paris-Bruges 1890; C. de Clercq, *Cinq archevêques de Malines*, (t. II), Paris 1974; C. de Clercq, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl VII), Brussel 1970, pp. 283-289.

¹⁶⁷ Verhaegen, *Le Cardinal*, pp. 67-70.

¹⁶⁸ G. Bigwood, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. XV), Bruxelles 1899, pp. 588-593; J. Lefèvre, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl IV), Brussel 1970, pp. 625-630; J. Roegiers, *Joséphinisme et Eglise belge*, in: *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, 3(1975), pp. 213-225; J. Roegiers, *De jansenistische achtergronden van P.F. de Nény's streven naar een "Belgische Kerk"*, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 91(1976), pp. 429-454; J. Roegiers, *Die Bestrebungen zur Ausbildung einer belgischen Kirche und ihre Analogie zum österreichischen (theresianischen) Kirchensystem*, in: E. Kovács (Hrsg.), *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Wien 1979, pp. 75-92; De eigen inzichten en visies van De Nény vinden we weergegeven in Cl. Sorgeloos, *Patrice-François de Nény : Mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas autrichiens*, (2 vol.), (éd. anastatique), Bruxelles 1993.

in het streven naar meer invloed van de staat over de Kerk. Hij beval hem dan ook voor "promotie" aan bij het hof.¹⁶⁹

Binnen het bisdom had Kerens nauwelijks met "kerkpolitieke" zaken van doen. Daar waren het andere omstandigheden die hem zorgen baarden. Allereerst probeerde hij via de - rijke - diocesen Doornik en Gent de financiële positie van bisschop en curie te Roermond te verbeteren.¹⁷⁰ Ook besteedde hij aandacht aan het seminarie. Hierbij streefde hij vooral naar een betere voorbereiding van de studenten op de zielzorg.¹⁷¹ Ten aanzien van het bestuur van het bisdom trachtte hij meer zeggingschap te krijgen over het vergeven van beneficies.¹⁷² In zijn verslag aan de Heilige Stoel - uit juli 1773 - toonde hij zich over de pastorale zorg en de levenswijze van de priesters - seculieren en regulieren - tevreden,¹⁷³ niet echter over de monialen, die exempt waren: "zij vragen mij niets".¹⁷⁴

Het hoofdprobleem, waarop de bisschop in zijn verslag moest wijzen, betrof de economische en sociale ellende, waarin vele van zijn diocesanen leefden. Deze brachten ook allerlei wandaden en ondeugden voort.¹⁷⁵ Kerens toonde zich in zijn herderlijke brieven - bij gelegenheid van de vastentijd - zeer begaan met de velen die door allerlei rampen, hogere belastingen en accijnzen in moeilijkheden waren gekomen. Hij wilde van de kant van de Kerk geen al te strenge eisen stellen en verzachtte iedere keer de vastenvoorschriften, maar spoorde tegelijk aan tot grote milddadigheid ten opzichte van de vele armen. Ook liet hij niet na te wijzen op de morele deviaties, die zowel oorzaken als gevolgen waren van de problematische situatie, waarin de mensen verkeerden.¹⁷⁶ Van initiatieven, door

¹⁶⁹ *Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller Metch VIII*, Wien 1972, p. 128.

¹⁷⁰ Aldus blijkt uit de desbetreffende correspondentie met de bisschoppen van deze bisdommen uit 1772; RAL, Archief van het oude bisdom Roermond, archief van de bisschoppen, corr. 1772.

¹⁷¹ Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, pp. 249-251.

¹⁷² J. Cornelissen, *Relationes status van het bisdom Roermond*, in: *PSHAL*, 64(1928), p. 117; Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, p. 254.

¹⁷³ Cornelissen, *Relationes status*, p. 118.

¹⁷⁴ Cornelissen, *Relationes status*, p. 119.

¹⁷⁵ Cornelissen, *Relationes status*, p. 120.

¹⁷⁶ Bisschop Kerens schreef in zijn Roermondse periode vijf vastenbrieven: de eerste drie in de periode, waarin hijzelf in het bisdom verbleef (1771, 1772 en 1773), de andere twee "vanuit Oostenrijk" (1774 en 1775). De beide laatste zijn "in opdracht" ondertekend door vicaris-generaal J. Dispa (zie over deze: Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond II*,

bisschop Kerens ondernomen ter verlichting van het armoedeprobleem in zijn bisdom, is weinig te bespeuren. Wellicht had hij daartoe ook niet de mogelijkheid. In zijn verslag aan de Heilige Stoel uit 1773 vermeldde hij slechts een hospitaal te Venlo, dat zijns inziens goed zorgde voor het lichamelijk en geestelijk welzijn van hen die er ondersteuning zochten.¹⁷⁷ Met het "Godshuis" te Roermond had hij alleen in zoverre van doen, dat hij er een zielzorger aanstelde.¹⁷⁸

De toestand in de jaren zeventig was voor zeer velen inderdaad desastreus. Vooral het jaar 1771-1772 bracht hongersnood vanwege het mislukken van de oogst.¹⁷⁹ Dit gold ook voor de Nederlanden.¹⁸⁰ Het aantal behoeftigen steeg enorm. In het Luikse beliep dit plaatselijk wel 70% van de bevolking.¹⁸¹ Dit gold niet alleen het platteland, maar ook de steden.¹⁸² Het waren de prijsstijgingen, de werkloosheid en de weerstand tegen economische vernieuwingen die hiervan de oorzaken vormden.¹⁸³ In toenemende mate gingen staats- en stads-overheden proberen echt structurele maatregelen te nemen om enerzijds de "professionele" armen in de greep te krijgen en anderzijds de economisch armen - slachtoffers van de actuele levensomstandigheden - weer een bestaansbasis te bezorgen. Mensen die door de duurte, door het wegvallen van werkgelegenheid of door ziekten of andere tegenslagen "op straat" waren terechtgekomen, zocht men

passim; Prick, Henricus Joannes Kerens, in: Limburg's Verleden, p. 649). Gezien het verschil in stijl tussen de eerste drie en de laatste twee brieven is aan te nemen, dat de laatste twee niet direct van Kerens' hand zijn; de strekking van de brieven is echter gelijk. Zij worden bewaard in RAL, Archief van het oude bisdom Roermond, afdeling 1, port. 51.

¹⁷⁷ Cornelissen, *Relationes status*, p. 120.

¹⁷⁸ RAL, Nr. 14.C088, Van Daell, passim.

¹⁷⁹ Abel, *Massenarmut*, p. 37; C. Lis en H. Soly, *Armoede en Kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen-Amsterdam 1980, p. 161; Fischer, *Armut*, p. 52; Jütte, *Poverty*, p. 109.

¹⁸⁰ J. de Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, (2e dr.), Haarlem 1860, p. 116; Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, pp. 193, 203-206; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidsdwang: Werkinrichtingen voor "onnutte" Nederlanders in de republiek 1760-1795*, 's-Gravenhage 1977, p. 16; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, passim.

¹⁸¹ Lis en Soly, *Armoede*, p. 242; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, p. 289.

¹⁸² Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, p. 213.

¹⁸³ Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld*, p. 23-81; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, p. 79.

op te vangen in door de overheid ingerichte of minstens ondersteunde bedrijven.¹⁸⁴ Daarnaast werd de ouderen- en ziekenzorg efficiënter ingericht.¹⁸⁵ Veel aandacht ging men besteden aan het onderwijs voor de - arme - kinderen.¹⁸⁶ Maar het meest "nieuw" waren - in een deel van het bisdom - de bevrijding van de boeren van de vele verplichtingen aan de grondbezitter¹⁸⁷ en het stimuleren van nijverheid en handel door afbouw van de beperkingen die allerlei gildenprivileges meebrachten, door vermindering van tolleren en accijnzen en door bevordering van de industrie alsook door het aanleggen van wegen, het graven van kanalen en niet in de laatste plaats door het beveiligen van het goederenvervoer tegen rovers.¹⁸⁸

Dit alles doet zien, dat er een echte "sociale zorg" van overheidswege op gang ging komen. Deze werd zowel uit oogpunt van verbetering van de nationale en de stedelijke economie en van handhaving van rust en orde alsook uit ideologische overtuiging ter hand genomen: het filantropisme brak door.¹⁸⁹ Maar... het zou nog wel even duren, voordat de armen hiervan werkelijk gingen profiteren. Er waren nog veel weerstanden te overwinnen, vooral van de kant der grondbezitters en ondernemers. Ook de armen zelf moesten worden gemotiveerd om aan hun verheffing mee te werken. En de algemene - vooral politieke - omstandigheden moesten gunstig zijn. Bovendien bleek al spoedig, dat men de Kerk in dit proces niet kon missen: haar liefdadigheidsinstellingen bleven noodzakelijk, haar caritas-organisatie

¹⁸⁴ P. Bonenfant, *Le Problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien Régime*, Bruxelles 1934; Alberts, *Geschiedenis II*, p. 87; Van den Eerenbeemt, In het spanningsveld, p. 158vv.; Van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidswang*, passim; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, pp. 305-329; Haesenne-Peremans, *Les pauvres*, pp. 45-50.

¹⁸⁵ R.K. Gesticht De Nieuwenhof; Alberts, *Geschiedenis II*, p. 67; Jansen, *Het Godshuis; Jansen, Ouderenzorg*.

¹⁸⁶ De Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek*, p. 114; Adriaens, *De Magistraat*, p. 74; Van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidswang*.

¹⁸⁷ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maastrandse Monografieën; 4), Assen 1965, pp. 12-31.

¹⁸⁸ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl VIII), Bussum 1979; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, pp. 67-70; Soetaert, *De bergen*, p. 265vv.; M. Dorban, *De beginperiode van de industriële revolutie*, in: P. Soetaert, *Oostenrijks België, 1713-1794 : De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, z.pl. 1987, pp. 121-162.

¹⁸⁹ Bonenfant, *Le Problème*, p. 461vv.; Van den Eerenbeemt, In het spanningsveld; Van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidswang*; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*.

moest het draagvlak blijven. En vooral: haar mentale instelling de armen niet te laten verkommen, was nog steeds de sterkste drijfveer om wie niet "meekon" in de maatschappij niet buiten te sluiten, maar in te schakelen en een - enigszins - menswaardig bestaan te bezorgen.

Heel duidelijk bleek dit in Oostenrijk zelf, waar het armoedeprobleem uitermate nijpend was en de economische en sociale vernieuwingen het meest grootscheeps werden aangepakt. Hier kwam bisschop Henricus Joannes Kerens middenin te staan, toen hij in 1773 naar dit land terugkeerde.

De achtergrond van het terugroepen van Kerens - hijzelf schijnt hiervan pas ervaren te hebben, toen hij in Wenen was¹⁹⁰ - lag in het besluit van keizerin Maria Theresia een zelfstandig legervicariaat te doen inrichten en de bisschop van Wiener Neustadt tot apostolisch vicaris te laten benoemen.¹⁹¹ Op 6 juni 1773 stierf de Neustädter bisschop Ferdinand Graf von Hallweil.¹⁹² Bijna tegelijkertijd trad de "capelanus major castrensis", pater Ignaz Kampmüller S.J., terug; de jezuïetenorde - die tot dan toe altijd een sociëteitslid voor deze functie ter beschikking had gesteld¹⁹³ - was immers opgeheven.¹⁹⁴ Daarmee waren de betreffende posten open. Maria Theresia vroeg de paus een zelfstandig legervicariaat op te richten en nomineerde de Roermondse bisschop als vicaris. Vanwege de combinatie van dit ambt met dat van bisschop van Wiener Neustadt vroeg zij ook om diens overplaatsing naar deze zetel.¹⁹⁵ Maar zij wilde nog meer: zij benoemde Kerens tegelijk tot raadsheer bij het hof en tot een van haar "spiritualen".¹⁹⁶ Even later kwam zij echter enigszins op haar

¹⁹⁰ Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 325.

¹⁹¹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA), Verwaltungsarchiv, Cultus, Nr. 26-26a: militärisches Vikariat: Heeresgeistlichkeit, stukken uit 1773. Hieruit blijkt, dat de Hofkriegsrat de keizerin tot dit besluit aanzette.

¹⁹² M. Wildhagen, *Ferdinand Graf von Hallweil, Bischof von Wiener Neustadt (1706-1773)*, Wien 1973; G. Buttler-Gerhardt, *Wiener Neustadt - Bischofssitz von 1469 bis 1785*, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 52(1986), pp. 45-49.

¹⁹³ E. Bjelik, *Geschichte der kaiserlichen und königlichen Militärseelsorge und des apostolischen Feld-Vikariates*, Wien 1901, p. 40.

¹⁹⁴ W. Baum, Luigi Maria Torrigiani (1697-1777), Kardinalstaatssekretär Papst Klemens' XIV, in: *Zeitschrift für katholische Theologie*, 94(1972), pp. 46-78, vooral pp. 66-74.

¹⁹⁵ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 168, f. 323r: Brief van Maria Theresia aan Paus Clemens XIV, d.d. 6 nov. 1773.

¹⁹⁶ Zie noot 191.

voornemens terug en wel in die zin, dat zij tegenover de Heilige Stoel de wens uitte haar nieuwe raadshoofd voorlopig tevens bisschop van Roermond te laten blijven.¹⁹⁷ De paus - Clemens XIV (1769-1774)¹⁹⁸ - toonde zich in al het voorgestelde zeer meegaand. Nog in december 1773 werd Henricus Joannes Kerens voor zeven jaar benoemd tot apostolisch vicaris van de keizerlijk-koninklijke Oostenrijkse strijdkrachten en werd hem - voor één jaar - het bestuur van het bisdom Wiener Neustadt opgedragen.¹⁹⁹ Ofschoon het informatieproces betreffende de overplaatsing van Kerens reeds in januari 1774 werd afgesloten,²⁰⁰ duurde het nog tot 3 april 1775, aler de officiële benoeming tot bisschop van Wiener Neustadt werd bekrachtigd.²⁰¹ De redenen waren enerzijds de wens van de keizerin Roermond nog enige tijd onder het bestuur van Kerens te laten en anderzijds het overlijden van paus Clemens XIV en het aantreden van paus Pius VI (1775-1799).²⁰² Op 3 mei 1775 nam Kerens bezit van zijn nieuwe zetel.²⁰³

Vragen we ons af, waarom Maria Theresia de gewezen jezuïet weghaalde uit de Nederlanden en hem zulke nieuwe opgaven in haar onmiddellijke nabijheid toevertrouwde, dan heeft zijzelf hierop het antwoord gegeven: in het decreet van 6 november 1773, waarin zij Kerens benoemde tot haar raadshoofd, verwees zij naar zijn kwaliteiten als bestuurder van het Theresianum en als opvoeder van de jeugd en naar de uitstekende wijze waarop hij de administratie over het bisdom Roermond had gevoerd, ten voordele zowel van de Kerk als

¹⁹⁷ ÖStA, Haus- und Hofarchiv, Weisungen des Hofes an den Gesandten in Rom: Brief van Kaunitz aan kardinaal Albani, d.d. 2 dec. 1773.

¹⁹⁸ L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, (Bd XVI/2), (7. Aufl.), Freiburg i.Br. 1932; L. Cicchitto, *Il pontefice Clemente*, Roma 1934; Jedin, in: Jedin, *Handbuch*, (V), pp. 632-636; M. Rosa, in: *Dizionario biografico degli Italiani*, (t. XXVI), Roma 1982, pp. 342-362; F.W. Bautz (Hrsg.), *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, (Bd I), (2. Aufl.), Herzberg 1990, p. 1062f.

¹⁹⁹ ASV, Secretariatius Breviorum, Nr. 3780, f. 117, 118; Brieven van 22 dec. 1773.

²⁰⁰ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 168, f. 315r - 317r.

²⁰¹ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 168, f. 324v.

²⁰² V. Gendry, *Pie VI : Sa vie, son pontificat (1717-1799)*, (2 vol.), Paris 1906; C. Bourgin, in: *Dictionnaire de Théologie catholique*, (t. XII/2), z.pl. 1935, pp. 1653-1669; J. Flory, *Pie VI*, Paris 1942; H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, (Bd VI/1), Freiburg-Basel-Wien 1971, pp. 9-59; E. Kovács, *Der Pabst in Teutschland : Die Reise Pius' VI. im Jahre 1782*, Wien 1982; F.W. Bautz (Hrsg.), *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, (Bd VII), Herzberg 1994, pp. 667-670.

²⁰³ Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 328.

van de staat.²⁰⁴ Kerens was een man naar haar hart: bekwaam, toegewijd, verstandig, vroom, geloofsgetrouw én de belangen en rechten van de staat toegedaan. Ook het feit dat hij jezuiet was geweest, speelde zeker mee: Maria Theresia had grote achting voor de sociëteit, al was zij ook gevoelig voor de kritiek op het optreden van diverse leden en op de dominante positie die zij vaak innamen.²⁰⁵ Ook wilde zij na de opheffing van de orde de continuïteit van haar werken zoveel mogelijk waarborgen. Kerens zou hiervoor kunnen zorgen; wat hij ook deed.²⁰⁶

Zoals het in zijn aard lag, begon de nieuwe legervicaris aanstonds met de opbouw van de noodzakelijke organisatie van het ordinariaat. Hij trok zijn Roermondse secretaris, de Maastrichtenaar Peter Schoenmaeckers - later "verduist" tot Schuhmacher -, aan als zijn naaste medewerker, richtte een "consistorium" in en benoemde kanunniken.²⁰⁷ Zijn hoofdaandacht ging uit naar het opleiden van aalmoezeniers en naar het verzekeren van een goede verzorging van legerzielzorgers die te oud waren geworden om hun werk te kunnen doen.²⁰⁸ Opvallend is trouwens de telkens terugkerende aandring die Kerens in zijn contacten met de "Hofkriegsrat" - waarvan hij deel uitmaakte - uitoefende om zorg te dragen voor ouderen en invaliden die voor het leger niet meer bruikbaar waren.²⁰⁹ In de loop van de jaren - Kerens bleef apostolisch vicaris tot zijn dood in 1792 - bouwde de vicaris een uitstekende organisatie van de zielzorg in het leger op.²¹⁰ Maar niet minder benutte hij zijn invloed om de leefomstandigheden van de soldaten - en wederom met name de gebrekkige

²⁰⁴ Zie de samenvatting van dit decreet in Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 324v.

²⁰⁵ B. Duhr, *Die Kaiserin Maria Theresia und die Aufhebung der Gesellschaft Jesu*, Freiburg i.Br. 1926; A. Ellenmunter, *Antonio Eugenio Visconti und die Anfänge des Josephinismus*, Graz-Köln 1963, p. 121.

²⁰⁶ Zie wat het leger betreft: ÖStA, Kriegsarchiv II: stukken uit 1779-1781. Kerens handhaafde de ex-Jezuiteten, die aalmoezenier waren, en liet ook nieuwe benoemen; Wat Wiener Neustadt betreft: G. Buttlar, Heinrich Johann von Kerens als Bischof von Wiener Neustadt (1775-1785), in: *Heinrich Johann von Kerens, erster Bischof von St. Pölten 1725/1785-1792*, St. Pölten 1992, pp. 26-36, vooral p. 27v.

²⁰⁷ ÖStA, Kriegsarchiv I (benoemingen); Over Schoenmaeckers zie RAL, Nr. 14.C088, Van Daell, passim; Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond II*, p. 123v.

²⁰⁸ ÖStA, Kriegsarchiv II, stukken uit 1770-1775.

²⁰⁹ ÖStA, Kriegsarchiv II, stukken uit 1770-1775.

²¹⁰ ÖStA, Kriegsarchiv II, stukken uit 1770-1775, "Clementissimae resolutionis caesareae" (d.d. 25 aug. 1775); Bjelik, *Geschichte*, pp. 100-115.

gen - menswaardig te doen zijn en hen voor armoede te behoeden. Hij beschouwde dit als een plicht van de staat en heel bijzonder van de vorst. Hij aarzelde niet zowel Maria Theresia als Jozef II hierop te wijzen.²¹¹ Hieruit blijkt dat Kerens de overtuiging was toegedaan, dat het tot de taak van de overheid behoorde goede sociale voorwaarden te scheppen voor haar dienaren. En dit niet alleen zolang dezen in staat waren actief diensten te verrichten, maar ook daarna. Maar ook bleef hij eraan vasthouden, dat de Kerk zelf in staat moest zijn caritas te beoefenen. Juist de aalmoezeniers moesten hierin het voorbeeld geven. Daartoe richtte hij een fonds in, waaruit - naast andere uitgaven van algemene pastorale aard - de kosten van de noodzakelijke liefdadigheid konden worden bestreden.²¹² Weliswaar gingen de overheden niet in op alle aansporingen die de legervicaris tot hen richtte en werden hem niet alle gewenste subsidies verleend, maar vast te stellen is toch dat de "Hofkriegsrat" - en de vorsten - hem vaak terwille waren.²¹³

Wellicht mogen we zeggen dat Henricus Joannes Kerens juist als ordinarius voor de strijdkrachten zich het meest en vooral het duidelijkst van zijn "sociale" kant heeft doen kennen. Deze komt in zijn activiteiten als bisschop van Wiener Neustadt niet voor het voetlicht. Dit was het kleinste bisdom op Oostenrijks grondgebied. Oppericht in 1469 had het altijd gediend als de zetel van de "hofbisschop".²¹⁴ Tot 1782 omvatte het alleen maar de stad. Inkomsten had het weinig. De onmiddellijke voorganger van Kerens, Ferdinand Graf von Hallweil (1741-1773), had veel schulden gemaakt.²¹⁵ Het lukte Kerens in zeer korte tijd deze weg te werken. Spaarzaamheid in de eigen hofhouding en het aantrekken van donaties van de kant van de stads- en de landsregering maakten dit mogelijk.²¹⁶ Ook de bisschoppelijke inkomsten wist hij te verruimen, niet in de laatste plaats

²¹¹ ÖStA, Verwaltungsarchiv, Cultus, Nr. 26-26a: militärisches Vikariat: Nota aan Maria Theresia, d.d. 7 juli 1778, nota's aan Jozef II, d.d. 12 juli en 5 nov. 1784.

²¹² ÖStA, Kriegsarchiv II, stukken uit 1779-1781, waarin het rescript van de Hofkriegsrat, d.d. 6 febr. 1779.

²¹³ Zie diverse decreten en approbaties van voorstellen in de beide, in de twee voorgaande noten genoemde archiefbestanden.

²¹⁴ Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 1.

²¹⁵ Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 47.

²¹⁶ R. Kampichler, Studien über die Beziehungen der Bischöfe von Wiener Neustadt zur Stadtverwaltung, Wien 1980, (ms.); Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 50; Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 27.

dankzij zijn goede relaties met de keizerin.²¹⁷ Hij verfraaide de dom en renoveerde het bisschopshuis.²¹⁸ Bijzondere zorg besteedde hij aan de bibliotheek.²¹⁹ Wat de pastoraal betreft: hij schakelde zijn voormalige medebroeders in voor de zielzorg. De kostbare bezittingen uit het ordeshuis gaf hij passende bestemmingen.²²⁰ Grote aandacht toonde hij voor het geloofsonderricht, zowel voor de jeugd als voor de volwassenen. Opvallend is zijn ijveren voor een goede huwelijksvoorbereiding.²²¹ Daarbij voegde hij zich naar de bepalingen die Maria Theresia en Jozef II hieromtrent uitvaardigden.²²² In zijn rondschrijven aan de geestelijkheid van 27 juni 1781 stelde hij zich er zonder reserves achter.²²³ Dit deed hem later wel de naam krijgen een "jozefinist" geweest te zijn, maar zijn intenties waren zeker zuiver.²²⁴ hij streefde naar een waarheidsgetrouwe verkondiging van de christelijke leer en naar een nuchtere pastoraal volgens de regels van de Kerk. Het in de loop der tijden ingeslopen devotionalisme achtte hij uit den boze.²²⁵ Dat viel uiteraard zeer in de smaak bij de keizer. Deze presenteerde hem dan ook op 22 maart 1782 bij het bezoek van paus Pius VI aan Wiener Neustadt²²⁶ aan de opperherder met de woorden: "Ik stel Uw Heiligheid hierbij een man voor die zich als bisschop zowel voor de Kerk als voor het vaderland zeer

²¹⁷ Zie de in noot 216 vermelde literatuur.

²¹⁸ G. Niemetz, *Der Dom zu Wiener Neustadt*, (2. Aufl.), z.pl. 1984; Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 50; Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 27.

²¹⁹ Diözesanarchiv St. Pölten (DASP), Archiv des Bistums Wiener Neustadt, Akten 13/9: Zusammenstellung Michael Denis' über die wertvolle Frühdrucke der bischöflichen Bibliothek in Wiener Neustadt; H. Fasching, Zur Kerens-Bibliothek, in: *Barocke Altarentwürfe*, St. Pölten 1987, pp. 3-5.

²²⁰ Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 27v.

²²¹ Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 29.

²²² F. Maass, *Der Josephinismus*, (Bd I en II), Wien-München 1950-1953; Bradler-Rottmann, Die Reformen, pp. 144-165; H. Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich*, Regensburg 1976; E. Kovács, Katholische Aufklärung und Josephinismus: Neue Forschungen und Fragestellungen, in: H. Klüeting (Hrsg.), *Katholische Aufklärung - Aufklärung im katholischen Deutschland*, Hamburg 1993, pp. 246-259.

²²³ H.J. de Kerens, episcopi Neostadiensis, *Epistola circularis authentica ad clerum tam saecularem quam regularem suae dioecesis*, Vienna 1781 (= Circularschreiben des Herrn von Kerens, Bischofs zu Neustadt an die Geistlichkeit seiner Diöces, vom 27. Juni 1781, aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt, Wien z.j.).

²²⁴ Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 328.

²²⁵ Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 330v.

²²⁶ E. Kovács, Pius VI, bei Joseph II. zu Gast, in: *Archivum Historiae Pontificiae*, 17(1979), p. 261v.

verdienstelijk heeft gemaakt". De paus beantwoordde deze lof met de opmerking: "Dat verbaast mij niet; hij komt immers voort uit een goede school".²²⁷ Tegelijk met het vertrouwen van de keizer genoot Kerens echter ook dat van de nuntius te Wenen, Giuseppe Garampi.²²⁸ Voor deze was hij met kardinaal Migazzi, de aartsbisschop van Wenen, een van de weinige echte verdedigers van de eigenstandigheid en de rechten van de Kerk.²²⁹

De keizer vond intussen de tijd gekomen het bisdom Wiener Neustadt meer betekenis te geven. In 1782 wist hij aartsbisschop Hieronymus von Colloredo-Mansfeld van Salzburg (1772-1812)²³⁰ ertoe te bewegen enkele kloosters en 46 parochies - plus hun beneficiëes - in de omgeving van Kerens' bisschopsstad af te staan en onder het bestuur van de ordinarius van Wiener Neustadt te brengen. Enige maanden later kwamen hier vier parochies van het (Hongaarse) bisdom Raab bij.²³¹ Kerens was verheugd dat zijn bisschoppelijk bestuur aldus een grotere reikwijdte kreeg. Terstond maakte hij zich op om de nieuw verworven parochies te visiteren. Niet gelukkig was hij met de rigoureuze doorgedreven kloosteropheffingen van Jozef II.²³² En evenmin met diens plan het bisdom Wiener Neustadt op te heffen en in plaats hiervan Wenen tot bisschopszetel voor heel het oosten van Niederösterreich te maken en tegelijk een nieuw bisdom

²²⁷ Boenheim, Chronik, p. 301.

²²⁸ D. Vansacker, *Kardinaal Giuseppe Garampi (1725-92): portret van een verlicht ultramontaan*, (2 dln), Leuven 1992 en de hierin vermelde literatuur.

²²⁹ Vansacker, *Kardinaal Giuseppe Garampi*, (dl I), pp. 322v., 371-373.

²³⁰ L. Toth, *Zwei Berichte des Wiener Nuntius Garampi über die kirchliche Verhältnisse (in Österreich, Böhmen und Ungarn) um 1776*, in: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 34(1926), pp. 338-354, vooral p. 346; *Neue Deutsche Biographie*, (Bd III), Berlin 1971, p. 327v. (alwaar verdere literatuur); P. Hersche, *Erzbischof Hieronymus Colloredo und der Jansenismus in Salzburg*, in: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 117(1977), pp. 231-268; E. Gatz (Hrsg.), *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945*, Berlin 1983, pp. 99-103; Bautz, *Kirchenlexikon* 1, p. 1098; L. Hammermayer, *Das Erzstift Salzburg, ein Zentrum der Spätaufklärung im katholischen Deutschland (ca. 1780-1803)*, in: H. Klueting (Hrsg.), *Katholische Aufklärung - Aufklärung im katholischen Deutschland*, Hamburg 1993, pp. 347-368.

²³¹ Buttlar-Gerhardt, *Wiener Neustadt*, p. 51; Buttlar, *Heinrich Johann von Kerens*, p. 31; W.F. Kroupa, *Karte des Bistums Wiener Neustadt*, in: *Katalog des niederösterreichischen Landesmuseums*, N.F. 85(1979), p. 337.

²³² G. Winner, *Die Klosteraufhebungen in Niederösterreich und Wien*, Wien-München 1967.

voor het westelijk deel van dit land op te richten.²³³ Zijn eigen overplaatsing naar deze nieuwe zetel - te Sankt Pölten - vond evenmin zijn spontane instemming.²³⁴ Maar toen hij de onvermijdelijkheid hiervan inzag, zette hij zich geheel en al in voor de inrichting van dit nieuwe diocees,²³⁵ wat hem het ongenoegen van de magistraat van Wiener Neustadt opleverde.²³⁶ Ook de bevolking van de stad kwam in actie, met name toen bleek dat op grond van een keizerlijk decreet de "Pontifical-Gerätschaften" uit de dom naar Sankt Pölten moesten worden overgebracht.²³⁷ Het werd geen hartelijk afscheid dat Kerens einde april 1785 van Wiener Neustadt nam.²³⁸

In de "acta curiae" van het bisdom Wiener Neustadt zijn geen aanwijzingen te vinden over een speciale aandacht voor de armen in de stad of het gebied rondom. Waarschijnlijk had de bisschop hiermee ook niet van doen. De zorg voor hen was - voorzover van de Kerk afhankelijk - parochieel geregeld. Regelmatig werden collecten voor liefdadigheidsdoeleinden gehouden; de opbrengst te verdelen was een taak van de pastoors. Tehuizen en inrichtingen voor zieken, invaliden en ouderen werden - voorzover ze bestonden - beheerd door de stads- of de landsoverheid.²³⁹

Toch veranderde in de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw in Oostenrijk veel. Keizerin Maria Theresia had de reeds ingezette uitbouw van het nijverheidswezen voortgezet. Hierin hadden niet weinig armen en werklozen arbeid - en loon -

²³³ J. Weissensteiner, Die Diözesanregelung Kaiser Josephs II. und das Erzbistum Wien, in: *Jahrbuch für Landesgeschichte von Niederösterreich*, N.F. 52(1986), pp. 270-313; Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 1-45; Schragl, *Geschichte*, pp. 111-125; G. Niemetz, Das Ende des Bistums Wiener Neustadt und die Folge für die Seelsorge in der Stadt, in: *Unsere Heimat*, 58(1987), pp. 321-340.

²³⁴ DASP, Archiv des Bistums Wiener Neustadt, Acta Curiae Episcopalis 11 (1783-1784), Brief van Kerens aan Carl Freiherr von Kressel, voorzitter van de "geistliche Hofcommission", die met de uitvoering van het besluit van Jozef II was belast, d.d. 2 febr. 1784; Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 1.

²³⁵ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 2.

²³⁶ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 24-30; Kampichler, *Studien*, p. 141; Buttler-Gerhardt, *Wiener Neustadt*, p. 53v.; Buttler, Heinrich Johann von Kerens, pp. 32-35.

²³⁷ Kampichler, *Studien*, pp. 138-146; Niemetz, *Das Ende des Bistums*.

²³⁸ Niemetz, *Das Ende des Bistums*, p. 331.

²³⁹ J. Mayer, *Geschichte von Wiener Neustadt*, (Bd III), Wiener Neustadt 1928; G. Gerhartl, *Wiener Neustadt : Geschichte, Kunst, Kultur, Wirtschaft*, Wien 1978.

gevonden.²⁴⁰ Op het platteland bevorderde zij de thuisarbeid, vooral het spinnen. Overal werden spinscholen opgericht. Ook beroepsbedelaars en leeglopers werden aan het spinnen gezet.²⁴¹ Tegelijk werden de gildenbepalingen, die vaak de uitbouw van de nijverheid belemmerden, zoveel mogelijk buiten werking gesteld.²⁴² Geschiedde dit alles aanvankelijk nog onder mercantilistisch-protectionistische vlag, na 1770 zetten zich meer liberale ideeën door. Deze waren er op gericht de handel te bevorderen. Vele tollen werden afgeschaft,²⁴³ nieuwe wegen aangelegd²⁴⁴ en kartelbepalingen opgeheven.²⁴⁵ Het postwezen werd aanmerkelijk verbeterd.²⁴⁶ Handelscompagnieën moesten de handel met het buitenland intensiveren.²⁴⁷ Bood dit alles de economie goede kansen op bloei en werd hierdoor in principe de werkgelegenheid vergroot, veel bleef steken in een sterk bureaucratisme en vond weinig weerklank bij degenen die ervan moesten profiteren.²⁴⁸ Bovendien groeide de bevolking enorm, wat niet geringe problemen opriep inzake levensonderhoud, medische verzorging en behuizing.²⁴⁹ Niet mag worden vergeten, dat de volkshuishouding nog steeds grotendeels steunde op de landbouw en in mindere mate op de veeteelt en de bosbouw. Deze waren wel sterk verbeterd, maar bleven toch binnen het oude systeem van de "Grundherrschaft" steken, zodat van een verheffing van de boeren en landarbeiders voorlopig weinig sprake kon zijn. Hier was en bleef de armoede vaak nijpend.²⁵⁰ Het duurde tot het bewind van Jozef II, voordat hier echt

²⁴⁰ Otruba, *Der Manufakturenbestand*; Otruba, *Zur Entstehung*, p. 234; Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, p. 193; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 92.

²⁴¹ Otruba, *Die Wirtschaftspolitik*; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 92.

²⁴² Otruba, in: Zöllner en Novotny (Hrsg.), *Wirtschaftsgeschichte*, p. 110.

²⁴³ Otruba, *Zur Entstehung*, p. 235; Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, p. 201; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 96.

²⁴⁴ R. Kretmayr, *Die Entwicklung des Verkehrswesens in Niederösterreich unter Maria Theresia und Joseph II*, Wien 1949.

²⁴⁵ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 95.

²⁴⁶ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 97v.

²⁴⁷ F. von Pollack-Parnau, *Eine österreichisch-ostindische Handelscompagnie 1775-1785*, Stuttgart 1927; W. Markov, *Die Triester Ostindienkompagnie (1775-1785) und die Nordsee-Adria-Konkurrenz*, Berlin 1961.

²⁴⁸ Otruba, *Zur Entstehung*, p. 234v.; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 92.

²⁴⁹ K. Schünemann, *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia I*, Berlin 1935; Otruba, *Die Wirtschaftspolitik*, p. 165v.; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 100.

²⁵⁰ G. Gröll, *Bauer, Herr und Landesfürst*, Linz 1963; Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, p. 196.

van verandering kon worden gesproken.²⁵¹ Het was deze keizer, die vérgaande sociale verbeteringen voor de laagste bevolkingsklassen trachtte door te voeren. Maar toen was Henricus Joannes Kerens inmiddels bisschop van Sankt Pölten geworden.

De oprichting van dit nieuwe bisdom en de overplaatsing van bisschop Kerens hadden meer voeten in de aarde dan de keizer had gedacht. Het was een hele ingreep. Praktisch heel "Innerösterreich" behoorde sinds eeuwen tot het bisdom Passau.²⁵² Wenen en Wiener Neustadt vormden hierbinnen slechts "enclaves". Jozef II wilde uit politiek oogpunt "eigen" bisschoppen voor zijn diverse erflanden en uit pastorale overwegingen meer bisschoppen. Daarom besloot hij Oberösterreich onder het nieuwe bisdom Linz te brengen en Niederösterreich onder Wenen en Sankt Pölten. Het laatste zou de gebieden tussen Bohemen en Moravië in het noorden, Wienerwald en Manhartsberg in het oosten, Steiermark in het zuiden en de rivier de Enns in het westen omvatten: 372 parochies, waarvan de meeste tot

²⁵¹ Zie betreffende Jozef II: A. von Arneth, *Maria Theresia und Joseph II. : Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*, (3 Bde), Wien 1867-1868; A. Beer, *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz : Ihr Briefwechsel*, Wien 1873; A. Beer en J.R. von Fiedler, *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl : Ihr Briefwechsel*, (3 Bde), Wien 1901; G. Holzknacht, *Ursprung und Herkunft der Reformideen Kaiser Josefs II., auf kirchlichem Gebiet*, Innsbruck 1914; S. Schüller, *Kaiser Josef II. : Beiträge zur Charakteristik seiner persönlichen Ideen*, Wien 1931; E. Winter, *Josef II. : Von den geistigen Quellen und letzten Beweggründen seiner Reformideen*, Wien 1946; H. Conrad (et al.), *Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias*, Köln-Opladen 1962; G. Otruba, Die Wirtschaft Österreichs unter der Enns, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 37(1967), p. 248vv.; P.B. Bernard, *Joseph II*, New York 1968; J. Schmid, *Der Wandel des Bildes Josefs II. in der österreichischen Historiographie von Zeitgenossen bis zur Ende der Monarchie*, Wien 1972; H. Wagner, in: *Neue Deutsche Biographie*, (Bd V), Berlin 1974, pp. 616-622 (alwaar nadere literatuur); D. Beales, *Joseph II*, (I: In the shadow of Maria Theresia, 1741-1780), Cambridge 1987; L. Mikoletzky, *Kaiser Joseph II. : Herrscher zwischen den Zeiten*, (2. Aufl.), Göttingen-Zürich-Frankfurt a/M. 1990; P. Baumgart, in: Schindling en Ziegler, *Die Kaiser*, pp. 249-276. Wat het Jozefinisme betreft: F. Maass, *Der Josephinismus : Quellen zur Geschichte Österreichs, 1760-1790*, (Bd I-III), Wien 1951-1956; F. Valjavec, *Der Josephinismus : Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert*, (2. Aufl.), Wien 1945; Kann, *Geschichte*, pp. 164-195.

²⁵² M. Heuwieser, *Geschichte des Bistums Passau*, (Bd I), Passau 1939; K. Baumgartner, *Die Seelsorge im Bistum Passau zwischen barocker Tradition, Aufklärung und Restauration*, St. Ottilien 1974; A. Leidl, *Die Bischöfe von Passau (739-1968) in Kurzbiographien*, (2. Aufl.), Passau 1978; A. Leidl, Die Beziehungen des Hochstifts Passau zum Hause Habsburg-Österreich im 18. Jahrhundert, in: *Für Kirche und Heimat : Festschrift Franz Loidl zum 80. Geburtstag*, Wien-München 1985, pp. 200-212; A. Leidl, *Kleine Passauer Kirchengeschichte*, (2. Aufl.), Passau 1989.

dan toe door kloosterlingen - vooral van de "stiften" - waren verzorgd.²⁵³

De bisschop van Passau, Leopold Ernst Kardinal von Firmian,²⁵⁴ werd begin maart 1783 ernstig ziek en stierf kort daarna. Het domkapittel en de nieuwe bisschop, Joseph Franz von Auersperg²⁵⁵ werden onder druk gezet. De bisschop moest inwilligen.²⁵⁶

Het langst vertraagde de Heilige Stoel. De keizer droeg zijn voornemen persoonlijk bij de paus voor in december 1783. Bisschop Kerens vroeg op 19 april 1784 om verplaatsing van zijn bisschopszetel.²⁵⁷

Pas op 2 augustus van dat jaar ontving nuntius Garampi verlof het informatieproces hiertoe te gaan voeren; dit werd op 26 augustus afgesloten.²⁵⁸ Het duurde nog tot 14 februari 1785, aleer Rome besloot de nieuwe bisdommen op te richten en Wiener Neustadt op te heffen, niet te verplaatsen! De betreffende bulle ("Inter plurimos") was 28 januari 1785 gedagtekend.²⁵⁹ De benoeming van de keizer was reeds 11 oktober 1784 gedateerd. Hiertoe had hij zich het recht voorbehouden - evenals voor de benoeming der kanunniken - en wel omdat hij immers voor het levensonderhoud van de bisschop en zijn curie zorgde.²⁶⁰ Kerens wilde echter wachten, totdat de pauselijke bekrachtiging van zijn benoeming was aangekomen. Pas op 8 mei 1785 hield Kerens zijn intrede in de nieuwe bisschopsstad. Tot vicaris-generaal werd Peter Schuhmacher benoemd. Zes kanunniken kwamen over van Wiener Neustadt.²⁶¹

²⁵³ Schragl, *Geschichte*, p. 113.

²⁵⁴ Leidl, *Die Bischöfe von Passau: Leopold Ernst Kardinal von Firmian (1708-1783)*, ein Kirchenführer an der Wende vom Barock zur Aufklärung, in: *Ostbairische Grenzmarken*, 13(1971), pp. 5-26; Hersche, *Der Spätjansenismus*, pp. 54-57.

²⁵⁵ Deze was voorheen bisschop van Gurk geweest; J. Obersteiner, *Die Bischöfe von Gurk 1702-1822*, Klagenfurt 1969, pp. 475-493; Hersche, *Der Spätjansenismus*, p. 176.

²⁵⁶ A. Leidl, *Das Ende des Grossbistums Passau: Die gewaltsame Abtrennung des österreichischen Teiles im Jahre 1783*, in: *Ostbairische Grenzmarken*, 25(1983), pp. 21-30; Schragl, *Geschichte*, p. 111v.

²⁵⁷ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 15v. (tekst van de brief).

²⁵⁸ ASV, *Processus Consistoriales*, Nr. 186, f. 242r-260v.

²⁵⁹ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 17; Schragl, *Geschichte*, p. 113. De betreffende stukken worden (in kopie) bewaard in DASP, zie de inventaris van G. Winner, *Das Diözesanarchiv Sankt Pölten*, St. Pölten 1962, p. 360; De tekst van de bulle is afgedrukt bij Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 699-709.

²⁶⁰ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 18.

²⁶¹ Winner, *Das Diözesanarchiv*, p. 186v.

De bisschop kreeg te Sankt Pölten de beschikking over het Augustijnerkloosterstift, dat werd opgeheven. De gebouwen waren in het begin van de achttiende eeuw gerenoveerd en prachtig geornamenteerd. De stiftskerk - die nu dom werd - was een in oorsprong Romaanse kerk, na 1720 van een barok, respectievelijk classicistisch interieur voorzien. De bisschop liet hierheen een aantal utensilia uit de dom van Wiener Neustadt overbrengen.²⁶²

Bestuurlijk werden bisschop Kerens en zijn consistorium geconfronteerd met twee ingrijpende maatregelen van keizer Jozef II op kerkelijk gebied: de oprichting van een aantal nieuwe parochies - plus de sluiting en de afbraak van "onnuttige" kerken²⁶³ - en de opheffing van de kloosters.²⁶⁴ Wat het eerste betreft: hiermee was Maria Theresia reeds begonnen, maar haar zoon zette deze "aanpassing van de zielzorg" door. Want dat beoogden de vorsten: een pastoraal geïnspireerde parochie-indeling verwerkelijken. Niemand, zo vonden zij, mocht meer dan één uur gaans van de parochiekerk verwijderd zijn. Anderzijds was het naar hun mening niet verantwoord, dat op een klein gebied meerdere openbare kerken tegelijk moesten worden bediend. Daarbij kwam voor Jozef II het motief de priesters zo goed mogelijk te verdelen. Zijns inziens moesten alle priesters in de zielzorg werkzaam zijn en eventueel in het onderwijs of de diocesane curie. Aldus grepen parochiële herindeling en kloosteropheffing in elkaar. De kloosters die niet direct op de pastoraal waren gericht, moesten worden opgeheven, de betreffende pasters in de parochies ingezet.

Op zich was natuurlijk veel te zeggen voor zulk een "rationalisering", zowel wat betreft de parochie-indeling als met betrekking tot het inschakelen van (vele) priesters in de pastoraal. Maar in feite wierpen de keizerlijke maatregelen enorm veel, wat niet zonder pastorale en vooral spirituele betekenis was, omver. Zo werden ook bedevaartskerken, "biecht-kerken" en devotiekapellen aan de eredienst onttrokken, leeggehaald en óf geamoveerd óf voor profane doeleinden

²⁶² H. Fasching (Hrsg.), *Dom und Stift St. Pölten und ihre Kunstschatze*, St. Pölten-Wien 1985, alwaar ook nadere literatuur.

²⁶³ H. Krückel, Beiträge zur Geschichte der josephinischen Pfarreinrichtungen im Sankt-Pöltener Diözesangebiet, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 52(1986), pp. 96-167. Hierin worden de betreffende besluiten en decreten genoemd en zijn hun vindplaatsen aangegeven.

²⁶⁴ Winner, Die Klosteraufhebungen.

bestemd. Wat de kloosters betreft, werden niet alleen zuiver contemplatieve gemeenschappen - bijvoorbeeld van de kartuizers - opgeheven, maar ook huizen van actieve kloosterlingen, zoals de paulijnen, capucijnen, carmeliëten, franciscanen en dominicanen, gesloten. Daarnaast werden ook vele vrouwelijke religieuzen en broeders, die naar 's keizers aanvoelen te weinig sociaal gericht werk deden, op straat gezet. In bijna alle gevallen ging het om bloeiende gemeenschappen met vele novicen. De betrokkenen leden zeer onder deze besluiten, die vaak met harde hand door keizerlijke ambtenaren werden doorgevoerd.²⁶⁵ Hetzelfde gold voor de publieke kerken zonder parochie, die tot groot verdriet van velen verdwenen.²⁶⁶

Jozef II verbond met deze revolutionaire ingreep in het kerkelijke leven ook een nieuwe regeling van de liturgie. Zoals in al zijn ondernemingen trad hij uitermate rigoureuus op en bepaalde hij tot in details wat moest verdwijnen. Ook gaf hij aan hoe de - overgebleven - kerkelijke vieringen moesten verlopen, hoe de kerken moesten worden ingericht en wat daarbij wel en wat niet diende te worden benut. Zelfs regelde hij het tijdsplan voor misvieringen in bepaalde streken. Zijn ambtenaren moesten dit controleren en de "overtreders" straffen.²⁶⁷

Naast overwegingen van - verstandige - pastorale aard speelden voor de keizer ook rationalistische "verlichtings"-ideeën én economische motieven mee. Zo beoogde hij de parochies een gezonde inkomstenbasis te geven en benutte hij de kloostergoederen om een "religiefonds" in te richten, waaruit de priesters en de priesteropleiding konden worden bekostigd, terwijl de "liturgische hervorming" gelden vrij kon maken voor sociale doeleinden.²⁶⁸

Al deze maatregelen waren reeds in uitvoering, toen Henricus Joannes Kerens in Sankt Pölten zijn intrede deed. Uit de "Sammlung der von dem bishöflichen Konsistorium zu Sankt Pölten an den Sekular- und Regular-klerus dieser Diözes erlassenen Kurrenten vom Jahre 1785 bis 1805"²⁶⁹ blijkt, dat de bisschop in het algemeen de

²⁶⁵ Winner, *Die Klösteraufhebungen*, pp. 146-219.

²⁶⁶ Krückel, *Beiträge zur Geschichte*, p. 147.

²⁶⁷ Hollerweger, *Die Reform*.

²⁶⁸ R.C. Blitz, *The religious reforms of Joseph II (1780-1790) and their economic significance*, in: *The Journal of european economic history*, 18(1989), p. 583vv.

²⁶⁹ Bewaard in DASP.

keizerlijke bepalingen loyaal trachtte door te voeren. Hijzelf stond zeker positief ten opzichte van de pastorale bedoelingen van de landsheer.²⁷⁰ Maar bij de visitaties, die hij spoedig na aankomst in zijn nieuwe bisdom ondernam, ervoer hij dat enerzijds allerlei concrete situaties de effectuering ervan in de weg stonden en dat anderzijds de keizer voor en na te ver ging. Hij probeerde dan te vertragen, te modificeren én veranderingen te bewerken. Heel duidelijk blijkt dit laatste in de kwesties rond zijn benoeming tot "commendatair abt" van verschillende "stiften", een idee van Jozef II, dat bedoelde deze rijke en machtige kloosters "in de greep" te krijgen, niet in de laatste plaats economisch. Kerens wees dit af. Toen de keizer toch doorzette, liet de bisschop de leiding van de kloosters toch in feite aan een plaatsvervanger over.²⁷¹

Dat Kerens een eigen, zelfstandige, "kerkelijke" lijn wenste te volgen, blijkt uit zijn streven naar een duidelijke inbreng in de herordening, die Jozef II voor de opleiding van de priesters nastreefde en doorvoerde. Het betreft de inrichting van "generale seminaries" voor seculieren én regulieren.²⁷² Reeds in 1774 had Kerens als apostolisch vicaris voor de strijdkrachten aan keizerin Maria Theresia geschreven priesterkandidaten voor de zielzorg in het leger naar het door haar geplande generale seminarie te zullen sturen.²⁷³ Het ging dus om een oud plan. Dit beoogde niet alleen een rationalisering en uniformering van de priesteropleiding in alle Oostenrijkse landen, maar ook een verandering van de inhoud in de richting van het "verlichte" denken. Hiertegen hadden diverse bisschoppen, de Weense nuntius en verscheidene professoren - vooral van de Universiteit van Leuven - zich steeds fervent verzet.²⁷⁴ Er zijn geen aanwijzingen, dat

²⁷⁰ Zie zijn "Epistola circularis" van 1781.

²⁷¹ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 82-89.

²⁷² *Sammlung der kaiserlich-königlichen landesfürstlichen Gesetze und Verordnungen in publico-ecclesiastico vom Jahre 1782 bis 1783*, Wien 1784, p. 64v. (d.d. 30 maart 1783); Over deze generale seminaries: H. Zschokke, *Die theologische Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Österreich*, Wien 1884.

²⁷³ Zie de betreffende nota in ÖStA, Kriegsarchiv I (1774).

²⁷⁴ F.S. Rautenstrauch, *Entwurf zur Einrichtung der theologischen Schulen in der kaiserlich-königlichen Erblanden*, Wien 1782; Over deze figuur: B.F. Menzel, *Abt Franz Stephan Rautenstrauch von Brevnov-Braunau : Herkunft, Umwelt und Wirkungsgebiet*, Königstein 1969; S. Brunner, *Die theologische Dienerschaft am Hofe Josephs II.*, Wien 1868; Hersche, *Der Spätjansenismus*, pp. 195-212; J. Roegiers, *De Leuvense Theologen en de Verlichting : Onderwijs, wetenschap, polemieek en politiek van 1730-1797*, (3 dl),

Kerens zich hierbij onmiddellijk aansloot. Hij volgde een andere tactiek. Hij aanvaardde het generale seminarie te Wenen en zond hierheen ook studenten - voorzover die er waren -, maar maakte tegelijk gebruik van de door de keizer geboden mogelijkheid in Sankt Pölten een "priesterhuis" in te richten. In 1785 kon hij dit in het voormalig franciscaner klooster openen voor zes studenten. Dit bouwde hij uit. Hier had hij zeggingsmacht. Zoals eertijds in Roermond gaf hij het zelf een reglement. Officieel was het bedoeld voor afgestudeerde seminaristen, die zich voorbereidden op de pastoraal en de wijdingen. Maar de bisschop maakte er meer en meer een seminarie van.²⁷⁵ Het generale seminarie werd een fiasco. Het stelde ook nauwelijks iets voor. Het aantal studenten was gering. Vooral de regulieren voelden zich er helemaal niet thuis.²⁷⁶ Het verzet ertegen groeide. Ook bij Kerens. Hij klaagde tegenover de keizer over de slechte kwaliteit van het onderwijs, over de sfeer en over het gering aantal priesters dat er vandaan kwam.²⁷⁷ Eén van de eerste verordeningen van de opvolger van Jozef II, Leopold II (1790-1792),²⁷⁸ was dan ook het op te heffen en de bisschoppen - en abten - verlot te geven zelf de gehele priesteropleiding ter hand te nemen.²⁷⁹ Kerens deed dit in 1791.²⁸⁰ Om het priestergebrek enigszins op te vangen, had de bisschop in 1787 geprobeerd een klein-seminarie in te richten. Daartoe werd het gymnasium van de benedictijnerabdij Melk naar

Leuven 1979; Vanysacker, Kardinaal Giuseppe Garampi, (dl I), passim.

²⁷⁵ G. Auer, Das Leben im Priesterseminar (von St. Pölten) seit 1785, in: *Hippolytus*, N.F. 8(1985), pp. 29-55; H. Döllner, Hausgesetze, Hausstatuten und Lebensordnung des St. Pöltener Priesterseminars, in: *Hippolytus*, N.F. 8(1985), pp. 56-70.

²⁷⁶ Zie over de sfeer: Brunner, Die theologische Dienerschaft, p. 352vv.; J. Gertner, Quam bene convenient (Wie gut passen sie zusammen) : Die Stifte und Klöster in der Diözese, aufgezeigt am Stift Seitenstetten, in: *Hippolytus*, N.F. 10(1986), p. 37v.

²⁷⁷ Kerschbaumer, Geschichte des Bisthums II, pp. 101-104.

²⁷⁸ A. Wandruszka, *Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römisch Kaiser*, (2 Bde), Wien 1963-1965; H. Peham, *Leopold II., Herrscher mit weiser Hand*, z.pl. 1987; L. Mikoletzky, in: Schindling en Ziegler, Die Kaiser, pp. 277-288.

²⁷⁹ Verordening van 4 juli 1790, in: *Sammlung der kaiserlich-königlichen landesfürstlichen Gesetze und Verordnungen in publico-ecclesiastico*, (Bd VIII), Wien 1795, Nr. 18, pp. 13-21.

²⁸⁰ H. Wurz, *Die philosophisch-theologische Hochschule der Diözese St. Pölten*, St. Pölten 1985; H. Wurz, Studien der katholischen Theologie in St. Pölten, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 52(1986), pp. 314-366; *200 Jahre Theologiestudium in St. Pölten : Festschrift*, St. Pölten 1991, vooral H. Wurz, 200 Jahre Theologiestudium in St. Pölten, p. 13.

Sankt Pölten verplaatst. Maar dit bood niet veel soelaas, met name omdat de monniken die het moesten bedienen, het lieten afweten.²⁸¹ Niet alleen inzake de priesteropleiding distantieerde bisschop Kerens zich meer en meer van keizer Jozef II, maar ook betreffende diens bepalingen omtrent de examens, welke kandidaten voor openstaande zielzorgposten moesten afleggen.²⁸² In dezelfde lijn bewoog Kerens zich inzake het streven van de keizer zelf te bepalen aan welke voorwaarden een geldige huwelijksluiting moest voldoen. Jozef II was van mening, dat het huwelijk een "menselijke vinding" was en dus zuiver "civiel" te regelen.²⁸³ Kerens stond pal achter kardinaal Migazzi en de nuntius, die zich bleven verzetten tegen deze voor de Kerk onaanvaardbare opvatting.²⁸⁴ Het lukte de bisschop van Sankt Pölten echter toch de welwillendheid van Jozef II te behouden. Dit was zeker mede te danken aan het feit, dat hij diens inzichten op twee gewichtige terreinen volledig deelde: de noodzaak van de opvoering van de kansen op scholing en vorming voor de jeugd en het structureel aanpakken van het armoedeprobleem en de daaraan ten grondslag liggende sociaal-economische situatie. De decreten en bepalingen van het hof hieromtrent gaf Kerens prompt door aan zijn priesters en wel met nadrukkelijke aanbevelingen. Naar zijn mening moesten de zielzorgers zich niet alleen om de binnenkerkelijke verzorging van hun gelovigen bekommeren, maar ook om hun ontwikkeling als mens, hun gezondheid, een juiste omgang met de schepping, een goede economie en een adequate opvang van zieken, gehandicapten, ouderen en andere mensen, die buiten hun schuld in behoeftige omstandigheden verkeerden.²⁸⁵ Keizerin Maria Theresia had zich reeds bijzonder om een hervorming van het onderwijs bekommerd. Zij wilde via een homogene opvoe-

²⁸¹ H. Krückel, Die Verlegung des Melker Stiftsgymnasiums nach St. Pölten (1787) : Motive und Konnexen, in: *113. Jahresbericht des öffentlichen Stiftsgymnasiums der Benediktiner zu Melk a.d. Donau*, 1971, pp. 5-21.

²⁸² Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 94v.

²⁸³ Maass, *Der Josephinismus : Quellen*, (Bd III), Wien-München 1956; H. Conrad, Staatliche Theorie und kirchliche Dogmatik im Ringen um die Ehegesetzgebung Josephs II., in: *Festschrift für Michael Schmaus*, (Bd II), München z.j., p. 1171vv.; J. Mühlsteiger, *Der Geist des josephinischen Eherechts*, Wien-München 1967.

²⁸⁴ Wolfgruber, Christoph Anton, pp. 336-384; E. Winter, *Der Josephinismus : Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740-1848*, Berlin 1962, p. 111; Kovács, *Der Pabst*, p. 43; Vanysacker, Kardinaal Giuseppe Garampa, (dl I), passim.

²⁸⁵ DASP, Sammlung der Kurrenden, passim.

ding een algemene gezindheid van verbondenheid met de staat en trouw aan de wetten bewerken.²⁸⁶ Aan Gerard van Swieten, een Nederlandse arts, die zij naar Wenen had gehaald,²⁸⁷ liet zij het over de universiteiten te hervormen.²⁸⁸ Een tweede terrein betrof het lager onderwijs en de opleiding van leraren daartoe. In 1772 ontving - volgens de keizerin zelf - 80% van de kinderen geen onderwijs. Onder leiding van abt Johann Ignaz Felbiger²⁸⁹ werden programma's voor normaal-, hoofd- en lagere scholen ontwikkeld. Aan alle parochie- en filiaalkerken zou een vierklassige lagere school moeten worden verbonden, die alle kinderen verplicht waren te bezoeken. Hier zou ook fundamenteel landbouwonderwijs - en natuurlijk godsdienstkennis - worden gegeven.²⁹⁰ Deze onderneming werd een succes: na enige jaren was het aantal kinderen dat naar school ging verdrievoudigd.²⁹¹ Wat het middelbaar onderwijs betrof, moderniseerde Maria Theresia de gymnasia²⁹² en richtte zij beroepsscholen in. Deze laatste dienden zowel de handel als de nijverheid.²⁹³ Jozef II bouwde op deze onderwijsinrichting voort. Hij opende voor niet-adellijken en minderbedeelden mogelijkheden scholen te bezoeken die tot dan toe voor hen waren gesloten, zoals het Theresianum te Wenen. Een bijzondere school die hij inrichtte, was het doofstommeninstituut, een teken van zijn oprecht sociale instelling.²⁹⁴ Nog

²⁸⁶ Aldus formuleerde het J. von Sonnenfels, *Gesammelte Schriften*, (Bd III), Wien 1783, p. 340v.; R.A. Kann, *Kanzel und Katheder : Studien zur österreichischen Geistesgeschichte vom Spätbarock zur Frühromantik*, Wien 1962.

²⁸⁷ E. Wangermann, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung : Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781-1791*, Wien 1978.

²⁸⁸ J. Kolbabeek (Hrsg.), *200 Jahre österreichische Unterrichtsverwaltung 1760-1960*, Wien 1960; R. Meister, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Geschichtswesens*, Wien 1963; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 132.

²⁸⁹ A. Weiss (Hrsg.), *Allgemeine Schulordnung für die deutsche Normal-, Haupt- und Trivialschulen*, Wien 1774; J.I. Felbiger, *Forderungen an Schulmeister und Lehrer der Trivialschulen*, Wien 1777; Over Felbiger: *Neue Deutsche Biographie*, (Bd V), Berlin 1974, p. 65v.

²⁹⁰ H. Kreuzwald, *Zur Geschichte des biblischen Unterrichts*, Freiburg i.Br. 1957, pp. 37-68; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 133.

²⁹¹ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 134.

²⁹² M.J. von Lichtenstern, *Statistisch-biographische Beschreibung des Erzherzogtums Österreich under der Ens*, Wien 1791, p. 156.

²⁹³ Otruba, *Die Wirtschaftspolitik*, p. 189vv.

²⁹⁴ H. Wagner, *Die Reise Josephs II. nach Frankreich und die Reformen in Österreich*, in: *Österreich in Europa : Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*, Graz-Wien-Köln 1965, p. 231.

meer dan voorheen centraliseerde en controleerde onder deze keizer de betreffende regeringscommissie het onderwijs. Hij wilde van alle kinderen loyale staatsburgers maken. In 1783 verbood hij alle privé-scholen.²⁹⁵

Ongetwijfeld heeft deze bevordering en regulering van het onderwijs veel bijgedragen tot verheffing van het volk, met name de lagere klassen. De keizer heeft hiertoe ook een beroep gedaan op de geestelijkheid. Zij moest het schoolgaan der kinderen stimuleren en mede controleren. Zij was ook ingeschakeld in het onderwijs zelf als godsdienstleraar. Hierbij valt te bedenken, dat de keizer onder "godsdienst" ook aandacht voor de natuur, voor flora en fauna en voor een goede landbouw en veeteelt alsmede gezondheidszorg verstond. Hij verlangde van de clerici, dat zij de scholieren hierin zouden onderrichten, samen met de andere leerkrachten. Tegelijk moesten zij ook de ouders van het belang hiervan doordringen. De zondagspreek was daarvoor een goede gelegenheid, vond hij.²⁹⁶

Maar Jozef II begreep, dat heel wat meer moest gebeuren om - het gros van - de bevolking tot een "menswaardig" bestaan te brengen. Hij initieerde daartoe een hele serie economische en sociale maatregelen. Inzake de economie koos hij voor vrijheid van nijverheid en handel, maar altijd onder staatstoezicht. Het gildewezen achtte hij uit den boze.²⁹⁷ Manufacturen en fabrieken alsook ontginningen van bodemschatten werden door overheidssubsidies bevorderd. Op het terrein van de handel wilde hij alle hindernissen van tolleren en licenten afschaffen. Maar... niet voor de handel met het buitenland; hier werd het mercantilistisch systeem eerder verscherpt. Wel werden de handelscompagnieën uitgebouwd.²⁹⁸ De bevolkingspolitiek van Maria Theresia zette hij voort: de migratie van "kolonisten" werd bevorderd.²⁹⁹

Op agrarisch terrein streefde Jozef II naar een beter zicht op de bezitsverhoudingen via de invoering van een kadastraal systeem. Dit moest de basis vormen voor een nieuw belastingsysteem: heffingen

²⁹⁵ P. von Mitrofanov, *Joseph II. : Seine politische und kulturelle Tätigkeit*, (Bd II), Wien-Leipzig 1910; p. 815v.

²⁹⁶ Wangermann, *Aufklärung*, p. 47vv.

²⁹⁷ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 104.

²⁹⁸ Otruba, *Der Manufakturenbestand*, pp. 521-543; Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, pp. 198-201; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 110.

²⁹⁹ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 112 en literatuur p. 14v.

op basis van landbezit en landopbrengst voor allen gelijk! Daarnaast wilde hij de boeren bevrijden van verplichtingen aan hun heer die boven een reële pachtsom uitgingen. Deze "Bauernbefreiung" was veel meer dan een economische liberalisatie; zij doorbrak eeuwenoude sociale verhoudingen.³⁰⁰

Hier werd zichtbaar wat de keizer bewoog: een echte bevrijding van de mensen, die tot dan toe door allerlei banden waren vastgeklonken aan de plek waar zij woonden, het werk dat zij moesten doen, de "heren" aan wie zij waren onderworpen. Hij geloofde in de waarde en de efficiëntie van een zich vrij kunnen ontplooien. Tegelijk wilde hij rechtvaardigheid: ieder had recht op een "objectief" loon voor zijn werk. Ook de staat moest rechtvaardig zijn: vandaar het nieuwe belastingsysteem, voor allen naar dezelfde maatstaven.

Jozef II had ook oog voor de sociaal zwakkeren die nog niet of niet meer mee konden: de kinderen, voor wie hij arbeid verbood en scholing voorschreef,³⁰¹ zieken en ouderen, maar ook gewezen gevangenen, mensen die de taal van de streek niet kenden, psychisch-deficiënte mensen en vrouwen die niet alle "mannenarbeid" konden verrichten. Voor hen richtte hij aangepaste huizen en werkplaatsen in.³⁰²

Het was een enorm programma, dat de keizer zich voorgenomen had te verwezenlijken. En hij deed het met grote vaart, alsof hij voorvoelde dat hij jong zou sterven. Bovendien wilde hij alles zelf regelen, tot in details. Tenslotte had hij geen gevoel voor het feit, dat velen zijn bedoelingen niet konden of wilden verstaan en dat de grote meerderheid nog helemaal niet of minstens niet helemaal aan de door hem voorgestane veranderingen toe was. Al deze factoren droegen ertoe bij, dat de meeste van zijn plannen mislukten. Men wantrouwde

³⁰⁰ R. Rozdolski, *Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II.*, Warschau 1961; L. Mikoletzky, *Der Versuch einer Steuer- und Urbarregulierung unter Kaiser Joseph II.*, in: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 24(1971), pp. 310-346.

³⁰¹ G. Otruba, *Zur Geschichte der Frauen- und Kinderarbeit im Gewerbe und in den Manufakturen Niederösterreichs*, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 34(1960), pp. 143-179; Otruba, *Zur Entstehung*, p. 240v.; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, pp. 114-126.

³⁰² Lis en Soly, *Armoede*, p. 254; Fischer-Martin en Fischer, *Die Blumen*.

ze, vertraagde of boycotte de doorvoering ervan of - zoals in de Zuidelijke Nederlanden - kwam ertegen in opstand.³⁰³

Ook niet weinig kerkelijke persoonlijkheden - bisschoppen en abten - verstonden Jozef II niet. Zij zagen in hem alleen maar een lasten-oplegger die "over lijken ging", geen sociale hervormer.³⁰⁴ Ongetwijfeld had de keizer iets van een monomaan: hij had zich vastgebeten in zijn ideeën en die moest iedereen doorvoeren, óók wanneer zij niet realistisch of zelfs niet juist waren.

Jozef II rekende in deze ook weer op de medewerking van de clerus. Deze moest voor de zorg voor de "gewone" armen - die thuis woonden, maar vaak in behoeftige omstandigheden verkeerden - zorgen. Zij moest hen registreren, voor hen collectes houden en de opbrengst rechtvaardig verdelen. Natuurlijk moest de betreffende pastoor zich verantwoorden bij de plaatselijke of regionale regeringsambtenaar.³⁰⁵

De parochiepriesters kregen zo een veel grotere actieradius dan voorheen, wat, als zij deze goed benutten, de pastoraal ten goede kon komen. Maar velen voelden zich door deze sociale zorg te zeer belast. En dit temeer, als de bisschop deze ook nog aanbeval, zoals Kerens deed.³⁰⁶

Wat een groot systeem van alomvattende sociale zorg van overheidswege had kunnen worden, mislukte feitelijk: door de individualistische en dwingende benadering en door de overhaasting die de initiator ervan aan de dag legde, doordat de tijd er nog niet rijp voor was en omdat vele betrokkenen het lieten afweten. Het merendeel van Jozefs decreten bleef onuitgevoerd of werd weer ingetrokken. Het zou lang duren, voordat de goede initiatieven van de "verlichte" keizer werden hernomen.

³⁰³ Otruba, in: Zöllner en Novotny, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 116v.; Mikoletzky, *Der Versuch*, pp. 336-343; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 127v.; Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik*, pp. 119-132; Met name in de zuidelijke Nederlanden kwam men in opstand: zie L. Dhondt, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl IX), Bussum 1980, p. 142v., voor literatuur zie p. 521.

³⁰⁴ Met name in de zuidelijke Nederlanden; J. Roegiers, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl IX), Bussum 1980, pp. 369-375, voor literatuur zie pp. 532-534.

³⁰⁵ Otruba, *Zur Entstehung*, p. 241; K. Gutkas, *Die kirchlich-soziale Reformen*, in: *Österreich zur Zeit Josephs II.*, Melk 1980, pp. 173-176; Krückel, *Beiträge zur Geschichte*, p. 157v.

³⁰⁶ Krückel, *Beiträge zur Geschichte*, p. 159.

Niet alleen in Oostenrijk, ook in vele andere landen van (West-)Europa werden initiatieven ontplooid die waren gericht op een structurele aanpak van het sociale probleem. Liberale ideeën, filantropische gezindheid en besef van gelijkheid van alle mensen plus recht op vrije ontplooiing waren gemeengoed geworden van een bovenlaag van de bevolking, die langzamerhand ook op bestuurlijk terrein invloed had gekregen.³⁰⁷

Nergens echter lukte het hieruit voldoende kracht te putten om tot een realistische verwerkelijking te komen van wat men wilde bereiken: opheffing van de overgrote armoede. Men bleef meestal in goedbedoelde pogingen steken. Teveel tegenkrachten waren nog werkzaam.³⁰⁸ Op beperkte schaal werd er wel een en ander bereikt, maar al bij al bleef de armoede van velen een - voorlopig - onoplosbaar probleem.³⁰⁹

In kerkelijke kring was men doorgaans niet bereid - of zelfs in staat - mee te werken aan een werkelijk sociaal gerichte omvorming van de armenzorg, zeker niet onder leiding van "verlichte" vorsten, zoals Jozef II. Een enkele bisschop toonde zich open voor een nieuwe aanpak, maar enerzijds had hijzelf vaak weinig mogelijkheden actief te worden en anderzijds moest hij ervoor waken, dat de ondernemingen die hij op zich zou willen steunen in feite werden gedragen door lieden, die de Kerk en haar traditionele posities niet in alles wilden sauveren, laat staan haar caritas-instellingen mee betrekken in de voorgestane sociale vernieuwingen.³¹⁰

³⁰⁷ Zie de reeds vaker aangehaalde studies van Bonenfant, Van den Eerenbeemt, Himmel-fahrt en Haesenne-Peremans alsmede - voor de zuidelijke Nederlanden - J.J. Heirwegh, Het einde van het Ancien Régime en de revolutie, in: P. Soetaert, *Oostenrijks België, 1713-1794 : De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, z.pl. 1987, pp. 467-504; C. Lis, *Social change and the labouring poor, Antwerp 1770-1860*, New Haven-London 1986.

³⁰⁸ J.J. Heirwegh, Le contexte socio-économique de la révolution brabançonne: les régions wallones : Une approche, in: J. Lorette, P. Lefèvre en P. de Gryse (éd.), *Actes du Colloque sur la Révolution Brabançonne, 13-14 octobre 1983*, Bruxelles 1984, pp. 59-70.

³⁰⁹ Jütte, *Poverty*, p. 194v.

³¹⁰ W.J. Prick, *Bisschop Nelis*, Utrecht-Brussel 1968, pp. 68-77; E. Put, *Onrust in de zielzorg : J.T.J. Wellens, 17e bisschop van Antwerpen, en zijn pastoraal beleid (1776-1784)*, Brussel 1983.

Anders lag dit voor Henricus Joannes Kerens. Deze had de kans in de opzet van zijn diocees en in de keuze van zijn medewerkers een gerichtheid op een efficiënte armenzorg - in de zin van een verheffing van de armen - op te nemen. Hij richtte al spoedig na zijn aantreden dekenaten in, die veelal samenvielen met de regionale bestuursdistricten die van staatswege waren ingevoerd.³¹¹ Zijn consistorium bestond uit mensen, die zijn "progressieve" opvattingen deelden. Onder hen was niet alleen de Maastrichtenaar Schuhmacher, maar ook zijn neef Gottfried Joseph Crüts von Creits, die hij in 1789 tot zijn vicaris-generaal benoemde en die in 1803 apostolisch vicaris voor de strijdkrachten en in 1806 derde bisschop van Sankt Pölten werd.³¹² Anderzijds kon Kerens aanknopen aan de sociale politiek van de keizer. Deze wilde van meet af aan de opvoeding van de jeugd - en de volwassenen - tot "verlichte" burgers én het verheffen of minstens goed verzorgen van armen en behoeftigen goeddeels in handen van de parochiegeestelijken leggen. Daartoe had hij nieuwe parochies opgericht, oude samengevoegd en allerlei barrières tot benutting van de parochiële inkomsten afgebouwd. De kloosteropheffingen deden financiën, gebouwen én mensen vrijkomen voor een intensievere - en meer sociaal gerichte - pastoraal. Ook had Jozef II de vele broederschappen - van geestelijke aard, maar vaak ook met caritatieve doelstellingen - opgeheven om zo geld vrij te maken en onbruikbare methoden van caritas-beoefening te elimineren.³¹³ Bisschop Kerens toonde zich bereid de kerkelijke liefdadigheid geheel in te bouwen in het nieuwe systeem van sociale zorg, zoals hij - als onderwijsman - ook de grotere aandacht voor de scholing van de jeugd bevorderde.

Kerens heeft het zeker betreurd, dat juist de sociale verheffing van vele mensen, die Jozef II beoogde, in feite niet van de grond kwam. Keizer Leopold II hief immers een heel aantal wettelijke maatregelen, die deze hadden mogelijk kunnen maken, op, zoals het nieuwe

³¹¹ F. Schragl, Die territoriale Entwicklung der Dekanate (der Diözese St. Pölten), in: *Hippolytus*, N.F. 6(1984), pp. 71-76.

³¹² Sassen, Gedenkwaardige Limburgers; W.J. Prick, Godfried Joseph Crüts von Creits, derde bisschop van St. Pölten 1806-1815 : Een tijds- en levensbeschrijving, in: *PSHAL*, 98/99(1962-1963), pp. 307-350; Schragl, in: Gatz, Die Bischöfe, p. 107v.; Wat de familie Crüts betreft, zie Janssen, Transregionalisme.

³¹³ Aldus blijkt uit de Sammlung der kaiserlich-königlichen landesfürstlichen Gesetze und Verordnungen in publico-ecclesiastico; Fischer-Martin en Fischer, Die Blumen, (Bd II).

belastingstelsel en ook - voor een deel - de "bevrijding" van de boeren.³¹⁴ Maar de bisschop van Sankt Pölten was een te goed bestuurder dan dat hij dit niet had zien aankomen. Bovendien had hij ervaren, dat ook bij Jozef II het benutten van de medewerking van de Kerk voor het doorvoeren van zijn bedoelingen onlosmakelijk was verbonden met zijn zucht naar overheersing van die Kerk. Zelf was Kerens "een man van de Kerk", die zulk een bevoogding voor geen prijs - ook niet voor een zekere economische verbetering van de levensomstandigheden van de mensen - wilde aanvaarden. Juist tegen deze ontoelaatbare bevoogding bleef hij protesteren, met name bij de nieuwe keizer Leopold II.³¹⁵

De bisschop hield echter tot het einde toe vast aan de noodzaak dat de priesters moesten meewerken aan een aangepaste - en kerkelijk zuivere - opvoeding van jongeren en ouderen en wel in de breedste zin van het woord, dus met inbegrip van allerlei meer "algemeen-menselijke" aspecten hiervan. Ook bleef hij erop aandringen, dat de priesters hun "diaconale" verplichtingen zouden vervullen. De zorg voor de armen hoorde voor hem wezenlijk bij het priesterlijk dienstwerk, zoals de verantwoordelijkheid hiervoor behoorde tot zijn bisschop zijn.³¹⁶

Henricus Joannes Kerens kreeg niet de gelegenheid hieraan vorm en gestalte te geven onder een minder "verlicht" bewind dat met Leopold II inzette. Op 26 november 1792 stierf hij na een korte ziekte in zijn woning te Wenen. Op 28 november werd zijn lichaam overgebracht naar Sankt Pölten, waar hij twee dagen later in de dom werd bijgezet.³¹⁷ Zijn neef en tweede opvolger liet in de kerk een gedenkplaat voor hem aanbrengen.³¹⁸

In Henricus Joannes Kerens hebben wij een man ontmoet, die "de tekenen van zijn tijd" verstond en die op een voorzichtige en weloverwogen wijze nieuwe wegen zocht en insloeg voor een pastoraal,

³¹⁴ A. Brusatti, Österreich am Vorabend des industriellen Zeitalters, in: E. Zöllner en A. Novotny (Hrsg.), *Wirtschaftsgeschichte Österreichs*, Wien 1971, pp. 135-150; Mikoletzky, *Der Versuch*, pp. 343-346; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 129v.

³¹⁵ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 144-150.

³¹⁶ DSAP, *Sammlung der Kurrenden*, passim.

³¹⁷ De officiële berichten betreffende Kerens' overlijden en begrafenis berusten in DSAP, *Varia*.

³¹⁸ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 146v.; Fasching (Hrsg.), *Dom und Stift*, p. 114v.

die met behoud van het gehele geloofsgoed en onder handhaving van de wezenlijke rechten van de Kerk - die altijd allereerst "plichten" zijn tegenover God en de mensen - de "gehele mens" én elke mens, van welke sociale komaf ook, in het vizier hield. Hij was te bescheiden - en ook te goedmoedig - van aard om dit inzicht en deze gerichtheid zó naar voren te brengen, dat het iedereen opviel en algemene bewondering - of afwijzing - zou oproepen. Als bisschop bleef hij steeds "op het tweede plan", maar werkte daardoor des te doeltreffender.

In vele opzichten was bisschop Kerens zijn tijd vooruit: in het verdisconteren van nieuwe bevindingen en zienswijzen op wetenschappelijk gebied, in het aanvaarden van een nieuwe verhouding tussen Kerk en overheid én - niet op de laatste plaats - in sociaal opzicht. Dat dit niet werd erkend en hem - tot nu toe - geen grote naam in de geschiedenis heeft gegeven, ligt waarschijnlijk vooral aan het feit dat zijn tijd niet rijp was voor het onderkennen van de juistheid van zijn visies.

Achteraf mogen wij echter vaststellen, dat juist een man als Henricus Joannes Kerens in zijn optreden en ijveren heeft laten zien, dat het mogelijk - en zelfs zeer wenselijk - is, dat kerkelijke caritas en sociale zorg van overheidswege hand in hand gaan. En dit zowel omwille van de praktische voordelen die zulk een verbondenheid meebrengt alsook - niet minder - omdat de Kerk de ideële ondergrond en motivatie aanreikt, die iedere - seculiere - sociale zorgverlening nodig heeft, wil zij de mens echt bereiken en tot de waardigheid verheffen, die hem van Godswege toekomt.

HET HUISHOUDEN IN ZUIDOOST-LIMBURG IN 1796.
STRUCTUUR, GROOTTE EN SAMENSTELLING¹

Inleiding

Hoewel de historische-demografie al een respectabele leeftijd heeft, krijgt zij vooral in de laatste decennia veel aandacht. Eén van de vraagstukken waarop zij zich richt betreft de geschiedenis van het huishouden. Dit artikel wil hieraan een bijdrage leveren aan de hand van bronnen uit 1796 over de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade, onderdelen van het Departement van de Nedermaas. Het kanton Heerlen² omvatte Heerlen, Nieuwenhagen, Schaesberg en Voerendaal; het kanton 's-Hertogenrade bestond uit Kerkrade, Rimburch, Simpelveld en Ubach over Worms.

Voor mijn onderzoek was van belang wat er de laatste decennia werd geschreven over gezin en huishouden omstreeks 1800.

Hajnal ontwikkelde rond 1960 een theorie betreffende het Westeuro-pese huwelijkspatroon. Volgens hem is daar sprake van het samengaan van een hoge huwelijksleeftijd en een groot aantal ongehuwden in de samenleving. Zich langzaam ontwikkelend is dit patroon vanaf 1750 in heel West-Europa te vinden. In Nederland is deze theorie aangepast door Hofstee.³ Hij spreekt van een agrarisch-ambachtelijk

¹ Dit artikel is de herziene versie van mijn afstudeerscriptie voor de doctoraalstudie Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Drie personen zijn nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van dit artikel. Dr. Th.L.M. Engelen als scriptiebegeleider, Dr. J.M.H. Mosmuller die vele malen concepten van de scriptie heeft doorgelezen en van waardevol commentaar heeft voorzien en tenslotte Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen die zeer nauwgezet en deskundig de tekst van de scriptie heeft voorzien van aanwijzingen op basis waarvan de scriptie kon worden herschreven en ingekort. Dit artikel is mede het resultaat van de bereidwillige medewerking van deze personen. Ik ben hen grote dank verschuldigd voor hun hulpvaardigheid, inzet en wijze raadgevingen.

² Het kanton Heerlen werd door afscheiding van het kanton Valkenburg gevormd. Dit gebeurde volgens een besluit van 13 Ventôse An IV (3 maart 1796). Zie hiervoor Baron von Geusau, De politieke indeeling van Limburg 1794-1839, in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg (PSHAL)*, XXXIX(1903), p. 171.

³ E.W. Hofstee, Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, deel 10, Haarlem 1980, pp. 63-93.

huwelijkspatroon. Tot ongeveer 1850 was het duidelijk aanwezig in de zuidelijke zand- en rivierkleigebieden. In dit gebied wordt dan een hoge huwelijksleeftijd, een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksvruchtbaarheid aangetroffen. Gebruik was dat men pas huwde als er een zelfstandige bestaansmogelijkheid was. Dit gold met name voor kleine zelfstandige bedrijfjes in de landbouw, de nijverheid en de handel.

Voortbouwend op dergelijke theorieën stelde Laslett dat het kerngezin, met of zonder bedienden, lange tijd de dominante structuur van het huishouden in Europa is geweest.⁴ Onder een kerngezin verstond Laslett een gezin bestaande uit een echtpaar met of zonder kinderen of een weduwe of weduwnaar met kinderen. Het Europese huwelijkspatroon bemoeilijkte het ontstaan van andere structuren van huishoudens.

Lasletts stelling heeft aanleiding gegeven tot een historisch debat. Berkner meent dat de stelling onjuist is en dat ook andere structuren van huishoudens een rol spelen in agrarisch, pre-industrieel Europa. Vooral de zogenaamde stamfamilie kwam relatief veel voor.⁵ Deze bestond uit een ouderpaar, één getrouwd kind met een gezin en eventueel nog andere inwonende ongetrouwde kinderen van het ouderlijk paar. Om een goed zicht te krijgen op het relatieve belang van de verschillende structuren van huishoudens is het volgens Berkner noodzakelijk rekening te houden met de ontwikkelingscyclus van huishoudens: een paar trouwt, krijgt kinderen en wordt ouder. De kinderen groeien op, trouwen en verlaten niet altijd het huishouden. Als gevolg van de ontwikkelingscyclus heeft een huishouden in verschillende stadia een andere structuur. Belangrijk is de leeftijd van het hoofd van het huishouden. Op grond hiervan bepaalt Berkner de ontwikkelingscyclus. Daarnaast oefenen het erfrecht en het familiebezit invloed uit.⁶ Tenslotte attendeert Berkner op een belangrijk aandachtspunt. Economische of sociale aspecten geven een wisselende betekenis aan de term huishouden.⁷

⁴ P. Laslett, en R. Wall, *Household and Family in past time*, Cambridge 1972.

⁵ L.K. Berkner, The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth Century Austrian Example, in: *American Historical Review*, 77(1972), pp. 398-418.

⁶ Berkner, The Stem Family, p. 408.

⁷ L.K. Berkner, The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure, in: *Journal of Interdisciplinary History*, 5(1975), pp. 726-727.

Wall toetste deze hypothese op het platteland van West-Vlaanderen⁸ en kwam tot de conclusie dat, hoewel het bezit - vooral het landbezit - invloed had op grootte, structuur en samenstelling van huishoudens, het beroep van het hoofd van het huishouden belangrijker was.

In Nederland heeft Van der Woude de omvang en de structuur van huishoudens bestudeerd.⁹ Hij ontdekte dat er verschillen in omvang en structuur zijn, die samenhangen met andere factoren. Zo zijn er verschillen tussen veeteeltgebieden en akkerbouwgebieden en tussen stad en platteland. Ook de welstand is bepalend. Volgens Van der Woude kwam het agrarisch-ambachtelijk patroon alleen bij boeren voor en niet bij andere beroepsgroepen.

Doel van dit onderzoek is meer zicht te krijgen op het belang van enkele factoren die bepalend kunnen zijn voor grootte, structuur en samenstelling van huishoudens in Limburg. De analyse richt zich op de ontwikkelingscyclus van het huishouden en het beroep van de hoofden van het huishouden. Getracht wordt hun relatieve belang en invloed te bepalen. De ontwikkelingscyclus van het huishouden wordt afhankelijk gesteld van de leeftijd van het hoofd van het huishouden. Het is slechts mogelijk de uitkomsten in breder perspectief te plaatsen als de begripsbepalingen duidelijk zijn. De term huishouden wordt gebruikt in de betekenis die Laslett er aan gaf.¹⁰ Hij noemt drie criteria op grond waarvan mensen tot een huishouden kunnen behoren:

1. locatiecriterium: het "wonen onder één dak";
2. functioneel criterium: het "samen verrichten van activiteiten";
3. verwantschapscriterium: het bestaan van bloed- of huwelijksbanden tussen personen.

Laslett heeft in zijn werk ook een typologie ontwikkeld voor huishoudens. Uniforme classificatie vergroot de vergelijkbaarheid van studies over verschillende regio's. Bij de analyse heb ik Lasletts schema gehanteerd.

⁸ R. Wall, Does owning real property influence the form of the household? An example from rural West-Flanders, in: R. Wall, J. Robin, en P. Laslett, *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983, pp. 379-407.

⁹ A.M. van der Woude, Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries, in: P. Laslett en R. Wall, *Household and Family in past Time*, Cambridge 1972, hoofdstuk 12.

¹⁰ Laslett en Wall, *Household*, p. 28.

Structuurtype	Structuursubtype
1. Alleenstaanden	a. Weduwe/weduwenaar b. Ongetrouwd of van onbekende burgerlijke staat
2. Geen familie	a. Samenlevende verre verwanten b. Samenlevende verwanten van andere aard c. Personen die niet verwant lijken
3. Enkelvoudige familiehuishoudens	a. Gehuwde paren alleen b. Gehuwde paren met kind(eren) c. Weduwenaars met kind(eren) d. Weduwen met kind(eren)
4. Uitgebreide familiehuishoudens	a. Opwaarts uitgebreid b. Neerwaarts uitgebreid c. Zijwaarts uitgebreid d. Combinaties van 4a-4c
5. Samengestelde familiehuishoudens	a. Secundaire eenhe(i)d(en) omhoog b. Secundaire eenhe(i)d(en) omlaag c. Eenheden op hetzelfde niveau d. Andere samengestelde families

Kort samengevat kan men de structuurtypen als volgt weergeven:

1. alleenstaanden;
2. een restcategorie, waarbij het huishouden behalve gezinsleden ook niet-verwanten of verre verwanten bevat;
3. huishoudens die slechts uit één kerngezin bestaan;
4. huishoudens die behalve het kerngezin nog andere verwanten bevatten;
5. huishoudens samengesteld uit meerdere kerngezinnen.

In alle structuurtypen kunnen bedienden, knechten en dergelijke tot het huishouden behoren. Zij maken deel uit van het huishouden op grond van het eerder genoemde functioneel- en locatielcriterium.

Onder hoofd van een huishouden verstaat Laslett de persoon die door de overheid als zodanig werd aangemerkt. Om analyse mogelijk te

maken, zijn ook de beroepen van de hoofden van de huishoudens in categorieën ondergebracht.

1. Laag gekwalificeerde handarbeiders, zoals werklieden, dagloners, breisters, spinsters, wolwerkers.
2. Gekwalificeerde ambachtlieden, zoals slaggers, molenaars, linnenwevers, leidekkers, smeden.
3. Landbouwers.
4. Beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en zij die leefden van hun bezit, zoals onderwijzers, geestelijken, fabrikanten, chirurgijns, renteniers.

5. Hoofden van huishoudens waarbij een beroepsvermelding ontbrak. Tenslotte worden de onderzoeksvragen nauwkeurig omschreven:

1. Wat is de invloed van de ontwikkelingscyclus van huishoudens op grootte, samenstelling en structuur? De ontwikkelingscyclus wordt bepaald door deze huishoudens te differentiëren naar de leeftijd van hun hoofd.
2. Wat is de invloed van de beroepsgroep waartoe het hoofd van een huishouden behoort op grootte, samenstelling en structuur van huishoudens? Beroepen van hoofden van huishoudens zijn volgens bovengenoemd schema ingedeeld in groepen.
3. Welke van de beide bovengenoemde factoren heeft de grootste invloed op grootte, samenstelling en structuur van huishoudens?
4. Hoe passen de resultaten van het onderzoek in de theorieën uit de geschiedschrijving?

Bronnen

Als bronnen voor het onderzoek zijn de inwonerslijsten van de gemeenten van het Departement van de Nedermaas uit het jaar 1796 gebruikt. De lijsten bevinden zich bij het Rijksarchief te Maastricht en maken deel uit van het Frans Archief, inventarisnummers 1039 en 1056.

Bij wet van 10 Vendémiaire An IV (2 oktober 1795) bepaalde het bewind in Parijs dat in alle departementen inwonerslijsten moesten worden opgesteld. Men wilde de bevolking in beeld brengen om de produktie van voedingsmiddelen af te kunnen stemmen op de binnen-

landse behoefte.¹¹ Hierdoor zou Frankrijk minder afhankelijk zijn van importen.

Het opstellen van de gemeentelijke inwonerslijsten werd opgedragen aan de gemeentebesturen. Gewoonlijk werd een rondgang gemaakt door de straten van de gemeente en werden de bewoners van ieder huis genoteerd, waarbij het hoofd van het huishouden - althans degene die de ambtenaar als zodanig beschouwde - het eerst werd genoemd. De lijsten kwamen meestal pas in het voorjaar van 1796 gereed.

Zij bevatten de volgende gegevens:

- de namen van alle inwoners ouder dan 12 jaar;
- hun leeftijd;
- hun burgerlijke staat en/of beroep;
- heel summier het adres: soms is alleen de naam van de gemeente aangegeven, in andere gevallen zijn gehucht of wijk vermeld;
- het tijdstip waarop migranten in de gemeente kwamen wonen;
- de duur van de periode dat zij in de gemeente woonachtig waren;
- het aantal kinderen jonger dan 12 jaar behorend tot het gezin.

Helemaal aan het eind werd het totaal aantal inwoners van de gemeente vermeld. Zelden zijn de tellingen correct.

Het is belangrijk aandacht te besteden aan de betrouwbaarheid van de bron. Het tijdvak, waarin de telling werd verricht, was roerig. De economische toestand was ongunstig. Maatregelen van de nieuwe overheid, zoals de conscriptie, stuitten op verzet.¹² Het functioneren van vooral de lage lokale overheidsdienaren stond vaak ter discussie.¹³ Ook om andere redenen was 1796 als ijkpunt ongunstig. Onderzoek van Mosmuller heeft aangetoond dat in het vierde kwart van de achttiende eeuw in oostelijk Zuid-Limburg herhaaldelijk dysenterie-epidemieën voorkwamen, met weerslag op de samenstelling van de bevolking.¹⁴

¹¹ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen, en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maaslandse Monografieën; 4), Assen 1965, p. 36.

¹² W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, deel II (Maaslandse Monografieën; 17), Assen 1974, p. 125.

¹³ *De decadaire, resp. maandelijkse rapporten van de commissarissen van het directoire exécutif in het Departement van de Nedermaas 1797-1800*, L. Roppe, G.W.A. Panhuysen en E.M. Nuyens, ed., (Werken uitgegeven door het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 1), Maastricht 1956.

¹⁴ J.M.H. Mosmuller, Het vierde kwart van de achttiende eeuw in oostelijk Zuid-Limburg: een epidemische tijd, in: *Jaarboek Historische en Heemkundige Studies in en rond het*

Toch is niet iedereen ontevreden over deze documenten. Klep stelt dat de kwaliteit van bronnenmateriaal van de overheid uit deze periode niet mag worden onderschat.¹⁵ Engelen is van mening dat de gegevens, ondanks onnauwkeurigheden, geschikt zijn om een representatief beeld te krijgen van de bevolkingssamenstelling tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw.¹⁶ Onnauwkeurigheden werden veroorzaakt doordat aan tellers geen precieze richtlijnen waren verstrekt. Lauwers en Oberdorf¹⁷ noemen enkele specifieke onnauwkeurigheden die op de lijsten kunnen voorkomen. De leeftijden werden vaak geschat en/of afgerond op 5- en 10-tallen. Veel kinderen tussen 12 en 15 jaar werden in de groep beneden 12 jaar geplaatst, zo blijkt uit de bevolkingspiramide van het kanton Heerlen. Hoewel de leeftijdsklassen 0-12 en 13-20 een ongelijke breedte hebben is het aantal personen in de leeftijdsklasse 13-20 onwaarschijnlijk laag. Bij de analyse van de inwonerslijsten is gebleken dat personen met een leeftijd van 12 jaar door sommige tellers bij de personen ouder dan 12 jaar werden vermeld, maar door andere tellers tot de kinderen jonger dan 12 jaar werden gerekend. Dit kwam doordat de voorbedrukte vellen, waarop de gegevens moesten worden opgeschreven, een verwarrend opschrift droegen. Omdat in de meeste gevallen deze personen tot de kinderen jonger dan 12 jaar zijn gerekend, zijn in de hierna volgende tabellen steeds de kinderen beschouwd als van een leeftijd tot en met 12 jaar, tenzij anders vermeld.

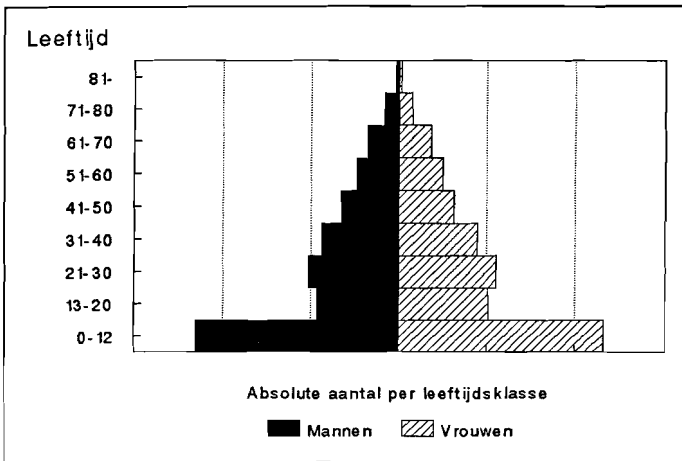
Geuldal, nr. 2, Valkenburg aan de Geul 1992, pp. 83-103.

¹⁵ P.M.M. Klep, Kanttekeningen bij het Bataafs-Franse beschrijvende bronnenmateriaal in Nederland 1795-1813, in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata*, 's-Hertogenbosch 1988, pp. 257-267.

¹⁶ Th.L.M. Engelen, De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de achttiende eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (SSEGL)*, XXII(1977), p. 100.

¹⁷ D.J. Lauwers, en Th. Oberdorf, *De bevolking van het kanton Sittard in 1799*, Sittard 1988, pp. 7-8.

Grafiek 1. De bevolkingspiramide van het kanton Heerlen 1796. Het aantal kinderen tot en met 12 jaar is gelijkelijk verdeeld over mannen en vrouwen omdat hun geslacht niet bekend is

Omdat een goede kwaliteit van het bronnenmateriaal onontbeerlijk is voor gedegen onderzoek, heb ik de betrouwbaarheid van de gegevens uit de inwonerslijsten gestest door middel van steekproeven. Met behulp van gegevens uit andere bronnen, met name doop-, huwelijks- en overlijdensregisters, zijn voor alle in de inleiding genoemde plaatsen enkele huishoudens gereconstrueerd en is een vergelijking gemaakt met de inwonerslijsten. Hierbij is gekeken of leeftijden, kindertallen, gezinssamenstelling en dergelijke klopten. De vergelijking bracht maar een gering aantal onjuistheden aan het licht. Het is verantwoord om de informatie die de inwonerslijsten bieden te gebruiken.

Aanvankelijk lag het in de bedoeling om naast alle inwonerslijsten van het kanton Heerlen ook alle lijsten van het kanton 's-Hertogenrade te analyseren, voor zover het huidig Nederlands gebied betrof. Dit bleek niet haalbaar. De lijst van de gemeente Bocholtz was niet bruikbaar. De kolom "staat of beroep" is onvolledig ingevuld. Van de kinderen tot en met 12 jaar is moeilijk te zien bij welke huishoudens ze horen. Van de gemeente Eyselshoven is uit 1796 geen inwo-

nerslijst aanwezig in het Rijksarchief te Maastricht. Speurwerk elders, onder andere in de Archives Nationales te Parijs, leverde geen resultaat op. Wellicht ontbreekt de lijst van Eygelshoven omdat dit voormalig Guliks dorp pas na het afkondigen van de wet op de bevolkingstelling bij het kanton 's-Hertogenrade werd gevoegd.¹⁸ Voor dit artikel werden de gegevens van 7.633 personen ouder dan 12 jaar gebruikt. Zij vormden 2.272 huishoudens met 3.730 kinderen in de leeftijd tot en met 12 jaar.

De ontwikkelingscyclus van huishoudens

Aan het gebruik van de inwonerslijsten uit 1796 is een nadeel verbonden. Op de inwonerslijsten staan gegevens over de bevolking op één bepaald moment. De lijsten geven een statisch beeld van grootte, structuur en samenstelling van huishoudens. Zo blijkt bijvoorbeeld dat in de onderzochte regio gemiddeld 71,2% van alle huishoudens moet worden getypeerd als bestaande uit één kerngezin met of zonder bedienden. Berkner heeft er op gewezen dat demografische factoren het voortbestaan van huishoudens met een meer complexe structuur beperken.¹⁹ Zo kan een hoge mortaliteit er voor zorgen dat huishoudens op zeker moment slechts zelden meer dan twee generaties omvatten. Berkner wist het dynamische aspect te reconstrueren. De huishoudens werden opgedeeld naar de leeftijd van hun hoofd. Dit maakt het mogelijk de verschillende stadia van de huishoudens qua structuur, grootte en samenstelling te bekijken. Die techniek is hier ook toegepast.

Het belang van de leeftijd van het hoofd van het huishouden als indicator voor de ontwikkelingscyclus van huishoudens, kan als volgt worden verduidelijkt. In de typologie van Laslett neemt het hoofd een belangrijke plaats in. Vooral bij de indeling van huishoudens bij de subtypes van de structuurtypen 3, 4 en 5 wordt vaak de positie van het hoofd als uitgangspunt genomen. Bij deze huishoudens is het hoofd immers vaak ook een van de ouders uit het kerngezin. Een voorbeeld ter illustratie: samengestelde huishoudens (structuurtype 5) bestaan uit meer kerngezinnen die door huwelijk of verwantschap

¹⁸ Von Geusau, De politieke indeling, p. 179.

¹⁹ Berkner, The Stem Family, p. 407.

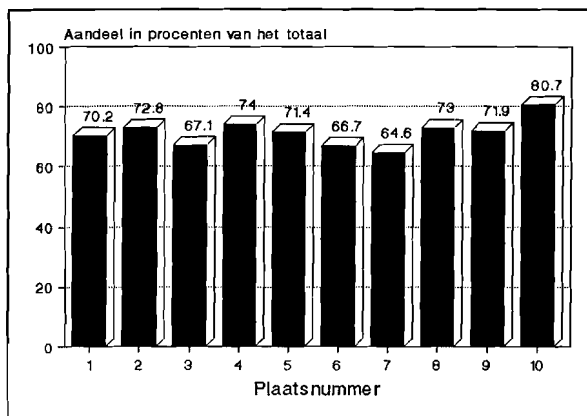
zijn verbonden. Bij een samengesteld huishouden dat uit twee kerngezinnen van verschillende generaties bestaat, zijn er de volgende mogelijkheden. Wanneer het hoofd tot het kerngezin van de jongere generatie behoort, wordt het huishouden ingedeeld bij subtype 5A. Behoort het hoofd tot het kerngezin van de oudere generatie dan wordt het huishouden ingedeeld bij subtype 5B. Wanneer de huishoudens worden opgedeeld in leeftijdsklassen afhankelijk van de leeftijd van het hoofd kan een beter beeld worden verkregen van de mogelijkheden tot het vormen van bepaalde huishoudensstructuren. Zo kunnen jonge hoofden bijna nooit de leiding hebben over een huishouden van subtype 5B. De theoretische mogelijkheden zijn dan met de werkelijkheid te vergelijken.

In het vervolg van de tekst zal om praktische redenen vaak worden gesproken over huishoudens van structuurtype 1, 2, 3, 4 en 5, in plaats van de volledige benamingen voor de verschillende structuren. Hiermee worden de structuurtypen bedoeld uit Lasletts typologie.

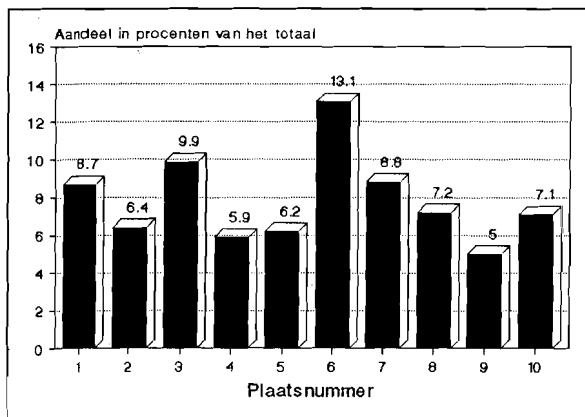
Ontwikkelingscyclus en structuur van huishoudens

Welke invloed heeft de ontwikkelingscyclus van huishoudens op hun structuur? In de onderzochte plaatsen vormden de huishoudens, bestaande uit één kerngezin (structuurtype 3), veruit het grootste deel van het totale aantal huishoudens (zie grafiek 2). Het relatieve aandeel verschilt weinig per plaats; meestal is het ongeveer 70%. Alleen Voerendaal kent een hoger percentage: 80,7%. In Schaesberg is het aandeel daarentegen laag: 64,6%. Het percentage huishoudens waarin zich geen kerngezin bevindt (structuurtype 1 en 2) is in geen enkele plaats hoog te noemen (zie grafiek 3). Alleen in Rimborg, waar ongeveer 13% van de huishoudens ertoe behoorde, ligt de waarde boven 10%. In zo'n kleine gemeente kan aan dit percentage echter weinig betekenis worden toegekend. Het aandeel van huishoudens met een meer complexe structuur (structuurtype 4 en 5), is te vinden in grafiek 4. Het percentage ligt meestal bij ongeveer 20%. Er zijn twee uitzonderingen. Schaesberg ligt met 26,5% hoog, Voerendaal met 12,3% zeer laag.

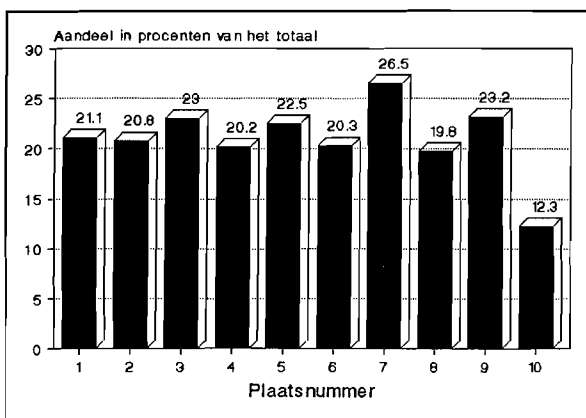
Grafiek 2. Aandeel huishoudens bestaande uit kerngezinnen per kanton en plaats. Voor de nummers zie grafiek 4

Grafiek 3. Aandeel van alleenstaanden en huishoudens met niet-verwanten of verre verwanten per kanton en per plaats. Voor de nummers zie grafiek 4

Grafiek 4. Aandeel van de huishoudens met verwanten of bestaande uit meerdere kerngezinnen per kanton en plaats

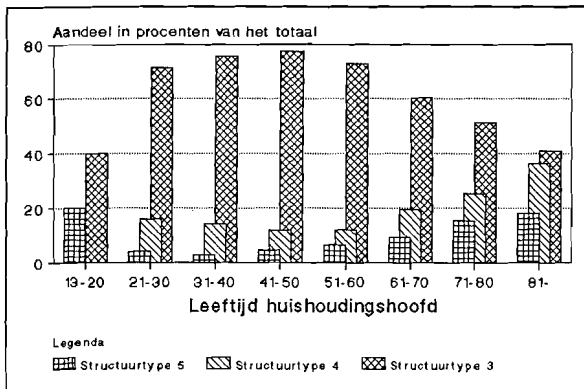
1. Kanton Heerlen	4. Kerkrade	8. Simpelveld
2. Kanton 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)	5. Nieuwenhagen	9. Ubach over Worms
3. Heerlen	6. Rimborg	10. Voerendaal
	7. Schaesberg	

Wanneer er echter wordt gedifferentieerd naar de leeftijd van de hoofden van huishoudens, vertoont de verdeling een ander beeld. Dit blijkt uit grafiek 5. Tot de leeftijdsklasse 41-50 stijgt het aandeel van de huishoudens met één kerngezin (structuurtype 3), daarna daalt het steeds meer. Het aandeel van de huishoudens met kerngezin en verwanten (structuurtype 4) laat juist de tegengestelde ontwikkeling zien. Tot de leeftijdsklasse 41-50 daalt het aandeel, gevolgd door een stijging tot de hoogste leeftijdsklasse. Een enigszins vergelijkbare ontwikkeling doet zich voor bij de huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen (structuurtype 5). Hier komt het laagste percentage echter voor in de leeftijdsklasse 31-40 jaar.

Hoe kan deze ontwikkeling worden verklaard? Om meer duidelijkheid te krijgen zijn de huishoudens, bestaande uit kerngezin met verwanten, en die met meerdere kerngezinnen onderverdeeld. In de groep huishoudens, bestaande uit kerngezinnen met verwanten, blijken vooral gezinnen met een grootouder en die met een inwonende broer of zus vaak voor te komen. Zij omvatten respectievelijk 57,9% en 30% van het totale aantal huishoudens van dit type. Ook

kan worden gedifferentieerd naar leeftijd (tabel 1). Kerngezinnen met een grootouder komen in iedere leeftijdsklasse voor. Alleen indien het hoofd van het huishouden tussen de 40 en 60 jaar is, is het aandeel laag. Broers en zussen zijn er nogal eens als het hoofd van het huishouden nog jong is.

Grafiek 5. Aandeel van de huishoudingen met structuurtype 3, 4 en 5, in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)

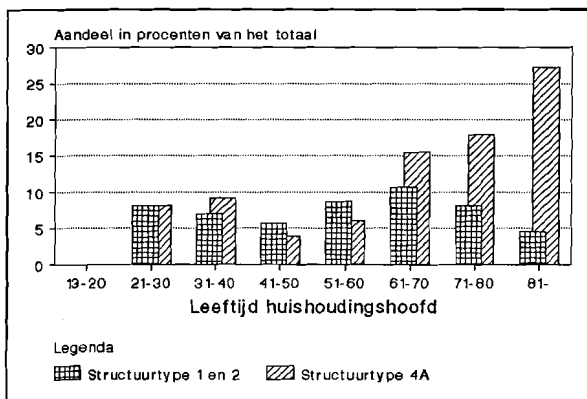
De zaak is duidelijk. Kort voor 1800 gaven de hoofden van huishoudens de leiding niet graag uit handen. In zeer veel gevallen bleven zij tot boven hun tachtigste jaar de dienst uitmaken, ook al was een van de kinderen gehuwd en had die zelf al kinderen. Een jong gezinshoofd mocht ook nogal eens de kost verdienen voor een inwonende moeder, schoonmoeder of schoonvader. Vaak woonden ook nog wat broers en zussen in. Pas als het hoofd van het huishouden boven de 50 jaar oud was, verdwenen die geleidelijk. Neefjes en nichtjes waren zeldzaam. Die kreeg men gewoonlijk pas toegestopt als men als gezinshoofd al wat ouder was. Hoofden van huishoudens tussen de 41 en 50 jaar, die hun eigen kinderen zagen uitvliegen, bleken nog wel eens bereid een kind van een broer of zus op te nemen, bijvoorbeeld omdat die worstelde met een opvoedingsprobleem na het overlijden van zijn of haar partner. Erg lang bleven neefjes en nichtjes gewoonlijk niet. Broers en zussen bleven vaak veel langer.

Tabel 1. Verdeling van de huishoudens bestaande uit een kerngezin met inwonende verwanten in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) over diverse subtypen, naar leeftijd van de hoofden van huishoudens. N=340

Leeftijd hoofd van het huishouden	Huishoudensstructuursubtypen				
	4A	4B	4C	4D	Samen
13-20					
21-30	51,3	2,6	35,9	10,3	100,00%
31-40	64,4	-	34,3	1,4	100,00%
41-50	32,4	11,8	50,0	5,9	100,00%
51-60	50,9	7,0	29,8	12,3	100,00%
61-70	79,7	4,7	14,1	1,6	100,00%
71-80	71,0	9,7	9,7	9,7	100,00%
81-	75,0	12,5	-	12,5	100,00%
Verdeling totaal	57,9	5,9	30,0	6,2	100,00%

Het verantwoordelijkheidsbesef ten opzichte van verwanten was zo groot dat ongeveer even vaak als inwonende neefjes en nichtjes ook combinaties van grootouders, broers of zussen en/of neven en nichten voorkwamen. Gewoonlijk was dit maar korte tijd het geval. Een paar keer in de levenscyclus van een gezinshoofd kwamen - begrijpelijke - clusters voor: bij de aanvaarding van de leiding op jonge leeftijd, zodra de eigen kinderen volwassen werden en op zeer hoge leeftijd. Grafiek 6 laat duidelijk zien hoe de leeftijd van het gezinshoofd meespeelde bij het oplossen van problemen ontstaan door het overlijden van een partner. Is het nieuwe hoofd van een huishouden jong - tussen 21 en 30 jaar - dan neemt hij broers, zussen, verweduwde opa's en oma's graag op. De broers en zussen verlaten het gezin, gaan soms een eenpersoonshuishouden voeren of kiezen voor de hulp van een huishoudster. Naarmate men ouder wordt neigt men er echter meer toe zich op een van de kinderen te verlaten en die met zijn gezin in huis te nemen, zonder de leiding over het huishouden over te dragen. Bejaarden houden zo voor een deel hun lot in eigen handen.

Grafiek 6. Aandeel van de huishoudens van alleenstaanden al dan niet samenwonend met buitenstaanders en kerngezinnen met grootouders, in het totaal van de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)

De onderverdeling in subtypen binnen de combinatie van meerdere samenwonende kerngezinnen (structuurtype 5) laat zien dat de meeste tot het subtype 5B behoren, dat wil zeggen dat enkele gehuwde broers en zussen bij hun ouders inwonen (zie tabel 2). Alleen wanneer het hoofd van het huishouden jong is, is het anders. Tot en met de leeftijdsklasse 31-40 komen de huishoudens van subtype 5A en 5C relatief veel voor, opa en oma wonen samen bij een van hun zoons of dochters en enige kleinkinderen of twee of meer gezinnen van gehuwde broers en zussen vormen samen een huishouden. Vanaf de leeftijd van 51-60 komen echter bijna uitsluitend huishoudens van grootouders met gehuwde kinderen voor.

Wanneer twee of meer kerngezinnen van verschillende generaties een huishouden vormen, is in de meeste gevallen het hoofd van het huishouden te vinden in de oudste generatie. Veruit de meeste huishoudens, bestaande uit meerdere kerngezinnen, bestaan uit meerdere generaties en dit geeft een verklaring waarom juist in de oudere leeftijdsklassen het aandeel van dit type huishoudens groter wordt (zie grafiek 5). Het samenleven van kerngezinnen van eenzelfde generatie kwam niet vaak voor. Als dit het geval was, betrof het bijna uitsluitend kerngezinnen met relatief jonge hoofden van de

bijbehorende huishoudens. Huishoudens van grootouders die het gezag hadden overgedragen waren even zeldzaam en kwamen bijna uitsluitend voor bij de jongere generaties, al kon zoon of dochter bijna 50 jaar zijn, voor hun ouders het heft uit handen gaven.

Tabel 2. Verdeling van de aantallen huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk), over de verschillende subtypen. De huishoudens zijn opgesplitst naar de leeftijd van de hoofden. N=137

Leeftijd hoofd van het huishouden	Huishoudensstructuursubtypen				
	5A	5B	5C	5D	Samen
13-20	-	100,0	-	-	100,00%
21-30	50,0	10,0	40,0	-	100,00%
31-40	60,0	13,3	26,7	-	100,00%
41-50	11,1	51,9	37,0	-	100,00%
51-60	3,3	93,3	3,3	-	100,00%
61-70	-	100,0	-	-	100,00%
71-80	-	94,7	5,3	-	100,00%
81-	-	100,0	-	-	100,00%
Verdeling totaal	13,1	72,3	14,6	-	100,00%

Hoofden van huishoudens van middelbare leeftijd hadden, zoals te zien was, zelden meerdere kerngezinnen ten hunnen laste, omdat de kans klein was dat er al een gehuwd stel, behorende tot de volgende generatie, bestond of een echtpaar behorende tot een oudere generatie nog in leven was. Demografische factoren beperken het ontstaan van huishoudens van de subtypen 5A en 5B. Huishoudens met meerdere gezinnen behorend tot dezelfde generatie (5C) kwamen evenmin vaak voor. Dit had andere redenen. Gehuwde broers en zussen met kinderen in één woning was wel erg onpraktisch.

Hoofden van huishoudens van middelbare leeftijd hadden weinig mogelijkheden tot het vormen van een huishouden bestaande uit meerdere kerngezinnen. Bij het stijgen van de leeftijd van de hoofden

van de huishoudens, nam het aandeel huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen toe. Hetzelfde kan worden gezegd van de huishoudens met inwonende verwanten. Omdat van deze huishoudens in de meeste leeftijdsklassen het grootste deel tot het type met één grootouder en een volledig gezin van een der kinderen kon worden gerekend, is het aandeel van dit type in de leeftijdsklassen 41-50 en 51-60 erg laag. De demografische beperkingen zijn op die leeftijd groot. De demografische beperkingen voor het vormen van samengestelde huishoudens op middelbare leeftijd, verklaren ook het relatief grote aandeel van huishoudens met alleen één kerngezin bij hoofden van huishoudens in deze leeftijd. Tussen de 40 en 60 jaar had een gezinshoofd gewoonlijk alleen eigen kinderen tot zijn last. Gewoonlijk verdienden de kinderen dan al wat of werkten zij tenminste in het familiebedrijf mee, zodat het gezinshoofd dan zijn meest welvarende jaren beleefde.

De afwijkingen van het gemiddelde in Schaesberg en Voerendaal, die eerder zijn opgemerkt, kunnen ook op basis van demografische factoren worden verklaard. In 1796 was de gemiddelde leeftijd van hoofden van huishoudens met 52,6 jaar in Schaesberg hoger dan elders in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade. In Voerendaal was hun gemiddelde leeftijd evenwel met 48,4 jaar uitzonderlijk laag. Dus kwamen in Schaesberg relatief veel samengestelde huishoudens voor en in Voerendaal weinig. Toch was de leeftijd van de hoofden van huishoudens niet altijd doorslaggevend. In Simpelveld en Ubach over Worms waren zij in doorsnee nog jonger dan in Voerendaal, maar bestonden wel zeer veel samengestelde gezinnen. Het hing samen met de lokale beroepsstructuur en komt hierna nog aan de orde.

Ontwikkelingscyclus en gemiddelde omvang van de huishoudens

Nagegaan is of ook de gemiddelde omvang van de huishoudens van belang is. De gemiddelde omvang van alle huishoudens in de onderzochte regio was 5,0 personen. Per plaats was er weinig verschil. De laagste waarde werd met een gemiddelde van 4,7 in Rimburg vastgesteld, de hoogste waarde met 5,2 personen in Voerendaal. Wanneer wordt gekeken naar de afzonderlijke typen huishoudens blijkt vooral de omvang van de huishoudens zonder kerngezin (type 1 en 2) per plaats te variëren. Hier mag evenwel niet teveel aandacht aan worden

geschonken, omdat de gemiddelden op grond van kleine aantallen zijn berekend. Dit geldt zeker wanneer ook nog wordt gedifferentieerd naar leeftijd.

Hoofden van huishoudens met een leeftijd tussen 31 en 50 jaar hadden de grootste gezinnen. Daarna werden de gezinnen kleiner. Deze situatie doet zich in bijna alle plaatsen voor en wordt vooral aangetroffen bij de huishoudens met slechts één kerngezin (type 3): het gezin was nagenoeg compleet, de kinderen waren gewoonlijk nog thuis. Voor de huishoudens met een meer complexe structuur (type 4 en 5) levert een splitsing naar leeftijdsklassen geen helderheid op. Hoewel de gemiddelden per leeftijdsklasse verschillen, zijn er geen duidelijke tendensen. Wanneer wordt gekeken naar de gemiddelde grootte van alle huishoudens met één kerngezin en inwonende verwanten, vallen vooral de hoge waarde van Nieuwenhagen (6,6 personen) en de lage waarde van Simpelveld (4,9 personen) op. Bij de huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen heeft Voerendaal met een gemiddelde van 8,0 een zeer hoge en Kerkrade met 5,6 een lage waarde.

Het verband tussen de ontwikkelingscyclus van huishoudens en hun omvang is niet erg duidelijk. Er is slechts één aspect duidelijk, namelijk dat de gemiddelde omvang van huishoudens per plaats, per kanton en voor de hele regio steeds het grootste is wanneer de leeftijd van de hoofden tussen 30 tot 50 jaar ligt. De verklaring hiervoor kan slechts worden gevonden in de samenstelling van de huishoudens.

Ontwikkelingscyclus en samenstelling van huishoudens

Om de invloed van de ontwikkelingscyclus van huishoudens op hun samenstelling te bepalen, zijn de huishoudens qua samenstelling ontleed (zie tabel 3).

Het gemiddelde aantal bedienden per huishouden verschilt van plaats tot plaats sterk. In Nieuwenhagen waren er gemiddeld 0,26 bedienden per huishouden, in Voerendaal 0,84. Deze verschillen komen ook in verband met de beroepen nog ter sprake. Voor de hele regio was ongeveer 10% van de getelde personen bediende. De leeftijd van het hoofd van het huishouden heeft weinig invloed op de aanwezigheid van personeel. Een algemene trend zit er niet in. Het gemiddelde ver-

toont slechts een lichte stijging naarmate het hoofd van het huishouden ouder is.

Het gemiddelde aantal gezinnen per huishouden, kan geheel worden verklaard uit hetgeen is gezegd over de structuur van huishoudens. Doordat hoofden van huishoudens op hogere leeftijd relatief vaak aan het hoofd van een huishouden met meerdere kerngezinnen stonden, neemt het gemiddelde aantal gezinnen per huishouden toe. Plaatsen waar relatief veel huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen voorkomen, hebben gemiddeld een groot aantal gezinnen per huishouden.

Gemiddeld bestaan huishoudens voor ongeveer een derde deel uit kinderen tot en met 12 jaar. In huishoudens met hoofden tussen 30 en 50 jaar is het gemiddelde aantal kinderen tot en met 12 jaar evenwel veel hoger. Bijgevolg is de gemiddelde omvang van de huishoudens in deze leeftijdsklassen heel hoog. Het aantal kinderen tot en met 12 jaar blijkt ook een belangrijke determinant van de gemiddelde grootte van huishoudens. Dat huishoudens met hoofden 51 en 80 jaar niet sterk in omvang dalen, komt omdat er relatief veel oudere kinderen boven 12 jaar toe behoren.

Al eerder is opgemerkt dat in de meeste gevallen het hoofd van het huishouden ook gezinshoofd is, als er zich tenminste een gezin in het huishouden bevindt. Dit staat toe de variaties te begrijpen in het gemiddelde aantal kinderen tot en met en ouder dan 12 jaar, per leeftijdsklasse van hoofden van huishoudens.

Uit de voorgaande paragrafen blijkt dat de invloed van de ontwikkelingscyclus van huishoudens tweeledig is. Enerzijds zorgt een toenemende leeftijd van hoofden van huishoudens voor meer mogelijkheden tot het vormen van samengestelde huishoudens, anderzijds bereikt juist bij hoofden met een middelbare leeftijd de gemiddelde grootte van het huishouden de hoogste waarden. De omvang van huishoudens varieert voornamelijk met het aantal jonge kinderen per huishouden, gegeven het feit dat veel hoofden van het huishouden tevens gezinshoofd zijn. Als de hoofden een hoge leeftijd hebben, is de kans groot dat hun huishouden drie generaties omvat, maar de omvang van het huishouden is dan nog vaak klein omdat het gezin uit de jongste generatie nog in opbouw is.

Tabel 3. Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk): Gemiddelden per huishouden van het aantal bedienden, het aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder dan 12 jaar, het aantal kinderen met een leeftijd tot en met 12 jaar, het aantal gezinnen en het aantal leden, met een opdeling volgens de leeftijd van het hoofd van het huishouden. N=2272

Leeftijd hoofd van het huishouden	Gemiddeld aantal bedienden	Gemiddeld aantal kinderen >12 jaar	Gemiddeld aantal kinderen <12 jaar	Gemiddeld aantal gezinnen	Gemiddeld aantal leden huishouden
13-20	4,20	1,60	1,80	0,80	9,00
21-30	0,42	0,07	1,62	0,95	4,38
31-40	0,46	0,26	2,37	0,96	5,21
41-50	0,49	0,80	2,01	0,99	5,41
51-60	0,53	1,21	1,18	0,98	4,94
61-70	0,57	1,16	0,88	0,99	4,58
71-80	0,59	1,07	0,96	1,07	4,79
81-	0,36	1,05	1,23	1,14	4,68
Totaal gem.	0,51	0,76	1,65	0,98	5,01

Beroep en huishouden

De invloed van het beroep op structuur, omvang en samenstelling van huishoudens kan als volgt worden gekenschetst: Het beroep geeft aan welke bestaansmiddelen het hoofd van een huishouden had. Sommige beroepen waren marginaal; vaak konden hun beoefenaren moeilijk een gezin onderhouden. Andere beroepen konden pas zelfstandig worden uitgeoefend na het overnemen van een familiebedrijfje of een boerderij. Huwelijksleeftijd, huwelijksfrequentie en huwelijksvruchtbaarheid hangen mede samen met het uitgeoefende beroep. Deze drie factoren waren mede bepalend voor grootte, structuur en samenstelling van het huishouden.

De volgende indeling in beroeps categorieën is gehanteerd:

1. Laag gekwalificeerde handarbeiders.
2. Gekwalificeerde ambachtslieden.
3. Landbouwers.
4. Beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en zij die leefden van hun bezit.
5. Hoofden van huishoudens waarbij een beroepsvermelding ontbrak.

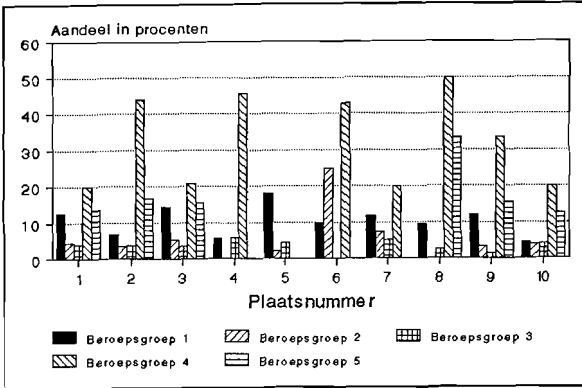
Beroep en structuur van huishoudens

Huishoudens bestaande uit een kerngezin (type 3) worden het meest aangetroffen bij gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden. Dit geldt voor de hele regio, de afzonderlijke kantons en bijna alle plaatsen. Zulke personen stonden gemiddeld in 78,4% van de gevallen aan het hoofd van een huishouden met slechts een kerngezin. Bij landbouwers en bij de vrije beroepen, hoger opgeleiden en de renteniers, was het aandeel van de huishoudens met slechts een kerngezin het kleinst, zowel naar plaats, naar kanton als naar de hele regio. Het aandeel van huishoudens zonder kerngezin (type 1 en 2) was meestal het hoogst bij de beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en de renteniers. Het was laag bij de landbouwers (zie grafiek 7).

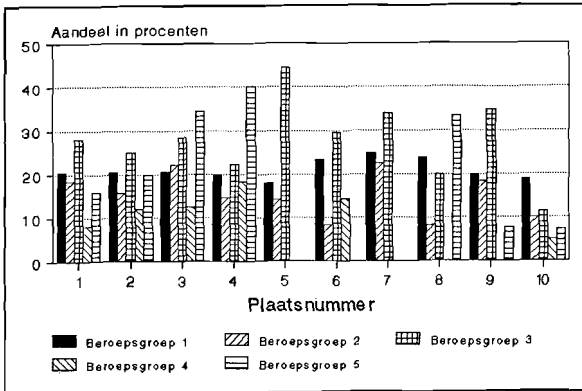
Samengestelde huishoudens (type 4 en 5) waren onder de landbouwers het best vertegenwoordigd. Dit was alleen niet het geval in Simpelveld en Voerendaal. Huishoudens van beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en renteniers hadden slechts zelden een uitgebreidere structuur (zie grafiek 8).

De landbouwers staan bijna altijd aan het hoofd van een huishouden met tenminste één kerngezin. Het grootste aandeel huishoudens van landbouwers zonder kerngezin (type 1 en 2), werd aangetroffen in Kerkrade en bedroeg slechts 5,9%. Maar ook huishoudens met alleen een kerngezin (type 3) werden bij landbouwers weinig aangetroffen. Hun huishoudens hebben vaak een complexe structuur (type 4 en 5). Waarschijnlijk speelde de opvolgingsproblematiek op het boerenbedrijf een rol. Hier deden zich ernstige spanningen voor. Het was niet mogelijk zonder gezin een boerenbedrijf uit te oefenen, maar zonder

Grafiek 7. Aandeel van de huishoudens van type 1 en 2 (samen), in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep voor de verschillende plaatsen en kantons. Voor de nummers zie grafiek 4

Grafiek 8. Aandeel van de huishoudens van type 4 en 5 (samen), in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep voor de verschillende plaatsen en kantons. Voor de nummers zie grafiek 4

bedrijf kon men zich niet zelfstandig vestigen en een eigen huishouden vormen. De dreigende patstelling werd doorbroken door een van de kinderen gelegenheid te bieden een gezin te vormen, hem de eerste jaren met de arbeidskracht van de ouders en eventueel broers en zussen bij te staan en terwille van de lieve vrede het gezag bij het oudste gezinshoofd te laten berusten.

Onder die omstandigheden is het van belang na te gaan welke subtypen van de samengestelde huishoudens (type 4 en 5) de voorkeur genoten.

Tabel 4. Verdeling van de huishoudens van type 4 in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk), over de verschillende subtypen. Hierbij zijn de huishoudens opgesplitst naar beroepsgroep van hun hoofden. De verdeling voor beroepsgroep 4 en 5 is niet opgenomen in de tabel, omdat het aantal waarnemingen te klein was. N=322

Beroepsgroep hoofd van het huishouden	Huishoudensstructuursubtypen				
	4A	4B	4C	4D	Samen
1	59,7	6,9	28,5	4,9	100,00%
2	58,0	8,7	26,1	7,3	100,00%
3	55,1	3,7	33,0	8,3	100,00%

Opvallend is de rol van broers en zussen. Landbouwers staan relatief vaak aan het hoofd van een huishouden met ongehuwde inwonende broers en/of zussen (subtype 4C). Dat is zeker het geval wanneer zij worden vergeleken met de huishoudens van laag gekwalificeerde handarbeiders en gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden. Verder waren grootouders van groot belang. Onder de huishoudens van landbouwers van type 4, waren er veel met een inwonende grootouder (subtype 4A). Landbouwers die hun partner hadden verloren, bleven veelal bij hun kind(eren) wonen en vormden zelden een zelfstandig huishouden, gezien het kleine percentage huishoudens van landbouwers zonder kerngezin (type 1 en 2), dat in grafiek 7 boven tafel kwam.

Tabel 4 laat zien dat binnen de groep huishoudens met meerdere kerngezinnen (type 5) hetzelfde aan de hand is. Landbouwers hebben

in een relatief groter aantal gevallen een huishouden van subtype 5B. Bij landbouwers vindt men vaak kerngezinnen van verschillende generaties; het hoofd van het huishouden behoort meestal tot de oudste generatie.

Tabel 5. Verdeling van de huishoudens van type 5 in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk), over de verschillende subtypen. Hierbij zijn de huishoudens opgesplitst naar beroepsgroep van hun hoofden. De verdeling voor beroepsgroep 4 en 5 is niet opgenomen in de tabel, omdat het aantal waarnemingen te klein was. N=129

Beroepsgroep hoofd van het huishouden	Huishoudensstructuursubtypen				
	5A	5B	5C	5D	Samen
1	7,0	74,4	18,6	-	100,00%
2	33,3	50,0	16,7	-	100,00%
3	11,3	79,0	9,7	-	100,00%

Huishoudens met meerdere kerngezinnen van dezelfde generatie (subtype 5C), in dit geval gezinnen van broers of zussen die samen een bedrijf exploiteerden, kwamen bij landbouwers zelden voor. Bij laag gekwalificeerde handarbeiders en gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden gebeurde dit ongeveer tweemaal zo vaak. Waarschijnlijk konden de meeste boerenbedrijfjes wel gedurende korte tijd kerngezinnen van verschillende generaties onderhouden, maar niet langdurig kerngezinnen van dezelfde generatie. Op deze manier had men ook minder opvolgingsproblemen. Bij de dood van opa ging de leiding vanzelf over op de zoon die het bedrijf al voortzette.

Huishoudens van beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en renteniers behoorden in een relatief groot aantal gevallen tot type 1 of 2. Zij bestaan uit één hoofd eventueel vergezeld van niet (direct) verwanten. De verklaring is eenvoudig. Het gaat meestal om het huishouden van een persoon behorend tot de Rooms-Katholieke geestelijke stand. Zij vormden geen huishouden met een kerngezin. Ook renteniers, chirurgijns en dergelijke leefden dikwijls alleen of met een huishoudster en maakten minder vaak deel uit van een kerngezin.

De gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden leefden in een relatief groot aantal gevallen in een huishouden met slechts een kerngezin (type 3), omdat zij wanneer ze hun handwerk of ambacht beheersten, zonder problemen konden overgaan tot zelfstandige uitoefening ervan. Zij konden dan een gezin stichten; er was geen reden om bij de ouders te blijven wonen. Wanneer zij wel bij de ouders bleven en een huishouden met meerdere kerngezinnen vormden, nam de jongere generatie, veel vlugger dan bij andere beroeps categorieën, de leiding van het huishouden over (tabel 4, regel 2, ad 5A).

De huishoudens van ongekwalificeerde handarbeiders namen een tussenpositie in. Er waren binnen deze groep relatief veel huishoudens zonder kerngezin, waarschijnlijk omdat men geen kerngezin kon onderhouden. Losse arbeiders, spinners en dergelijke leidden vaak een onzeker bestaan. Combinatie van meerdere inkomens kon die onzekerheid deels wegnemen. Dus ziet men hier toch nog veel samengestelde huishoudens (type 4 en 5).

Beroep en grootte van huishoudens

Vergelijking van de grootte van huishoudens met hoofden die behoren tot de onderscheiden beroeps categorieën, geeft een duidelijk beeld. De huishoudens van landbouwers zijn het grootst. Er is maar één uitzondering: de huishoudens zonder verwanten, waarvan een hoog geschoolde of een rentenier de leiding heeft. De huishoudens van laag gekwalificeerde handarbeiders zijn bijna altijd het kleinst, ongeacht hun structuur. Slechts door de samenstelling van dit soort huishoudens te analyseren kunnen deze verschijnselen worden verklaard (tabel 6).

Beroep en samenstelling van huishoudens

Het aantal bedienden bereikte meestal zijn top in huishoudens van vrije beroepsbeoefenaren, hoger geschoolden en renteniers. Dit gold voor de regio als geheel en de beide kantons. Op lokaal niveau waren er uitzonderingen. Gemiddeld bestonden die huishoudens voor een derde deel uit bedienden. Bij de landbouwers bestond slechts 20%

van de huishoudens uit bedienden, met flinke lokale verschillen, naargelang de omvang van de boerenbedrijven. In de huishoudens van gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden was het aantal bedienden zeer gering; bij ongekwalificeerde handarbeiders was het te verwaarlozen. Het beroep was in hoge mate bepalend voor het aantal werkkrachten dat het hoofd van het huishouden zich kon veroorloven. Huishouden en bedrijf vielen vrijwel steeds samen. Het huishouden vormde in die mate een bedrijfsmatige eenheid, dat de inkomensbronnen haar samenstelling in vergaande mate bepaalden. Opmerkelijk genoeg gold dat ook voor het kindertal, voorzover de kinderen een leeftijd hadden bereikt, waarop zij aan het bedrijfsproces deelnamen.

Het aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder dan 12 jaar is het hoogst bij landbouwers, hoog geschoolden en renteniers. De laagste gemiddelden worden aangetroffen in huishoudens van laag gekwalificeerde handwerkers, gekwalificeerde handwerkers en ambachtslieden. Kinderen ouder dan 12 jaar bleven deel uitmaken van een huishouden als werkkrachten. Hun rol was vergelijkbaar met die van bedienden. Het beroep van het hoofd van het huishouden was bepalend voor de duur van het verblijf van kinderen in het huishouden.

Voor wat het aantal kinderen tot en met 12 jaar per huishouden betreft, is er een andere tendens op te merken. De hoogste aantallen werden aangetroffen in de huishoudens van gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden. Voor de landbouwers wordt slechts een iets lager gemiddelde genoteerd. Veel lager waren de gemiddelden in de huishoudens van laag gekwalificeerde handarbeiders en de huishoudens van hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers.

Nu is duidelijk waarom landbouwers zo'n grote huishoudens hadden. Bij hen treft men een groot aantal bedienden, een groot aantal kinderen ouder dan 12 jaar én een vrij groot aantal kinderen tot en met 12 jaar aan. Voor de laag gekwalificeerde handarbeiders gold het tegenovergestelde, al hadden zij doorgaans een redelijk aantal kinderen tot en met 12 jaar. De oudere kinderen uit deze huishoudens waren waarschijnlijk als bedienden te vinden in de huishoudens van landbouwers, hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers.

Tabel 6. Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk):
 Gemiddelden per huishouden van het aantal bedienden, het
 aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder
 dan 12 jaar, het aantal kinderen met een leeftijd tot en met
 12 jaar, het aantal gezinnen en het aantal leden, waarbij
 een opdeling naar beroep van het hoofd van het huishouden
 is gemaakt. N=2272

Beroepsgroep hoofd van het huishouden	Gemiddeld aantal bedienden	Gemiddeld aantal kinderen >12 jaar	Gemiddeld aantal kinderen <12 jaar	Gemiddeld aantal gezinnen	Gemiddeld aantal leden huishouden
1	0,05	0,59	1,49	0,95	4,13
2	0,22	0,67	1,87	1,00	4,95
3	1,27	1,06	1,81	1,06	6,35
4	1,92	0,92	1,05	0,73	6,07
5	0,28	0,70	1,33	0,91	3,87
Totaal gem.	0,51	0,76	1,65	0,98	5,01

Het beroep van het hoofd van het huishouden was een factor van betekenis voor grootte, samenstelling en structuur van huishoudens. Dat was ook het geval met de in eerdere paragrafen besproken ontwikkelingscyclus van de huishoudens. Hoogdringend dient de vraag te worden beantwoord welke van deze factoren prioriteit had. Daartoe zijn variantie-analyses uitgevoerd.

Het relatieve belang van ontwikkelingscyclus en beroep

De grootte van huishoudens, het aantal bedienden, het aantal kinderen met een leeftijd tot en met 12 jaar, het aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder dan 12 jaar en het aantal gezinnen per huishouden zijn variabelen op ratio-niveau. Het is mogelijk daarvoor variantie-analyses uit te voeren.²⁰ Met de ordinale variabele

²⁰ Voor uitleg over de werkwijze van een variantie-analyse zie R.W. Madsen en M.L. Moeschberger, *Statistical concepts with applications to business and economics*, 2e druk, Englewood Cliffs 1986, hoofdstuk 11, Analysis of variance.

“structuur van het huishouden” is dit niet mogelijk. Hiervoor is een oplossing gevonden die hierna nog aan de orde komt.²¹ De variabelen op ratio-niveau worden als verklaarde (afhankelijke) variabelen aangemerkt en de ontwikkelingscyclus en het beroep van de hoofden van huishoudens als verklarende (onafhankelijke) variabelen.

In de variantie-analyses is de onafhankelijke variabele “beroep van het hoofd van het huishouden” ingedeeld in vijf categorieën (de beroepsgroepen), terwijl de onafhankelijke variabele “leeftijd van het hoofd van het huishouden” als indicator voor de ontwikkelingscyclus acht categorieën omvat (de leeftijdsklassen). Zo ontstaan veertig (vijf maal acht) groepen. De variantie-analyse toetst of het gemiddelde van de afhankelijke variabele tussen en binnen de veertig onderscheiden groepen gelijk is. De variatie binnen de groepen wordt residu of onverklaarde variatie genoemd en is de variatie rond het gemiddelde van de eigen groep.

De variatie tussen de groepen omvat drie componenten:

1. De variatie verklaard door de onafhankelijke variabele “ontwikkelingscyclus van het huishouden”.
2. De variatie verklaard door de onafhankelijke variabele “beroep van het hoofd van het huishouden”.
3. De variatie verklaard door interactie tussen beide.

De uitkomsten zijn in de grafieken 9, 13, 14, 15 en 16 weergegeven. Zij bleken slechts zelden niet significant.

Het relatieve belang van ontwikkelingscyclus en beroep voor de structuur van huishoudens

Grafiek 9 laat zien dat vooral op lokaal niveau het interactie-effect een groot deel van de verklaarde variatie omvat, hetgeen mede wordt veroorzaakt door de geringe spreiding van de waarnemingen van de afhankelijke variabele. Met dit gegeven kan weinig worden gedaan.

²¹ Ter verduidelijking: gegevens van ordinaal niveau zijn niet zonder meer sommeerbaar, maar de categorieën (in dit geval huishoudensstructuurtypen) vertonen toch een bepaalde rangorde. De volgorde waarin ze zijn vermeld, kan een aanwijzing zijn van het verschil in status. Dit is bij huishoudensstructuurtypen het geval. De grootte van het verschil kan echter niet worden bepaald. Dit kan wel bij gegevens van ratio-niveau. Zie verder H. Hillebrand, *Statistiek als hulpmiddel voor de historicus*, (Syllabus), Nijmegen 1986, p. 6.

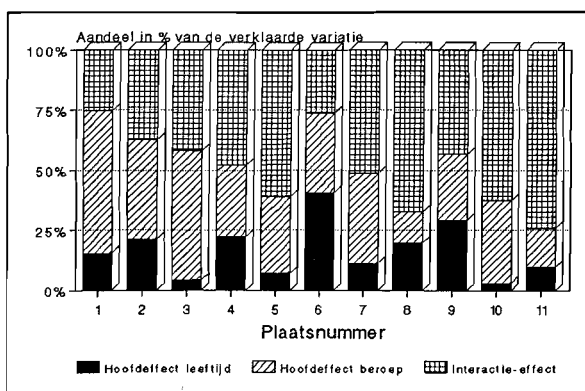
De vraagstelling kan alleen op regionaal niveau worden beantwoord. Het kanton is de kleinste eenheid waarvoor uitspraken mogelijk zijn. Op dit niveau wordt een groot deel van de variatie door het beroep verklaard. De leeftijd is als verklaringsgrond veel minder van belang. Indien zij al van betekenis is, dan nog grotendeels in samenhang met het beroep van het hoofd van het huishouden. Evident is dat zich hier de omvang van het onderzoek wreekt. Het interactie-effect neemt nadrukkelijk af naarmate de omvang van het aantal waarnemingen toeneemt. Voor de beide kantons samen bepaalt beroep 60%, leeftijd 15% en interactie 25% van de variatie tussen de groepen.

Hoe kan dit alles worden verklaard? Hiervóór is reeds geconstateerd dat hoofden van huishoudens met een relatief hoge leeftijd frequent de leiding hadden van samengestelde huishoudens. Grafiek 11 laat zien dat dit verschijnsel zich bij alle beroepsgroepen in meer of mindere mate voordoet, het nadrukkelijkst bij laag gekwalificeerde handarbeiders, gekwalificeerde handarbeiders en ambachtlieden en -heel in het bijzonder - de landbouwers. Het aandeel van de huishoudens met slechts een kerngezin neemt voor elk van deze beroepsgroepen daarentegen juist af als het hoofd van het huishouden ouder is dan 60 jaar. Deze huishoudens treft men onder deze beroepsgroepen bij voorkeur aan bij hoofden van middelbare leeftijd, 40-60 jaar. De huishoudens van hoger geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers en de lieden die geen beroep vermeldden wijken af. De leeftijd is in deze beroepsgroepen van gering belang. Deels komt dit omdat tot deze beroepscategorie nogal wat personen behoren, zoals katholieke geestelijken, die nooit een gezin hadden gesticht. Onafhankelijk van hun leeftijd bestond het huishouden van de kapelaans en pastoors uit de geestelijke en zijn huispersoneel. Voor diegenen die geen beroep opgaven gold dat zij gewoonlijk een groot aantal economische activiteiten combineerden en tot hun dood vooral steunden op inwonend personeel.

De factor leeftijd is plaats voor plaats van wisselende betekenis omdat zij naar beroepsgroep sterk verschilt. Per saldo is zij niet erg groot. Van veel meer belang is kennelijk het beroep. Onder de hoog geschoolden en de renteniers, waarvan in 1798 het gros priester was, overwegen de huishoudens zonder kerngezin. De gekwalificeerde arbeiders en ambachtlieden konden zich ofwel niet meer dan een kerngezin permitteren (de arbeiders) of beoefenden hun beroep als solisten (de bakker, de slager, de kleermaker en veel andere am-

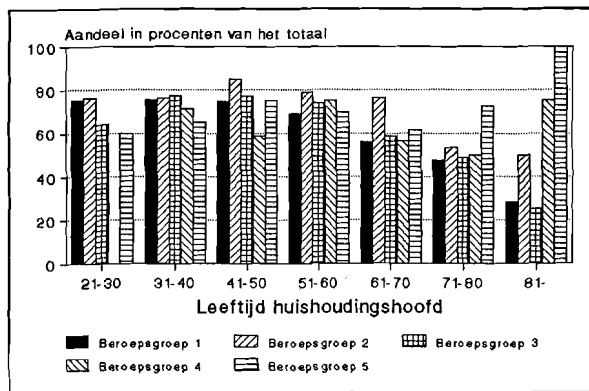
bachtslieden), waarbij de echtgenote het commerciële aspect van het gezinsbedrijf verzorgde. Aan inwonend huispersoneel was geen behoefte, als men het zich al kon permitteren. Incidenteel was het bij hoogbejaarde ambachtslieden anders: moeder had moeite met haar dubbele rol en wou een meid nu de dochters de deur uit waren. Het aantal waarnemingen van zo'n situatie is evenwel te klein om grafisch weer te geven.

Grafiek 9. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal gezinnen per huishouden

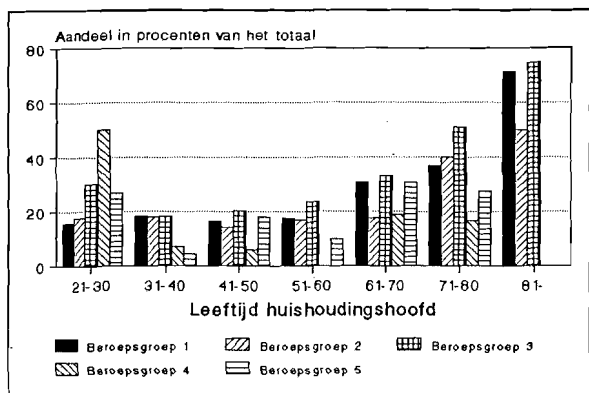

1. Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)	6. Nieuwenhagen
2. Kanton Heerlen	7. Rimborg
3. Kanton 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)	8. Schaesberg
4. Heerlen	9. Simpelveld
5. Kerkrade	10. Ubach over Worms
	11. Voerendaal

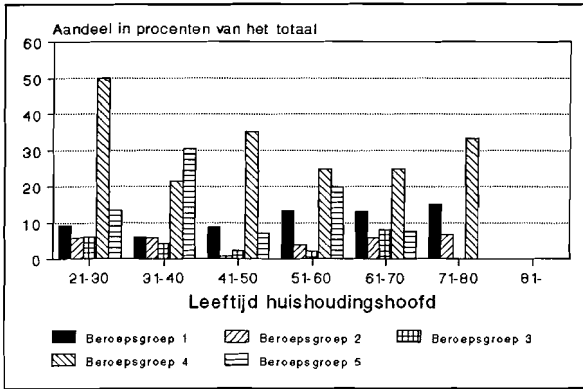
Grafiek 10. Aandeel van de huishoudens van type 3, in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep uitgesplitst naar de verschillende leeftijdsklassen. Hele regio

Grafiek 11. Aandeel van de huishoudens van type 4 en 5 (samen), in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep uitgesplitst naar de verschillende leeftijdsklassen. Hele regio

Grafiek 12. Aandeel van de huishoudens van type 1 en 2 (samen), in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep uitgesplitst naar de verschillende leeftijdsklassen. Hele regio

Huishoudens met een meer complexe structuur (type 4 en 5) kwamen in bijna alle leeftijdsklassen het meest voor bij de landbouwers. Op de boerderij moest zoveel werk worden verzet van sterk verschillende aard dat hulp onontbeerlijk was. Een jeugdig hoofd van een agrarisch huishouden steunde op zijn ouders en schoonouders, zijn broers en zussen, soms neven of nichten. Op middelbare leeftijd moest hij zich mede op knecht en meid verlaten, bejaard geworden vond hij hulp bij kleinkinderen en de nazaten van zijn jongere broers en zussen. Hoezeer het qua samenstelling ook verschilde, het boerenhuishouden was altijd complex. Daarbuiten waren complexe huishoudens zeldzaam. De uitschietster in de leeftijdsklasse 21-30 van de beroepsgroep van de hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers mag buiten beschouwing worden gelaten. Het gaat om één enkel geval. Gewoonlijk hadden hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers geen samengestelde huishoudens.

Samenvattend kan worden gezegd dat het beroep een relatief grote invloed uitoefende op de structuur van het huishouden. Het opmerkelijk grote aantal complexe huishoudens in Simpelveld en Ubach over Worms is te verklaren uit het grote aandeel van landbouwers in de beroepsbevolking van deze gemeenten.

Het relatieve belang van ontwikkelingscyclus en beroep voor de omvang van het huishoudens

Nu de omvang van de huishoudens als verklaarde variabele kan worden aangemerkt, is het mogelijk een variantie-analyse te maken van de samenhang tussen omvang enerzijds en beroep en ontwikkelingscyclus anderzijds. De eerder gesignaleerde onduidelijkheden lost die niet op.

De gemiddelde omvang van huishoudens was het grootste voor huishoudens met een hoofd in de leeftijd van ongeveer 30 tot 50 jaar. Dat blijkt voor alle beroepsgroepen te gelden.

Het eerder gesignaleerde verband tussen beroep en omvang van huishoudens geldt voor alle leeftijdsklassen. Ongeacht hun leeftijd hadden landbouwers de grootste huishoudens. Hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers hadden iets kleinere huishoudens. Daarna volgen achtereenvolgens de huishoudens van gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden en die van laag gekwalificeerde handarbeiders.

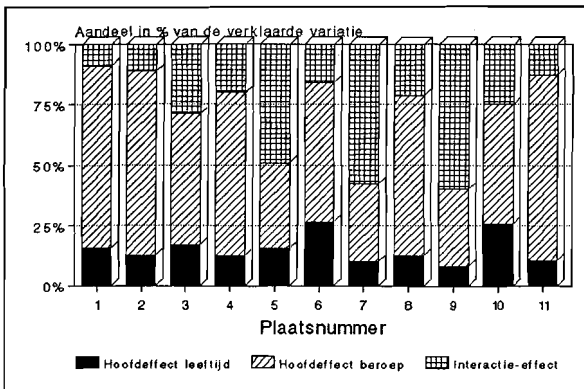
Ook nu blijkt beroep een beduidend belangrijker factor dan leeftijd. Het onduidelijk interactie-effect neemt in omvang af naarmate het aantal waarnemingen groeit. Grafiek 13 laat zien dat de eerder getrokken conclusies inmiddels veel nadrukkelijker aan het licht zijn gekomen. Beroep verklaart nu zelfs in de regio drie vierde deel van de verschijnselen. Leeftijd is nog goed voor één zesde deel. Het interactie-effect is tot ongeveer 10% gereduceerd. De ingewikkelde statistische exercitie is niet voor niets doorgevoerd. Naarmate meer geavanceerde berekenwijzen worden toegepast, blijken vermoedens te worden bevestigd en met meer nadruk aan de dag te treden.

Het relatieve belang van ontwikkelingscyclus en beroep voor de samenstelling van huishoudens

Het is mogelijk nog meer variantie-analyses uit voeren. Kijkend naar de samenstelling van de huishoudens kan worden gesteld dat het interactie-effect ook op kantonnaal niveau en soms zelfs op gemeentelijk niveau tot overzichtelijke proporties kan worden teruggebracht. Het beroep is in de regio, de beide kantons en tenminste in gemeenten als Heerlen en Voerendaal, van doorslaggevend belang bij het

aantrekken van huispersoneel. Het kan eens een keer voorkomen dat de leeftijd tot zo'n stap dwingt, maar dat is zeldzaam, gewoonlijk nog niet in een op tien gevallen. Wat vaker ziet men dat de leeftijd het uitoefenen van het beroep bedreigt, en dat daarom een bediende in huis wordt genomen (interactie).

Grafiek 13. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal personen per huishouden. Voor de nummers zie grafiek 9

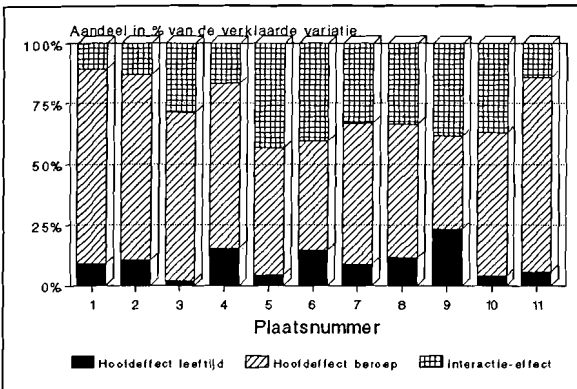
Voor het kindertal gold precies het omgekeerde. Zoals mocht worden verwacht en biologisch ook deels is geconditioneerd, werd het aantal jonge kinderen dat een hoofd van een huishouden tot zijn last heeft, overwegend bepaald door zijn leeftijd en niet door zijn beroep. Indien het aantal waarnemingen groot genoeg is, laat ook een zuiver statistische analyse zien, dat heel jonge hoofden van huishoudens nog geen voltooid gezin hebben en dus betrekkelijk weinig kinderen tot en met 12 jaar verzorgen en dat bejaarde hoofden van deze zorg zijn bevrijd. Opmerkelijk is wel dat in kleine gemeenten als Rimborg en Simpelveld, waar nogal veel boeren woonden die laat trouwden, soms niet de leeftijd maar het aantal jaren dat men voor eigen rekening een beroep uitoefent van doorslaggevende betekenis is. In dergelijke gevallen is er een hoog percentage interactie. Mogelijk was onder zulke omstandigheden het leeftijdsverschil tussen beide echtelieden soms vrij groot met als gevolg een vrij grote vruchtbaarheid van de

echtgenote op een moment dat het hoofd van het huishouden al tot de ouderen behoorde. Zo'n verschijnsel treedt gewoonlijk het duidelijkst aan de dag als het aantal waarnemingen gering is. Dit kan echter niet met zekerheid worden gesteld, want het leeftijdsverschil tussen echtelieden is hier niet onderzocht.

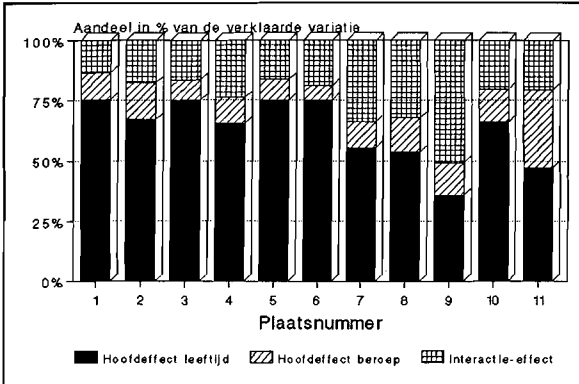
Met de aanwezigheid van kinderen ouder dan 12 jaar in een huishouden was het niet veel anders dan met die van jonge kinderen. De leeftijd van het hoofd van het huishouden is ook hier van doorslaggevend belang. Het niveau ligt iets lager. In een beroepsgroep waar veel complexe huishoudens voorkwamen, zoals de landbouw, hield men oudere kinderen terwille van de beroepsuitoefening wat langer thuis.

De zaak kan als volgt worden samengevat: op de structuur en grootte van huishoudens heeft de factor beroep, al dan niet in samenhang met de ontwikkelingscyclus van huishoudens (het interactie-effect), de belangrijkste invloed. De factor leeftijd heeft een geringe invloed. Bij de samenstelling van huishoudens kan hetzelfde worden gezegd over het aantal bedienden. Voor het aantal kinderen per huishouden blijkt de ontwikkelingscyclus echter van doorslaggevend belang, onafhankelijk van de leeftijd van die kinderen.

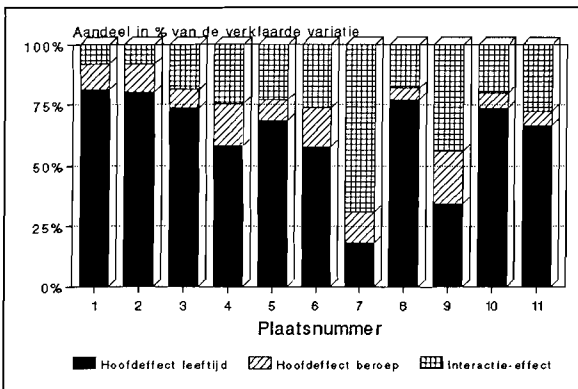
Grafiek 14. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal bedienden per huishouden. Voor de nummers zie grafiek 9

Grafiek 15. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder dan twaalf jaar. Voor de nummers zie grafiek 9

Grafiek 16. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal kinderen jonger dan twaalf jaar per huishouden. Voor de nummers zie grafiek 9

In de onderzochte gemeenten bleek de grootte van de huishoudens te variëren tussen 4,7 personen (Rimburg) en 5,2 (Voerendaal). Voor de hele regio bedroeg het gemiddelde 5,0. Philips berekende eenzelfde cijfer voor het hele gebied van de tegenwoordige provincie Nederlands-Limburg²² en Engelen kwam uit op 5,5 voor Staats-Valkenburg.²³ Ook voor andere delen van de Nederlanden is in verschillende onderzoeken de gemiddelde grootte van de huishoudens berekend.²⁴ Gewoonlijk wijkt deze weinig af van de hier berekende waarden. In het Land van Montfort bedroeg het gemiddelde 5,2 personen in 1789. Voor West-Brabant in 1800 berekende Klep een gemiddelde van 4,8. In het kanton Lede en de streek bij Gent bedroeg de gemiddelde huishoudensgrootte in 1796 respectievelijk 4,7 en 5,0. Ook het akkerbouwgebied van Overijssel benaderde deze cijfers met een gemiddelde van 5,0-5,4 personen.

Er is echter ook een aantal gebieden waar de gemiddelde grootte van het huishouden rond het midden van de achttiende eeuw aanzienlijk lager was. Toen bedroeg in Noord-Holland het gemiddelde 3,7-3,8, in Friesland 3,8 en in het Land van Vollenhove 4,1 personen. De verschillen kunnen worden verklaard uit de beroepsstructuur. In streken waar de landbouwers ruim waren vertegenwoordigd, mag men gemiddeld grote huishoudens verwachten. In oostelijk Zuid-Limburg stond gemiddeld in bijna 30% van de huishoudens een landbouwer aan het hoofd, veel meer dan in Noord-Holland, Friesland en de kop van Overijssel waar visserij en scheepvaart ruim waren vertegenwoordigd.

²² J.F.R. Philips, Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg, in: *SSEGL*, XX(1975), pp. 38-39.

²³ Engelen, De bevolkingsontwikkeling, p. 105.

²⁴ Voor een overzicht van de berekende gemiddelde huishoudingsgrootte voor verschillende gebieden zie P.M.M. Klep, Het huishouden in Westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling 1750-1849, in: *A.A.G. Bijdragen*, 18(1973), p. 52. Deels dezelfde cijfers zijn te vinden bij Van der Woude, Variations, p. 309; B.H. Slicher van Bath, De demografische ontwikkeling tijdens de Republiek, in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, Den Haag 1975, pp. 312-337; Engelen, De bevolkingsontwikkeling, p. 105.

De grootte en samenstelling van de huishoudens kan ook over de grenzen heen worden vergeleken.²⁵ Uit tabel 5 is af te leiden dat de huishoudens in oostelijk Zuid-Limburg overeenkomsten vertoonden met de huishoudens in West-Brabant in 1800, in het Franse Longuenesse in 1778 en Engeland 1574-1821. Het in huis nemen van verwanten was alleen ver hier vandaan even gebruikelijk als in het Limburgse.

In tabel 6 is de verdeling van de huishoudens over de verschillende typen afgezet.²⁶ Ook hier zijn er overeenkomsten tussen het onderzochte deel van Limburg en de Franse plaats Longuenesse, al zijn de alleenstaanden en de complexe huishoudens er wat minder goed vertegenwoordigd dan in oostelijk Zuid-Limburg. Verondersteld wordt dat Longuenesse, wat betreft beroepsstructuur, overeenkomsten vertoont met oostelijk Zuid-Limburg. Betekent dit nu dat de Zuid-limburgse huishoudens passen in de theoretische kaders die in de inleiding op dit artikel de revue passeerden?

Vergelijking van de onderzoeksresultaten met enkele relevante historisch-demografische theorieën

Volgens Hofstee zou in de onderzoeksregio het Westeuropese, agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon van toepassing zijn op het onderzochte tijdstip (1796).²⁷ De volgende demografische bijzonderheden zouden moeten gelden: een hoge huwelijksleeftijd, een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksvruchtbaarheid.

²⁵ Voor deze tabel zijn resultaten uit dit onderzoek gebruikt en daarnaast cijfers uit Klep, *Het huishouden*, p. 58 en Laslett en Wall, *Household*, p. 83.

²⁶ Voor deze tabel zijn de cijfers uit dit onderzoek gebruikt en cijfers uit Laslett en Wall, *Household*, p. 85.

²⁷ Hofstee, *Demografische ontwikkeling*, p. 71.

Tabel 7. Samenstelling van de huishoudens in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) 1796, West-Brabant 1800, Noord-Holland 1622-1795, Engeland 1574-1821, Longuenesse 1778, Belgrado 1733-4, Nishinomiya Hama-issai-cho 1713 en Bristol (Amerika) 1689

	Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) 1796		West-Brabant 1800		Noord-Holland 1622-1795		Engeland 1574-1821	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Hoofd van het huishouden en echtgeno(o)t(e)	1,7	34	1,7	35	1,6	42	1,6	34
Kinderen *	2,2	45	2,2	45	1,7	47	2,0	43
Verwanten +	0,5	10	0,1	2	0,0	1	0,2	3
Bedienden	0,5	10	0,7	14	0,2	7	0,6	13
Inwonenden	0,0	0	0,2	4	0,1	3	0,1	2
Onbekenden	0,1	2		0	-	-	0,2	5
Totaal gem.	5,0	100,00%	4,8	100,00%	3,7	100,00%	4,7	100,00%
	Frankrijk Longuenesse 1778		Servië Belgrado 1733-4		Japan Nishinomiya Hama-issai-cho 1713		Amerika Bristol 1689	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Hoofd van het huishouden en echtgeno(o)t(e)	1,7	34	1,8	37	1,6	33	1,9	33
Kinderen *	2,4	47	1,6	32	2,0	40	3,1	52
Verwanten +	0,3	6	0,6	12	1,2	23	0,1	2
Bedienden	0,6	13	0,5	10	0,2	4	0,8	13
Inwonenden	0,0	-	0,0	-	0	-	0	-
Onbekenden	0,0	-	0,4	8	0	-	0	-
Totaal gem.	5,1	100,00%	4,9	100,00%	5,0	100,00%	5,9	100,00%

* Dit betreft alleen kinderen van het hoofd van het huishouden en echtgeno(o)t(e).

+ Dit betreft alle overige familieleden behalve de kinderen van het hoofd van het huishouden en echtgeno(o)t(e).

Tabel 8. Verdeling van de huishoudens qua structuur in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) 1796, Ealing 1599, Longuenesse 1778, Belgrado 1733-4, Nishinomiya Hama-issai-cho 1713 en Bristol 1689

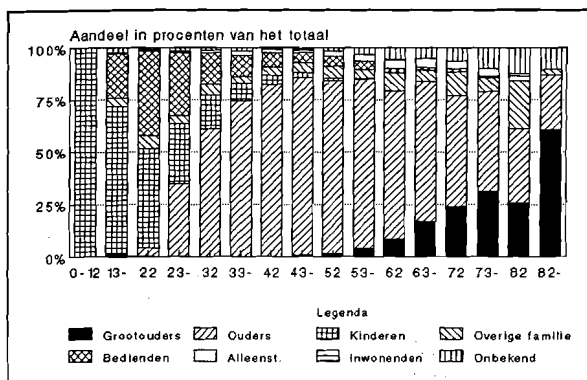
	Huishoudensstructuurtypen					
	1	2	3	4	5	Samen
Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade 1796	4	4	71	15	6	100,00%
Engeland: Ealing 1599	12	2	78	6	2	100,00%
Frankrijk: Longuenesse 1778	1	6	76	14	3	100,00%
Servië: Belgrado 1733-4	2	2	67	15	14	100,00%
Japan: Nishinomiya Hama-issai-cho 1713	7	2	43	27	21	100,00%
Amerika: Bristol 1689	7	0	90	3	0	100,00%

In grafiek 17 is de bevolking in de onderzochte kantons ingedeeld naar hun positie in het huishouden, opgedeeld in leeftijdsklassen. Vanaf het drieëndertigste levensjaar zijn de meeste individuen als ouders en, op hogere leeftijd, als grootouders in een huishouden aanwezig. Het aandeel van beide groepen samen bedraagt vanaf deze leeftijd gemiddeld meer dan 75%. Toch is geen sprake van een hoge huwelijksfrequentie. De huwelijksleeftijd is hoog. De meeste personen huwden tussen hun 23e en 32e levensjaar.

De huwelijksvruchtbaarheid kan met de gegevens uit de voor dit onderzoek gebruikte bronnen niet worden berekend. Wel kan het gemiddeld aantal kinderen jonger dan 12 jaar per gezin worden bepaald. Het gemiddelde bedraagt 1,7. Dit is veel. Klep berekende voor West-Brabant in 1800 dat er per gezin gemiddeld 1,5 kinderen jonger dan 16 jaar waren.²⁸ Naar alle waarschijnlijkheid was de huwelijksvruchtbaarheid in oostelijk Zuid-Limburg hoog.

²⁸ Klep, Het huishouden, p. 62.

Grafiek 17. Indeling van de totale bevolking van de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) 1796 naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt in een percentage van het totale aantal personen per leeftijdsklasse

Er zijn nog andere demografische kentallen die op een agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon wijzen. Een hoge huwelijksleeftijd en een lage huwelijksfrequentie kunnen ertoe leiden dat huishoudens doorgaans groot zijn en complex, omdat niet gehuwde personen binnen het huishouden blijven waarin zij werden geboren. Het gemiddeld aantal verwanten en het aantal inwonende kinderen ouder dan 12 jaar per huishouden is dan hoog. Ook treden ongehuwden frequent in dienst bij andere huishoudens als meid of knecht, hetgeen resulteert in een hoog aantal bedienden per huishouden. Hiervoor is geconcludeerd dat er voor wat betreft structuur, grootte, en samenstelling aanzienlijke verschillen zijn tussen de huishoudens in de verschillende beroepsgroepen. Sommige beroepsgroepen voldoen aan de criteria van Hofstee, andere niet. Zijn theorie moet worden genuanceerd. De conclusies van Wall en Van der Woude kunnen evenwel worden onderschreven.

Wall stelde vast dat het beroep van het hoofd van het huishouden invloed had op structuur, grootte en samenstelling van huishoudens.²⁹

²⁹ Wall, Does owning real property, p. 405.

Vooral de huishoudens van landbouwers waren groot en telden naar verhouding veel bedienden en kinderen.³⁰

Er is reeds geconcludeerd dat dit alles ook in oostelijk Zuid-Limburg gold.

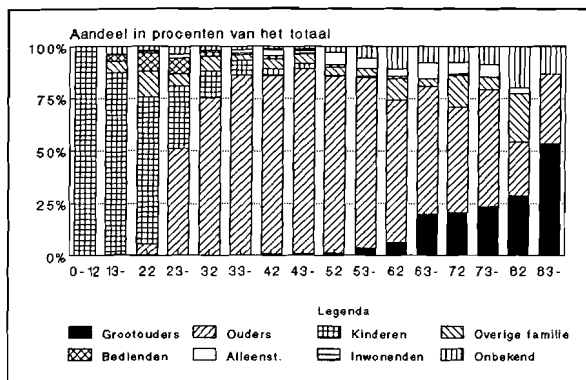
Van der Woude concludeerde dat op de oostelijke zandgronden van Nederland het agrarisch-ambachtelijke patroon alleen voor landbouwers opging en niet voor andere beroepsgroepen.³¹ Ook dit kan worden onderschreven. In oostelijk Zuid-Limburg hadden de huishoudens van landbouwers vaak een complexe structuur; zij waren gemiddeld groter dan de huishoudens van andere beroepsgroepen. Ook was bij landbouwers vaak sprake van inwoning van ongehuwde broers of zussen van het hoofd van het huishouden. Daarnaast bevond zich in hun huishoudens het op één na grootste aantal bedienden en het grootste aantal kinderen ouder dan 12 jaar. Tenslotte kon worden berekend dat de huishoudens van landbouwers het grootste aantal overige familieleden per huishouden (0,2) en het op één na grootste aantal kinderen jonger dan 12 jaar per gezin (1,7) telden. Het laatste cijfer duidde ook nog op een hoge huwelijksvruchtbaarheid.

Omdat de herkomst van de bedienden niet kon worden vastgesteld en niet kon worden achterhaald of het kinderen van landbouwers of van andere beroepsbeoefenaars betrof, is dit geen goede indicatie voor de werking van het agrarisch-ambachtelijk patroon. De overige bovengenoemde kentallen zijn dit wel. Wat Hofstee een agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon noemt, was in 1796 een louter agrarisch patroon. Voor andere beroepsgroepen, in het bijzonder de ambachtslieden, gold het niet. De grafieken 18 tot 21 bevestigen het nog eens. Er kan uit worden afgelezen dat landbouwers in vergelijking met gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden en laag gekwalificeerde handarbeiders pas op late leeftijd huwden. Het percentage ouders is in de leeftijdsklassen 23-27 en 28-32 laag, zeker in vergelijking met het aandeel kinderen van het hoofd van het huishouden. Kennelijk gaan de conclusies van Van der Woude ook op voor het oostelijk deel van Zuid-Limburg.

³⁰ Ibidem, p. 388.

³¹ Van der Woude, Variations, p. 317.

Grafiek 18. Indeling van de personen behorende tot huishoudens met een hoofd uit beroepsgroep 1 in de hele regio naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt als een percentage van het totaal per leeftijdsklasse

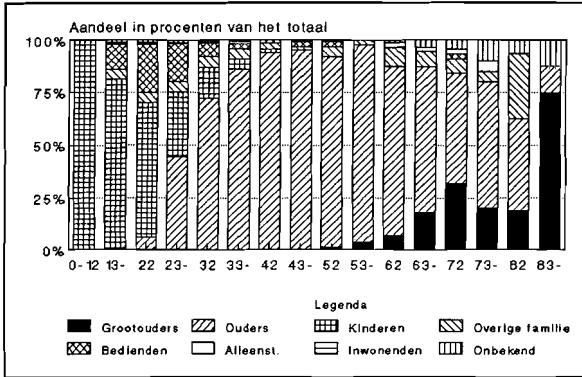

Ook de opmerkelijke structuur van de huishoudens in oostelijk Zuid-Limburg was niet uniek. Laslett stelde in 1972 dat het kerngezin lange tijd de dominante gezinsstructuur in Europa is geweest.³² De meeste huishoudens die Laslett en anderen onderzochten, bestonden slechts uit één kerngezin, eventueel met bedienden. Volgens Berkner is het relatieve belang van de structuur van een huishouden alleen in te schatten, wanneer een aantal factoren in acht wordt genomen dat mede bepalend is.³³ De methodische aanpak van Berkner is in dit onderzoek deels gevolgd. De invloed van de ontwikkelingscyclus van het huishouden en die van het beroep van het hoofd van het huishouden is gemeten. Berkners kritiek lijkt terecht. Hoewel in het onderzochte gebied 71,2% van alle huishoudens kon worden getypeerd als huishoudens met één kerngezin en maar 21% van de huishoudens een meer complexe structuur had, zijn er twee kanttekeningen te maken. Ten eerste bleek dat vooral een hogere leeftijd van hoofden van huishoudens er voor zorgde dat de mogelijkheden tot het vormen van meer complexe structuren aanwezig waren, al kon op enig moment

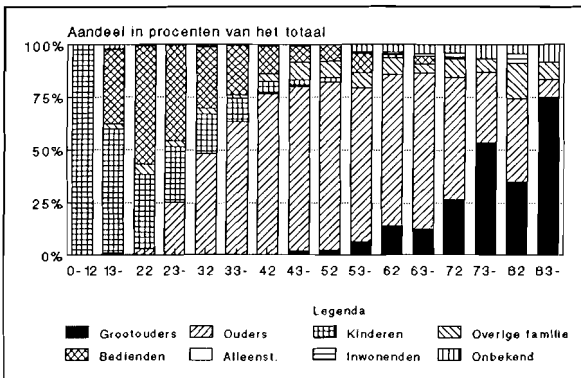
³² Laslett en Wall, *Household*, pp. 59, 60.

³³ Berkner, *The Stem Family*, pp. 398-418.

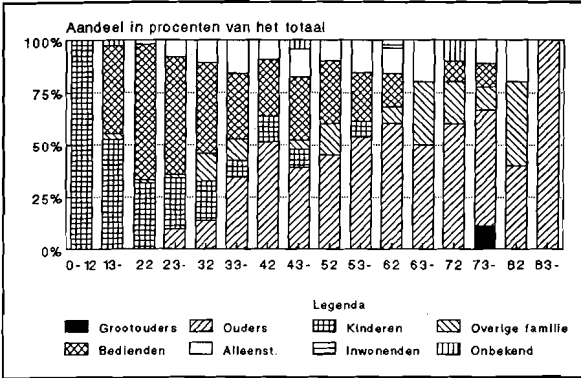
Grafiek 19. Indeling van de personen behorende tot huishoudens met een hoofd uit beroepsgroep 2 in de hele regio naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt als een percentage van het totaal per leeftijdsklasse

Grafiek 20. Indeling van de personen behorende tot huishoudens met een hoofd uit beroepsgroep 3 in de hele regio naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt als een percentage van het totaal per leeftijdsklasse

Grafiek 21. Indeling van de personen behorende tot huishoudens met een hoofd uit beroepsgroep 4 in de hele regio naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt als een percentage van het totaal per leeftijdsklasse

slechts een klein deel van de totale populatie complexe huishoudens vormen. Ieder huishouden kon slechts korte tijd complex zijn. Uit het onderzoek blijkt dat die mogelijkheden flink werden benut. Ten tweede werd vastgesteld dat vooral landbouwers complexe huishoudens vormden. De stelling van Laslett is onhoudbaar. Het aandeel van de huishoudens met slechts één kerngezin is afhankelijk van de beroepsstructuur en van de leeftijd van de hoofden van huishoudens.

Korte schets van het huishoudelijke leven in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade in 1796

Wat betekent dit alles nu voor het leven in de huishoudens in de diverse beroeps categorieën. Uit de huishoudens van laag gekwalificeerde handarbeiders traden de kinderen vaak in dienst bij de landbouwers, de vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en de renteniers. Kinderen ouder dan 12 jaar verbleven relatief zelden nog thuis. De landbouwers, vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en renteniers hadden een aanzienlijk aantal bedienden in tegenstelling

tot laag gekwalificeerde handarbeiders en gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden. Voor de meesten was het dienstverband slechts van tijdelijke aard. Velen gingen op jonge leeftijd dienen, slechts weinigen bleven tot op middelbare leeftijd als bediende werkzaam. Dit geldt met name voor de meiden en de knechten van de landbouwers. De meeste kinderen van laag gekwalificeerde handarbeiders trouwden al op jonge leeftijd, eerder dan kinderen afkomstig uit andere beroepsgroepen en verlieten dan een dienst waarbij inwoning bij de werkgever regel was. Een aanzienlijk deel van de kinderen uit deze beroepsgroep stichtte geen gezin, waarschijnlijk vanwege de povere bestaansmogelijkheden. Dit droeg ertoe bij dat onder de laag gekwalificeerde handarbeiders weinig kinderen jonger dan 12 jaar werden aangetroffen, maar wel relatief veel complexe huishoudens. Na een korte carrière als meid of knecht keerden velen terug naar het ouderlijk huis of gingen bij een broer of zus wonen om door "income pooling" het hoofd boven water te houden.

Over de huishoudens van gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden kan worden gezegd dat ook hun kinderen zorgden voor werkkrachten in de landbouw en bij welgestelde families. Het aantal kinderen ouder dan 12 jaar was in deze huishoudens laag. Over het algemeen zal de huwelijksleeftijd voor de kinderen uit deze huishoudens iets hoger zijn geweest dan voor kinderen van laag gekwalificeerde handarbeiders. Waarschijnlijk speelde voor sommigen de overname van een familiebedrijfje een rol. Veruit de meesten waren in staat tot het stichten van een kerngezin. De economische positie van de gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden was beter dan die van laag gekwalificeerde handarbeiders. Dat blijkt uit het feit dat sommigen in staat waren huispersoneel in dienst te nemen. Waarschijnlijk verklaart de betere economische positie en de relatief jonge huwelijksleeftijd in deze beroepsgroep een groot aantal kinderen jonger dan 12 jaar in deze huishoudens. Oudere ambachtslieden die hun partner hadden verloren, bleven meestal bij gehuwde kinderen wonen met als gevolg complexe huishoudens.

De landbouwers zijn al meermalen uitvoerig besproken. De bevindingen kunnen als volgt worden samengevat. De kinderen van landbouwers waren, zo mag worden verondersteld, reeds op jonge leeftijd in het familiebedrijf werkzaam. De meeste bleven er tot aan hun huwelijk: in huishoudens van landbouwers wordt een groot aantal kinderen ouder dan 12 jaar aangetroffen. Kinderen van land-

bouwers waren allicht niet te vaak als bediende werkzaam in andere huishoudens. Zolang de kinderen van een landbouwer nog te jong waren om mee te werken, werd een groot aantal bedienden als werkkraft ingezet. Wanneer één of meer eigen kinderen in staat waren te helpen, nam het aantal bedienden af. Om te kunnen trouwen moesten de meeste kinderen van landbouwers wachten tot de vorige generatie het familiebedrijf overdroeg. Dit resulteerde in een hoge huwelijksleeftijd. Na het huwelijk van hun kroost bleven de ouder(s) veelal bij hun kind(eren) op de boerderij. Er waren nauwelijks landbouwers die alleen, zonder familie een huishouden voerden. Jonge ouderparen hadden vaak ook nog inwoning van ongehuwde broers of zussen. Ondanks hun hoge huwelijksleeftijd kregen landbouwers veel kinderen, getuige het grote aantal kinderen jonger dan 12 jaar. Het is niet verwonderlijk dat de huishoudens van landbouwers zo groot waren.

Tenslotte enkele opmerkingen over de huishoudens van vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en renteniers. Deze groep is erg pluriform. Een aantal hoofden van huishoudens uit deze groep vormde per definitie geen kerngezin, zoals de Rooms-Katholieke geestelijken. Als gevolg van de welstand van de huishoudens van vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en renteniers konden zij zich veel personeel veroorloven. Ook was het aantal kinderen ouder dan 12 jaar in deze huishoudens groot: er was geen noodzaak uit werken te gaan. De huwelijksleeftijd van vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en renteniers was hoog; complexe huishoudens werden weinig gevormd. De huwendes konden dadelijk op eigen benen staan; hun ouders hoefden geen beroep op hen te doen: als zij verzorging nodig hadden, was er dienstpersoneel genoeg in huis om dit te bieden.

**DE LEVENSSSTANDAARD IN LIMBURG VAN DE
FRANSE TIJD TOT AAN DE EERSTE WERELDOORLOG**
Een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen

De armoedigste provincie des rijks?

De groei van het nationaal inkomen in de negentiende eeuw is nog steeds een heet hangijzer in de vaderlandse economische geschiedenis. Aan verbetering van de empirische basis, waarop de berekeningen berusten, wordt gewerkt,¹ maar tot op heden is die flinterdun.² De lacunes in het datamateriaal worden voorlopig gedicht met veronderstellingen die aanvechtbaar zijn. Mits men ruime marges van onzekerheid voor lief neemt, zijn de huidige schattingen van het nationaal inkomen nog acceptabel. De regionale historicus echter moet met lede ogen aanzien dat de onzekerheid alleen maar groter wordt zodra men het waagt voor afzonderlijke provincies het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking te schatten, zoals Van Zanden dat heeft gedaan voor de peiljaren 1820, 1880 en 1910.³ Het probleem klemt des te meer als het om Limburg gaat. Ten eerste was het een agrarisch gebied, waar het kleine gezinsbedrijf domineerde en loonarbeid van marginale betekenis was. Het loon dat door de economisch-historicus aan zelfstandigen wordt toegerekend, maakt een aanzienlijk deel uit van de loonsom, maar het is niet gezegd dat dit fictieve looninkomen overeenstemt met de waarde van de inkomsten in natura van zelfstandige landbouwers. Ten tweede, inkomens die in het buitenland met loonarbeid worden verdiend, zijn bij de berekening van het nationaal inkomen steeds buiten beschouwing gebleven wegens gebrek aan gegevens.⁴ Limburg is echter een grensprovincie, waar zulke inkomens een relatief groot deel uitmaken

¹ Pionier-project "Reconstructie nationale rekeningen van Nederland 1800-1940".

² Richard T. Griffiths en Jan de Meere, "The growth of the Dutch economy in the nineteenth century: back to basics?", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 96(1983), pp. 563-572.

³ J.L. van Zanden, "Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw. Enkele nieuwe resultaten", in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 50(1987), pp. 51-76.

⁴ J. Teijl, "Nationaal inkomen van Nederland in de periode 1850-1900", in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 34(1971), pp. 232-262, aldaar pp. 261-262.

van het totale inkomen. Een manco dat op nationale schaal nog overkomelijk is, blijkt op provinciaal niveau opeens een lelijk obstakel te zijn. Vanaf de jaren 1870 trokken elk seizoen Limburgse gezinnen in grote getale naar het Duitse Rijnland, waar men als steenbakker, land- of fabrieksarbeider veel meer kon verdienen dan thuis.⁵

Het is overduidelijk dat de zeegewesten zich van de landgewesten onderscheiden. Daarvoor zijn de verschillen te groot. Zo zat anno 1820 Noord-Holland 40% boven het nationaal gemiddelde en Limburg ruim 40% eronder. Echter, tussen de landgewesten onderling zijn de verschillen niet zo spectaculair. Op de provinciale inkomensranglijst eindigt nu eens Limburg en dan weer Drenthe op de laatste plaats. De overige landgewesten (Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel) scoren iets beter, maar de significantie van de verschillen staat niet vast, aangezien de onzekerheidsmarges onbekend zijn, althans niet worden vermeld. Zoveel is zeker dat Limburg tot de Tweede Wereldoorlog een forse achterstand had in nominaal inkomen per hoofd van de bevolking ten opzichte van het nationaal gemiddelde. Misschien was Limburg de hekkesluis van alle provincies. Recent onderzoek van Bos wijst in die richting. Gerelateerd aan de bevolkingsomvang en de grootte van het gewest bracht Limburg in de tweede helft van de negentiende eeuw weinig belasting op. Alleen de Drentse bevolking betaalde gemiddeld nog minder belasting. De armoedige omstandigheden, waarin een groot deel van de bevolking leefde, en het ontbreken van een welvarende burgerij drukte de belastingopbrengsten in Limburg.⁶ Met de blik gericht op 's lands schatkist was het hertogdom "de armoedigste provincie des rijks".⁷ In een ontboezeming van minister Donker Curtius tijdens een vergadering van de ministerraad in september 1848 werd Limburg "een ellendig strookje land" genoemd. Zeer velen bleken maar al te graag af te willen van dit verafgelegen, schrale land dat bovendien nog

⁵ Remigius Dieteren O.F.M., *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935* (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland; IX), Nijmegen 1962, pp. 17-20.

⁶ N.J.P.M. Bos, "Belastingen als bron voor economische en sociale geschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw, met bijzondere aandacht voor Limburg", in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 54(1991), pp. 50-101.

⁷ J.C.G.M. Jansen, "De armoedigste provincie des rijks", in: *Maaslands Melange. Opstellen aangeboden aan Dr P. Ubachs* (Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 14), Maastricht 1990, pp. 149-160.

rooms was.⁸ Zo was het beeld van Limburg vanuit hollandocentrisch perspectief.

De koopkracht in Limburg

Levert een benadering van het vraagstuk vanuit Limburgs perspectief hetzelfde beeld op van kommer en kwel? Hoe was het gesteld met de levensstandaard van de Limburgers? Was de armoede zoveel groter dan elders in den lande? Voor een antwoord op deze vragen kan men niet volstaan met een weergave van het nominale inkomen. Een verrekening naar relatieve waarden is noodzakelijk om een duidelijker beeld te krijgen van de ontwikkeling van de koopkracht op lange termijn. Onderzoek heeft uitgewezen dat de verschillen in de nominale lonen binnen het Verenigd Koninkrijk der Lage Landen rond 1820 grotendeels teniet werden gedaan door regionale verschillen in de kosten van levensonderhoud, met name de broodprijzen en gemeentelijke indirecte belastingen en opcenten.⁹ Nog in de jaren 1860, toen de prijzen al waren gestegen door de toenemende uitvoer van levensmiddelen naar België en Pruisen, was Limburg voor Hollandse begrippen spotgoedkoop, tot groot genoegen van onder anderen rijksbelasting-ambtenaren die naar het zuiden werden overgeplaatst. Zelfs Limburgs hoofdstad had de reputatie van goedkoopte-eiland. Voor slechts zestien gulden per maand verschafte een ongehuwde controleur zich er kost en inwoning. Weliswaar was in standplaatsen als Heerlen en Vaals het levensonderhoud iets duurder geworden door de nabijheid van Aken, een marktplaats waar steeds meer vraag was naar landbouwprodukten van Limburgse bodem, maar ambtenaren afkomstig uit het westen waren een veel hoger prijspeil gewend.¹⁰

⁸ J.C. Boogman, "Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw", in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 76(1962), p. 52.

⁹ J.M.M. de Meere, "Daglonen in België en Nederland in 1819, een aanvulling", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 6(1980), afl. 20, pp. 357-384. Voor de laatste inzichten zie J.L. van Zanden, "Regionale verschillen in landbouwproductiviteit en loonpeil in de Lage Landen aan het begin van de negentiende eeuw. Een toetsing van de Mokyr-thesen", in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57(1994), pp. 271-286.

¹⁰ *Jaarboekje voor de ambtenaren der directe belastingen, in- en uitgaande regten en accijnzen in Nederland*, (1864), aangehaald in *Gedenkboek. Samengesteld [door N.H. Telders] ter gelegenheid van de opheffing van de directie der rijksbelastingen te Maastricht met ingang*

De lage prijzen hebben ook heel lang een rol gespeeld bij het onderdak brengen van zwakzinnigen, weeskinderen, ongehuwde moeders en andere sociaal ontwortelden in grote liefdadige gestichten, die in Limburg zo talrijk zijn. Van heinde en verre stuurden Nederlandse katholieken hun probleemgevallen naar inrichtingen in Limburg vanwege het feit dat de betalende instanties, met inachtneming van zekere randvoorwaarden, gewoonlijk de goedkoopste oplossing prefererden.¹¹

Historische antropometrie

Het leven was in Limburg kennelijk relatief goedkoop. Misschien was de koopkracht in de zuidelijkste provincie des rijks niet zo laag als de nominale inkomens suggereren. Toch zullen wij het domein van de loon- en prijsgeschiedenis niet betreden, want er zijn geen langlopende regionale reeksen van lonen en prijzen beschikbaar. Er is evenwel nog een andere methode om de welvaart van populaties te taxeren, waarbij de gemeten lengte van potentiële dienstplichtige soldaten op het moment van hun eerste keuring als index wordt gebruikt voor de ontwikkeling van de levensstandaard. De antropometrie - de leer van de maten en vormen van het menselijk lichaam of onderdelen ervan - was traditioneel het rijk van humane biologen en fysische antropologen, totdat Franse historici onder aanvoering van Le Roy Ladurie in de militaire archieven een goudmijn voor sociaal-historisch onderzoek aanboorden, namelijk de keuringsregisters van dienstplichtige militairen. Dat was rond 1970, toen de "Nouvelle Histoire"-beweging hoogtij vierde. Computer, printer en plotter hadden hun entree gemaakt in de geschiedwetenschap, waardoor het mogelijk werd de personalia en signalementen van duizenden conscripts te analyseren, gelicht in de periode 1819-1830.¹² De

van 1 januari 1990, z.pl. z.j., (deel I: 19e eeuw), hoofdstuk 5, par. d. (ongepagineerd).

¹¹ Annemieke Klijn, *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg (1879-1952)*, Hilversum 1995.

¹² J.-P. Aron, P. Dumont en E. Le Roy Ladurie, *Anthropologie du conscrit français d'après les comptes numériques et sommaires du recrutement de l'armée (1819-1826)*, Parijs-s-Gravenhage 1972; E. Le Roy Ladurie, "Exploitation quantitative et cartographique des archives militaires françaises (1819-1826)", in: E. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien*, (I), Parijs 1973, pp. 38-87; E. Le Roy Ladurie, "Anthropologie de la jeunesse masculine en France au

output was verbluffend en soms bizar. Men was in staat voor heel Frankrijk, van kanton tot kanton, zaken in kaart te brengen als het percentage kleine en grote mensen, het percentage analfabeten, de priesterstudenten, de landarbeiders, de wagenvoerders enzovoort. Er was zelfs een kaart van Frankrijk bij die concentraties tandeloze dienstplichtigen in beeld bracht! Ook Amerikaanse historici uit de school van de "New Economic History" hadden de historische antropometrie ontdekt, in het verlengde van hun onderzoek naar de lotgevallen van Amerikaanse slaven. Fogel, Floud en andere Angelsaksische historici koppelden de historische antropometrie uitdrukkelijk aan het debat omtrent de ontwikkeling van de levensstandaard tijdens de industriële revolutie. Sedert de jaren 1980 verschijnen in gezaghebbende Engelstalige tijdschriften voor economische geschiedenis regelmatig bijdragen over de evolutie van de lengte van allerlei (deel)populaties in relatie tot het vraagstuk van de economische groei. Tegenwoordig wordt ook in Duitsland en Zweden onderzoek gedaan op het gebied van de historische antropometrie.¹³ In de Benelux begonnen historici zich vanaf 1980 te interesseren voor de militaire keuringsregisters in het algemeen en antropometrie in het bijzonder. In een fijne microstudie demonstreerde Chr. Vandenbroeke middels een steekproef uit lichteningen 1810-1899 van het Westvlaamse dorp Zwevegem de uitzonderlijke waarde van de militielijsten voor onderzoek naar sociaal-historische thema's als de levensstandaard, migratie, beroepsmobiliteit en analfabetisme.¹⁴ J.M.M. de Meere maakte gebruik van gepubliceerde lengtegegevens, afkomstig uit negentiende-eeuwse medische tijdschriften, voor zijn innovatieve studie naar de economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland in de negentiende eeuw, op grond waarvan hij onder andere concludeerde dat het consumptiepeil van de onderste lagen van de bevolking pas na 1875 hoger was dan in de beste jaren van

niveau d'une cartographie cantonale (1819-1830)", in: E. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien*, (II), Parijs 1978, pp. 98-135.

¹³ De laatste ontwikkelingen zijn onlangs samengevat door Bernard Harris, "Health, Height, and History: An Overview of Recent Developments in Anthropometric History", in: *Social History of Medicine*, 7(1994), afl. 2, pp. 297-320.

¹⁴ Chr. Vandenbroeke, "De keurlingenlijsten als sociaal-demografische meter", in: *De Leiegouw. Vereniging voor de studie van de lokale geschiedenis, taal en folklore in het Kortrijkse*, 13(1981), afl. 2, pp. 235-273.

steryle landen vervoldich aerbeyt oock tweemaal zo veel moeten eeten ende daer jegens nauwelyks een seste paert profyts wederom genieten van hun onvruchtbaere landen om heur consumptie te betaelen jegens het profyt te rekenen dat de gebruykers van fertyle ende vruchtbare landen trecken van hunnen cleynen aerbeyt ende cleyne consumptien".²¹

De relatie tussen lengte en fysieke inspanning is uitgediept door H.-J. Voth in zijn poging om een verklaring te vinden voor de structurele daling van de lengte van Oostenrijkse recruten in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hij verwerpt de verklaring van Komlos, die beweert dat deze daling werd veroorzaakt door een toeneming van de spanning tussen bevolking en middelen van bestaan. Voth ontdekte een statistisch verband tussen de ontwikkeling van de lengte en de vermindering van de vrije tijd nadat op keizerlijk gezag een groot aantal kerkelijke feestdagen was afgeschaft. De Oostenrijkers werden kleiner doordat zij werden gedwongen meer te werken.²²

Nog een belangrijke omgevingsfactor is de huisvesting. Biedt de woning onvoldoende bescherming tegen barre weersomstandigheden, dan moet het lichaam voortdurend werken om de eigen temperatuur op peil te houden, zodat het na gedane arbeid niet of onvoldoende kan recupereren. "Last but not least" kunnen allerlei ziektes de groei van het lichaam ondermijnen. Nu gingen infectieziektes dikwijls hand in hand met ondervoeding of ze hadden te maken met inferieure huisvesting, zodat ook deze milieufactor meestal kan worden herleid tot de factor levensstandaard. Maar niet altijd. De lengte index valt niet per definitie samen met de hoogte van het reële loon. Ten eerste, er zijn ziekteverwekkers die zich weinig aantrekken van de levensstandaard, want ze zijn vooral gerelateerd aan het natuurlijke milieu waarin mensen leven. Malaria heeft de reputatie de conditie van patiënten te slopen. De malariamug, die de parasiet overbrengt, verspreidt zich het meest in waterrijke en moerassige gebieden. Langs de kusten van de Noordzee waren de zogenaamde tussenpozende

²¹ Rijksarchief Drenthe, Archief ambtenaren en particulieren, no. 75: "Memorie ofte onderrechtinge vande landthuere van de Lantschap Drenthe, om naer advenant vandyen te vynden die gerechte proportie van huere contributien". Deze vondst dank ik aan Dr. J. Bieleman (Landbouwuniversiteit Wageningen) die zo vriendelijk was mij een transcriptie van dit document ter inzage te geven.

²² Hans-Jochim Voth, "Height, Nutrition, and Labor: Recasting the 'Austrian Model'", in: *Journal of Interdisciplinary History*, 25(1995), nr 4, pp. 627-636.

koortsen endemisch.²³ Hoe groot is het effect van dit soort ziektes op de fysieke ontwikkeling van de bevolking in Holland en andere zeegebieden? Zullen wij ooit in staat zijn het effect te kwantificeren? Hoeveel extra koopkracht is er in deze gebieden nodig om het nadeel van de geografische ligging te compenseren? Kortom, als men de gemiddelde lengte van regionale populaties met elkaar gaat vergelijken, moet men een voorbehoud maken voor ecologische omstandigheden. Even groot/klein wil niet meteen zeggen even rijk/arm. Juist omdat er zoveel factoren op de fysieke ontwikkeling inwerken, zegt Floud, is het heel moeilijk te beslissen of een verandering in de gemiddelde lengte het gevolg is van een wijziging in de koopkracht of van een verandering in de omgevingsfactoren.²⁴

Ten tweede, zolang mensen driekwart van hun budget uitgeven aan primaire levensbehoeften zal een verandering van het besteedbare inkomen per hoofd tot uiting komen in de lengte van de opgroeiende jeugd. Zodra het reële loon een niveau bereikt, waarop de primaire levensbehoeften zijn bevredigd en huishoudens zich "luxe" goederen kunnen permitteren, wordt vooruitgang van de materiële welvaart niet meer lineair vertaald in een stijging van de gemiddelde lengte, aangezien ieder individu de maximale lengte nadert die voor hem genetisch haalbaar is. Komlos spreekt daarom van de biologische levensstandaard naast de bekende economische levensstandaard.²⁵ De biologische graadmeter gaat tot een bepaald maximum, terwijl de elasticiteit van de conventionele graadmeter in principe onbeperkt is. Beide standaarden zijn dus niet zomaar uitwisselbaar. Zij vullen elkaar aan. De zwakke punten van het ene meetinstrument worden gecompenseerd door de sterke van het andere en omgekeerd. Alleen al vanwege het feit dat vrouwen niet voorkomen in de militaire archieven kan men nimmer de pretentie hebben dat de antropometrische methode de conventionele kan vervangen. Over één ding zijn de geleerden het roerend met elkaar eens: dat er een relatie bestaat tussen de materiële welvaart en de gezondheidstoestand van de

²³ Henk Brouwer, "Malaria in Nederland in de 18e en 19e eeuw", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 9(1983), afl. 30, pp. 140-159; De Meere, *Economische ontwikkeling*, pp. 87-91.

²⁴ Roderick Floud, "Measuring the transformation of the European economies: income, health and welfare", in: *Historical Social Research/Historische Sozialforschung, Quantum Information*, (1985), no. 33, pp. 25-41.

²⁵ Harris, "Height, Health, and History", p. 300.

bevolking, in het bijzonder de lichaamslengte van recruten. Alleen de aard van die relatie moet nog verder worden uitgediept.

Representativiteit

De representativiteit van de militiegegevens is een omstreden kwestie. De Meere ging er voorzichtigheidshalve nog vanuit dat de keuringsgegevens nagenoeg uitsluitend betrekking hadden op de lagere standen, omdat de hogere zich tegen betaling konden laten vervangen. Nader onderzoek door Koerhuis en Van Mulken van de administratieve ontstaansgeschiedenis van de militieregisters en van de uitvoeringsprocedures in het kader van de Wet op de Nationale Militie gaf geen aanleiding om te twifelen aan de betrouwbaarheid van de bron.²⁶ De vraag of het remplaçantenstelsel, dat tot 1899 van kracht was, afbreuk deed aan de representativiteit van de bron, bleef onbeantwoord totdat Drukker c.s. op grond van landelijke gegevens en na archiefonderzoek in de militieregisters van de stad Groningen tot de ontdekking kwam dat degenen die zich lieten vervangen uit praktisch alle lagen van de bevolking kwamen.²⁷ Deze uitkomst wordt bevestigd door een studie van Van Roon naar de recruitering voor de nationale militie in Zuid-Holland. Vooral binnen de boerenstand lijkt het zwaar te hebben gewogen dat een produktief bestaan in de burgermaatschappij moest worden ingewisseld voor een improductieve periode onder de wapenen.²⁸ Bovendien waren de recruten die zich wilden laten vervangen meestal keurig aanwezig bij de loting. Dat was ook voordeliger, want wie een hoog nummer trok, hoefde waarschijnlijk sowieso niet in dienst en bespaarde zich een dure plaatsvervanger à raison van f 500,-- tot f 700,--. De afschaffing van het remplaçantenstelsel (Staatsblad 1898, no. 70) ging dan ook niet gepaard met een opvallende toeneming van de gemiddelde lengte van de lichte 1899 ten opzichte van 1898 en voorgaande.

²⁶ B. Koerhuis en W. van Mulken, *De militieregisters 1815-1922* (Broncommentaren; 5), 's-Gravenhage 1986.

²⁷ O.H.J. Brinkman, J.W. Drukker en S.J. Stuuroop, "The representativeness of the Dutch military registers as a source for quantitative history", in: *Economic and Social History in the Netherlands*, 1(1989), pp. 149-170.

²⁸ E.W.R. van Roon, "De recruitering voor de nationale militie in Zuid-Holland 1880-1900", in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 26(1994), afl. 3, pp. 151-170.

De kwestie met de remplaçanten is nu opgelost. De conclusie van Drukker c.s. dat de Nederlandse militaire archieven geen vertekeningen vertonen, is echter voorbarig. De militieplichtige was namelijk niet verplicht persoonlijk aanwezig te zijn bij de loting. Hij kon zich laten vertegenwoordigen door een ouder, voogd of gemachtigde die voor hem het nummer trok.²⁹ Drukker c.s. brengt zelf aan het licht dat 15 à 20% van de Groningse lotelingen niet persoonlijk ter keuring verscheen. De afwezigen waren hoofdzakelijk lieden die in aanmerking kwamen voor vrijstelling wegens broederdienst of medekostwinnenschap (enige wettige zoon). Er waren ook veel beroepsmilitairen bij, die uiteraard reeds geschikt waren bevonden voor het leger. Van de absenten was 20 à 30% beroepssoldaat.³⁰ Deze beroepsmilitairen waren per definitie groter dan doorsnee lotelingen. Ook voor remplaçanten lag de minimaal vereiste lengte enkele centimeters hoger, namelijk 162 cm krachtens artikel 97 van de Militiewet 1817. Vrijwilligers bij de infanterie moesten tenminste 156 cm zijn, bij de jagers 160, bij de mineurs en sappeurs 164, bij de cavalerie 165 en bij de artillerie en grenadiers 167 cm.³¹ Voor lotelingen was sinds de Militiewet van 1862 155 cm genoeg. Doordat de beroepssoldaten ontbreken in de lotelingenstatistieken, wordt de werkelijke gemiddelde lengte van negentien- en twintigjarige Nederlandse jongemannen onderschat. Gelukkig is het een systematische fout. Mandemakers en Van Zanden beweren dat het verschil tenminste 3 mm was, terwijl Drukker c.s. becijfert dat de fout hoogstens een paar millimeter bedroeg. Helaas is in het vuur van de discussie het misverstand binnengeslopen dat tegelijk met de afschaffing van het remplaçantenstelsel (1899) de verplichte medische keuring is ingevoerd.³²

Er is nog een factor die de representativiteit kan aantasten, maar waaraan tot op heden niemand aandacht heeft besteed. Wie te klein was, kreeg een jaar uitstel, om dan opnieuw gekeurd te worden.³³ Menigeen moest daarna alsnog het leger in, want het was vroeger

²⁹ Koerhuis en Van Mulken, *De militieregisters*, p. 36.

³⁰ Drukker, Brinkman en Van Meerten, "Economische ontwikkeling", pp. 1-16.

³¹ *Algemeene Statistiek van Nederland. Beschrijving van den maatschappelijken toestand van het Nederlandsche volk in het midden van de negentiende eeuw* / uitgegeven door de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland, (dl II), Leiden 1873, p. 140.

³² Vermoedelijk werd deze niet eerder ingevoerd dan in 1912.

³³ Koerhuis en Van Mulken, *De militieregisters*, p. 36.

heel gewoon dat mensen nog doorgroeiden tot hun 25ste levensjaar. Nog niemand heeft uitgezocht of uitstel en herkeuring dubbelstellingen of andere vertekeningen ten gevolge konden hebben.

In de jaren 1830 werden te kleine militieplichtigen zelfs vijf jaar in reserve gehouden vanwege de gespannen situatie in België. Er waren pechvogels die in het laatste jaar van hun wachttijd werden goedgekeurd. De militieplicht duurde vijf jaar, zodat zij pas met 27 uit dienst kwamen. Het was geen aangenaam vooruitzicht nog te moeten dienen als leeftijdgenoten reeds aanstalten maakten om te trouwen. Pieter Arkenbout, een molenaarszoon geboren in 1816 te Zwartewaal (Zuid-Holland), paste daarom een truc toe, toen hij de datum van de loting (11 maart 1835) zag naderen. Hij vertelt: "Ik was echter 4 strepen (millimeter-W.R.) te klein, wat ik reeds vernomen had bij mijne aangifte op de Secretarie, doch tevens de raad ontving van den Burgemeester te zorgen dat ik bij de loting dikke zoolen in mijne kousen had, wat ook mijne ouders goedkeurden, en had toen juist de maat 1.57 el ...".³⁴ Er kon dus worden gesjoemeld bij de keuring, zeker wanneer de burgemeester in het complot zat.

Over het algemeen was het probleem niet hoe in dienst te komen, maar hoe eruit te blijven. Lichaamsgebreken waren een erkende grond voor vrijstelling. Gezien de gebrekkige medische zorg zal menigeen iets hebben gemankeerd. Lotelingen werden bij de vleet afgekeurd. Toch was het niet eenvoudig een gebrek te simuleren. Een loteling had er belang bij te voorkomen dat niet teveel medelotelingen met een lager nummer vrijstelling kregen, want dat zou weleens kunnen betekenen dat hijzelf toch in dienst moest, een hoger nummer ten spijt. Hij was in principe gerechtigd beroep aan te tekenen tegen een vrijstelling die door de militieraad aan een medeloteling was verleend. Van dat recht werd ook gebruikgemaakt, niet zelden met succes. Niet alleen lichaamsgebreken, maar ook de lengte kon een strijdpunt vormen tussen lotelingen onderling.³⁵ Had de trekking van de loten eenmaal plaatsgevonden, dan verhinderde de sociale controle dat mensen al te gemakkelijk onder dienst uitkwamen. Wie het slim aanpakte, zorgde dat hij niet voor de loting werd ingeschreven, maar

³⁴ Korte levensschets van Pieter Arkenbout, door hem uit vroegere bescheiden in dit boek bijeengebracht in zijn laatste levenstijd, zijnde toen in de Johannes-Stichting te Nieuwveen, z.pl. z.j., (ongepubliceerde autobiografie), p. 8.

³⁵ Van Roon, "De recruterings", p. 165.

daarvoor was de medewerking nodig van de ambtenaar van de burgerlijke stand, die precies kon nagaan wie de dienstplichtige leeftijd had bereikt.

Limburgse lotelingen

Tot op heden beperkt het historisch-antropometrisch onderzoek in Nederland zich tot analyse van vroeger gepubliceerde statistieken. Archiefonderzoek heeft alleen plaatsgevonden in het kader van de discussie over de procedures die bij de inschrijving en loting werden gevolgd.³⁶ Uitbreiding van het bronnenonderzoek is gewenst. Limburg lijkt dan geen slechte keuze. Doordat het Limburgse Maasland reeds vanaf 1796 bij Frankrijk was ingelijfd, werd de conscriptie hier eerder ingevoerd dan in de noordelijke departementen. Bovendien heeft het Rijksarchief in Limburg ten dienste van de beoefening van de genealogie alfabetische klappers laten vervaardigen op de lotelingenregisters vanaf het begin van de conscriptie tot en met 1912, hetgeen het trekken van een a-selecte, representatieve steekproef aanzienlijk vergemakkelijkt. In de jaren 1830 was heel Limburg, met uitzondering van de vesting Maastricht en het fort Sint-Pieter, bezet door de Belgen. De lichteningen 1831-1839 blijven hier buiten beschouwing, omdat de registers nog niet alfabetisch zijn geklapperd. Zo ook beperkt deze studie zich tot het Nederlandse gedeelte van de provincie, voorzover het de periode aangaat vóór de scheiding van de beide Limburgs (1815-1830).

In de loop der jaren is de leeftijd, waarop de lotelingen werden opgeroepen c.q. gemeten, enkele keren gewijzigd. In de Franse tijd was het gemiddelde 19 3/4 jaar. De mannen van de lichteningen 1815-1861 waren gemiddeld 18 3/4 jaar, die van 1862-1891 19 3/4 jaar, die van 1892-1912 20 1/4 jaar, die van 1913-1935 19 5/6 jaar en tenslotte die van 1936-1940 gemiddeld 18 5/6 jaar.³⁷ In de Franse tijd

³⁶ Met uitzondering van het artikel van A. van Loo-Mulder, "Onder de maat. De Alknaarse wezenzorg in het midden van de 19e eeuw gemeten aan de minimumlengtemaat voor de militie", in: *Alknaarse Historische Reeks*, 6(1984), pp. 107-117.

³⁷ A.M.A. Maassen, *Conscription militaire 1798-1814. Militaire dienstplicht van 1798 tot 1814 en de uitwerking hiervan in de gemeente Geulle*, Geulle 1985; Mandemakers en Van Zanden, "Lengte van lotelingen", p. 6.

was de minimale lengte 154 cm, onder het Koninkrijk tot 1862 157 cm en van 1862 tot 1912 155 cm.

Evaluatie van het datamateriaal

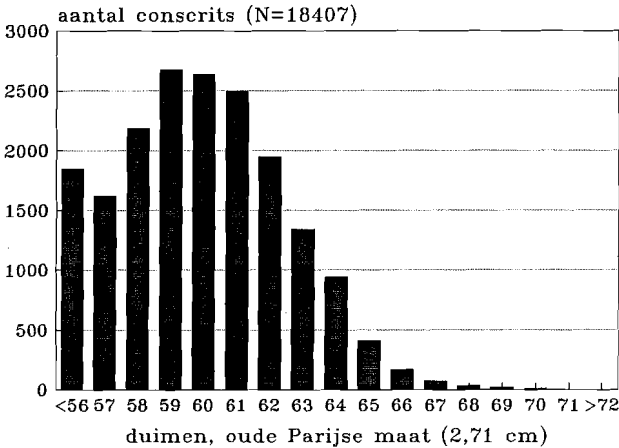
De conscriptie werd reeds in 1798 in het departement Nedermaas ingevoerd. Hier en daar probeerden jongemannen de dienstplicht te ontduiken door zich schuil te houden in de mergelgroeves bij Maastricht of te vluchten naar de Bataafse Republiek.³⁸ Op den duur verzoende men zich met de conscriptie. Onder het regime van Napoleon was het de gewoonte van allerlei zaken statistieken aan te leggen, zo ook van de lengte van de conscripts. Eén van die statistieken geeft een overzicht van de resultaten van de lichteningen 1804 tot en met 1812 in het departement Nedermaas, naar arrondissement onderscheiden.³⁹ De arrondissementen Maastricht en Roermond samen komen ongeveer overeen met het grondgebied van de provincie Limburg volgens de grenzen na 1840. Uit de wijze waarop de klassen zijn ingedeeld, blijkt dat de lengte van de lotelingen nog werd opgemeten in duimen van de oude Parijse maat (2,71 cm). De statistiek berust op de lengtematen van 18.407 conscripts, die over zeventien klassen zijn verdeeld (zie grafiek 1). Theoretisch moeten de gegevens symmetrisch gespreid zijn rond het gemiddelde, maar doordat de ondermaatsen (56 duim en kleiner) worden verzameld in één klasse gaat de symmetrie verloren. Aangezien de eerste klasse een open begin heeft en de laatste een open einde is berekening van een rekenkundig gemiddelde onmogelijk. De mediaan kan men vrij nauwkeurig benaderen binnen de marges van één klasse, mits de breedte ervan niet te groot is.⁴⁰ Aan die voorwaarde (1 duim van 2,71 cm) is hier voldaan.

³⁸ P.J.H. Ubachs, "De Franse Tijd in de Limburgse Maasstreken", (in: P.J.H. Ubachs (met medewerking van Ingrid M.H. Evers), *Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814*), tevens verschenen in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 130(1994), pp. 7-115, aldaar pp. 60-61.

³⁹ Archives Nationales (Parijs), Serie F₂₀, 119, Correspondance relative à la statistique et tableaux de statistique par département. Dossier Meuse Inférieure.

⁴⁰ Volgens de methode beschreven door Jean Heffer, Jean-Louis Robert en Pierre Saly, *Les outils statistiques pour les historiens*, Parijs 1981, pp. 96-98.

Grafiek 1. Lengte van conscrits. Arrondissementen Maastricht en Roermond. Lichtingen 1804-1812

Bron: Archives Nationales (Parijs), Série F₂₀, 119, Correspondance relative à la statistique et tableaux de statistique par département.

De lichtenen van 1815 tot en met 1912 worden geanalyseerd via een a-selecte, representatieve steekproef uit de alfabetische klappers op lotelingenregisters. De steekproef omvat 2.630 lotelingen, dragers van 184 verschillende familienamen, beginnend met Cortooms en eindigend met Crombouw (klapper 19). Aan de hand van de alfabetische klappers kan onmiddellijk worden vastgesteld, dat wie vrijstelling had gekregen voor één jaar wegens gebrek aan lengte, gewoonlijk niet voor de tweede keer in het lotelingenregister werd ingeschreven. Dubbele vermeldingen komen incidenteel voor, maar dat heeft een andere oorzaak. Soms werden lotelingen per abuis zowel ingeschreven in hun geboorteplaats als in hun woonplaats.

Van de lotelingen, voorzover aanwezig bij de keuring, kwam 46,1% uit het noorden van Limburg en 53,9% uit het zuiden. Volgens de volkstellingen, gehouden in 1815 respectievelijk 1899, woonde 46,5% respectievelijk 48,4% van de Limburgers in het noorden en 53,5% respectievelijk 51,6% in het zuiden. De geografische spreiding van

de woonplaatsen van de personen in de steekproef komt mooi over een met de spreiding van de populatie.

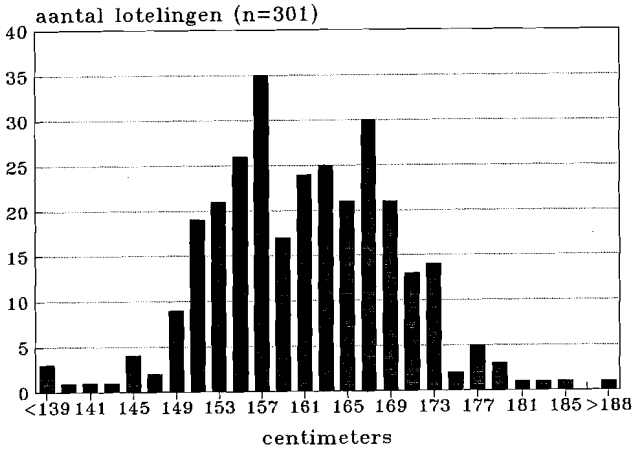
Een nadere controle van de deugdelijkheid van de steekproef is mogelijk. Van de lichten 1868-1877 zijn de meetresultaten in de provinciale verslagen gepubliceerd in de vorm van een fijnmazige frequentieverdeling. De statistiek onderscheidt elf klassen met een ongelijke breedte.⁴¹ De berekende mediane lengte van alle Limburgse lotelingen, gelicht in genoemde jaren, bedraagt 165,5 cm (N=17.626). Het rekenkundig gemiddelde zal daar nauwelijks van afwijken, aangezien lengtecijfers de eigenschap hebben het patroon van een normale verdeling te volgen. Blijkens de steekproef hebben de lotelingen van de lichten 1868-1877 een gemiddelde lengte van 165,8 cm met een onzekerheidsmarge van $\pm 0,9$ cm. De mediane lengte van de lichten in de steekproef is 166,2 cm; een verschil van slechts 0,7 cm met de populatie, hetgeen de a-selectiviteit van de steekproef bevestigt.

Volgens de voorschriften moest de lengte van de lotelingen tot op de millimeter nauwkeurig worden bepaald. In de praktijk rondde men meestal af op een veelvoud van 5 mm; 43% van de lengtescores eindigde op het cijfer 0 of 5, terwijl men 20% mag verwachten. De kritische grens om goedgekeurd te worden voor de nationale militie was 1.570 mm vóór 1862 en 1.550 mm daarna. Er is geen enkele aanwijzing dat men op de lotingsdag zo met de lengte kon sjoemelen, dat men onder dienst uit kwam. Integendeel, de neiging bestond om binnen het bereik van 1.560-1.569 mm respectievelijk 1.540-1.549 mm naar boven af te ronden, blijkens de frequentieverdeling van de individuele scores (zie grafiek 2a-2d). Kennelijk redeneerden veel Limburgers net als Pieter Arkenbout, de Hollandse molenaarszoon die ik eerder heb aangehaald. Tijdelijke vrijstelling beschouwden zij als een verloren jaar. Als er toch geen kans was dat uitstel tot afstel leidde, dan gaven zij er de voorkeur aan meteen in dienst te gaan. Bovendien bespaarde afronding van de lengte naar boven de ambtenaren een hoop rompslomp.

De frequentieverdelingen volgen globaal het normale patroon. Merkwaardige concentraties doen zich voor bij 167-168 cm, kennelijk als gevolg van afronding naar beneden, want de klasse 169-175 is rela-

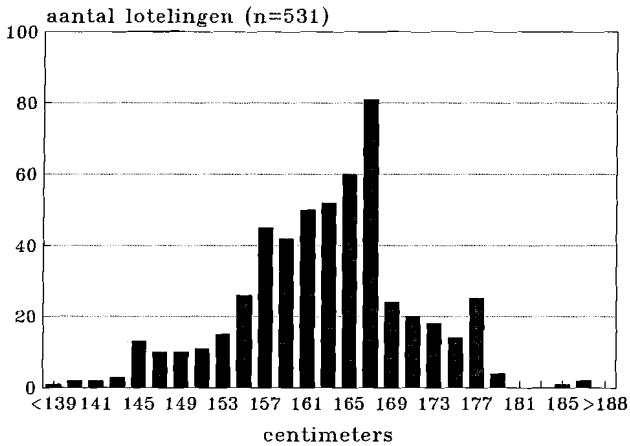
⁴¹ Elf klassen: < 150 cm, 150-154, 155, 156, 157-159, 160-163, 164, 165-166, 167-169, 170-179, ≥ 180 cm, in: *Verslag van de toestand in het hertogdom Limburg*, (1868-1877).

Grafiek 2a. Frequentieverdeling lotelingen. Geboortejaren 1796-1811. Lichtingen 1815-1830

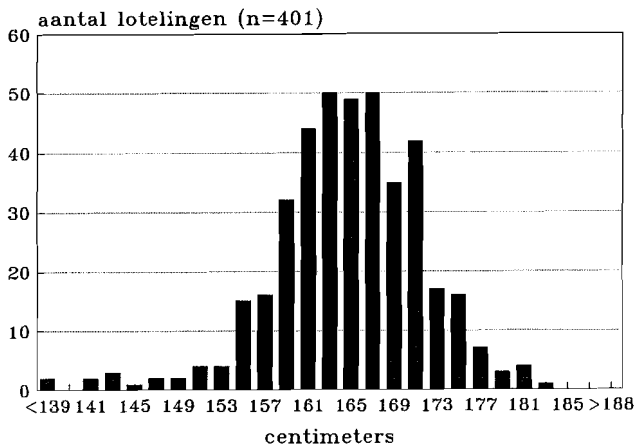
Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

Grafiek 2b. Geboortejaren 1821-1842. Lichtingen 1840-1861

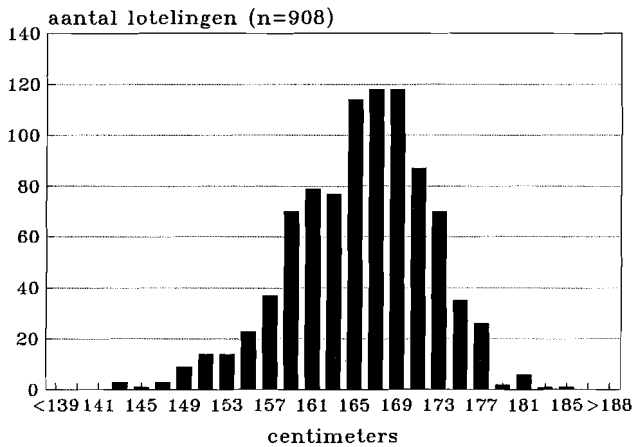
Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

Grafiek 2c. Geboortejaren 1843-1859. Lichtingen 1863-1879

Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

Grafiek 2d. Geboortejaren 1860-1892. Lichtingen 1880-1912

Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

tief zwak vertegenwoordigd. Hiervoor heb ik geen verklaring. Eerder had men een sterke concentratie verwacht in de klasse 161-162 cm, de lengte die minimaal is vereist om straks na het vervullen van de dienstplicht in aanmerking te komen voor remplaçant.

Net als in Groningen kwam het in Limburg regelmatig voor dat recruten waren verhinderd de loting bij te wonen. Zij lieten hun nummer trekken door een gemachtigde. Bij 416 lotelingen (15,8%) staat geen lengte vermeld. Bij nadere inspectie blijkt dat vooral de lichten 1815-1817 hiervoor verantwoordelijk waren. Om de militie meteen op volle sterkte te brengen, werd bepaald dat voor de lichten 1815 alle jongens en mannen van 18 tot 35 jaar zich moesten inschrijven, terwijl de lichten 1816-1817 werden gerecruteerd uit de jongemannen van 18 tot 22 jaar.⁴² Met name onder de lichten 1815, samengesteld uit geboortecohorten die teruggaan tot 1780, bevonden zich heel veel mannen die voor vrijstelling in aanmerking kwamen, omdat ze waren getrouwd of reeds onder Napoleon hadden gediend. Zij kwamen niet opdagen bij de loting. Deze mannen, geboren vóór 1796, heb ik uiteraard allemaal uit de steekproef verwijderd, omdat zij op de dag van de keuring ouder dan negentien jaar waren. Er bleven 2.411 lotelingen over. Het percentage niet-gemeten lotelingen neemt dan af tot 10,3% (249 personen). Wat zijn de kenmerken van deze categorie? De beroepsstructuur van de niet-gemeten lotelingen weerspiegelt het patroon dat men in een typisch agrarische provincie mag verwachten: veel landbouwers, akkerlieden en dagloners. Eén groep is duidelijk oververtegenwoordigd, namelijk de beroepsmilitairen; 52 in getal. Aangezien zij reeds waren ingelijfd in het leger, stond hun vrijstelling bij voorbaat vast. Resteert een groep van 197 lotelingen, die andere beroepen uitoefenden. Onder hen treft men zelden lotelingen aan die zich lieten remplaçeren. Tot zover bevestigt deze analyse de conclusie van Drukker c.s.

De vraag of de hogere sociale lagen relatief sterk vertegenwoordigd zijn onder de groep niet-gemeten lotelingen is moeilijk te beantwoorden, aangezien beroepstitels meestal geen uitsluitsel geven over de welstandsklasse waartoe men behoort. Daarom is een andere methode beproefd. Dankzij de medewerking van Drs. N.J.P.M. Bos was het mogelijk zijn bestand van de verkiesbaren voor de Eerste Kamer, samengesteld uit de lijsten van hoogstaangeslagenen voor de directe

⁴² Koninklijke Besluiten 1 april 1815, artikel 2, en 7 februari 1816, artikel 1.

belastingen, te koppelen aan de lotelingenregisters.⁴³ Het bestand omvat 453 (schat)rijke Limburgers. In 253 gevallen lukte het een koppeling tot stand te brengen met de alfabetische klappers op de lotelingenregisters. Van deze 253 gaven er 165 "acte de présence" bij de loting. De rest (88) schitterde door afwezigheid. Het percentage niet-gemeten lotelingen bedroeg onder de "happy few" 34,8%; een opmerkelijk verschil met de score van 10,3 die wij aantreffen bij Limburgers van alle rangen en standen! Hoe komt het dat in 200 gevallen de koppeling van beide bestanden mislukte? Een belangrijke reden ligt in het feit dat sommige verkiesbaren zich nog niet in de provincie hadden gevestigd toen zij de dienstplichtige leeftijd bereikten. Laten wij aannemen dat alle verkiesbaren die buiten Nederlands-Limburg waren geboren (totaal 107), werden ingeschreven in de militieregisters van andere provincies. Verder tellen enkele verkiesbaren (veertien personen) die werden gelicht in de status quo-periode niet mee, zoals alle lichten uit die tijd buiten beschouwing blijven (zie boven). Resteren nog 79 autochtone rijkaards die onvindbaar zijn in lotelingenregisters. Althans in de Limburgse komen zij niet voor. Moeten wij aannemen dat deze figuren na hun geboorte naar elders zijn verhuisd? Hebben zij "in den vreemde" hun militieformaliteiten vervuld, om daarna terug te keren naar hun geboorte provincie, waar zij zich vervolgens nestelden onder de hoogstaangeslagenen? Of zagen zij kans onder dienst uit te komen door zich niet in te schrijven? Gewoonlijk werden jongemannen van achttien jaar die verzuimden zich ter gemeentesecretarie voor de dienstplicht aan te melden ambtshalve ingeschreven. Maar de verkiesbaren voor de Eerste Kamer waren telgen uit vooraanstaande Limburgse families, die goede connecties hadden met plaatselijke autoriteiten. Sterker nog, dikwijls vertegenwoordigden zij het gezag in eigen persoon. Met medewerking van de burgemeester was het niet zo moeilijk te verhinderen dat zoonlief ambtshalve werd ingeschreven. Het blijven natuurlijk speculaties. Extra onderzoek is nodig om de zaak tot op de bodem uit te zoeken.

Hoe het ook zij, het staat nu al vast dat de lengte van lotelingen niet helemaal representatief is voor de lengte van jongemannen van

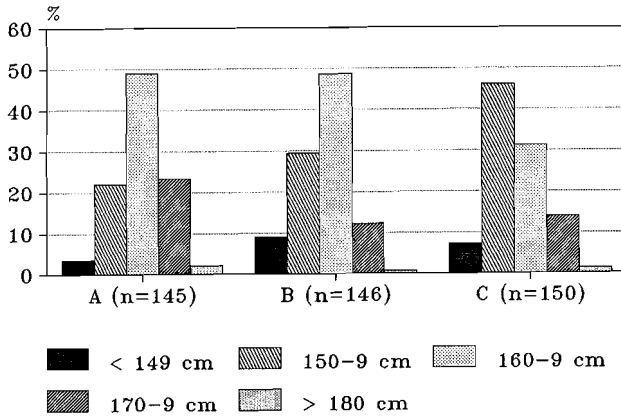
⁴³ N. Bos en R. de Peuter, "De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer als bron voor elite-onderzoek (1850-1892)", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14(1988), afl. 4, pp. 412-439. Ik ben Drs. Bos zeer erkentelijk voor zijn medewerking.

negentien jaar in het algemeen. Beroepsmilitairen vertoonden zich zelden bij de keuring, terwijl representanten van de elite veel frequenter dan het gewone volk verstek lieten gaan. De mate van vertekening hangt af van de omvang van de beide categorieën, die elkaar soms overlappen, en van de vraag met hoeveel centimeter hun lengte afwijkt van het gemiddelde.

Vette jaren, grote mensen; magere jaren, kleine mensen

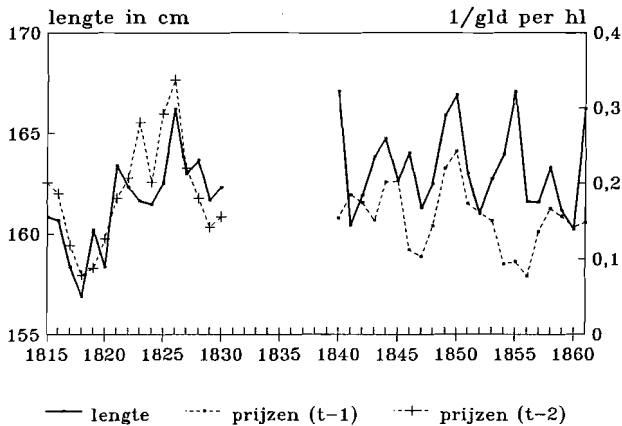
De gemiddelde lengte van lotelingen blijkt aan grote fluctuaties onderhevig, vooral in het tijdvak 1815-1861, als de keuringsleeftijd zich beweegt tussen 18 1/4 en 19 1/4 jaar. Het verschil tussen twee opeenvolgende lichtingen kan oplopen tot wel 6 cm. In de Franse tijd en na 1862 lag de keuringsleeftijd een jaar later, met als gevolg a) een verhoging van de gemiddelde lengte en b) een verminderde variabiliteit van de lengtecijfers. Het negentiende levensjaar is een kritische leeftijd, omdat jongemannen dan bezig zijn met hun laatste groeispuurt. Zijn ze eenmaal hun twintigste levensjaar ingegaan, dan hebben de meeste recruten de zogenaamde adolescentiestrekking reeds voltooid. Deze vindt niet voor elk individu op exact dezelfde leeftijd plaats. Bij sommigen begint de acceleratie eerder, bij anderen later. Iedere lichting dienstplichtigen vertoont wat dat betreft een patroon van aanvoerders en achterblijvers, met daartussen het peloton. De mix van koplopers en laatkomers, die zich onder invloed van veranderende omstandigheden steeds wijzigt, bepaalt waar de lengte van een lichting dienstplichtigen uitkomt, blijkens grafiek 3. Uit de lichtingen 1815-1861 is drie keer een selectie gemaakt. Selectie A omvat lichtingen die kennelijk onder gunstige omstandigheden opgroeiden. Terwijl het gebruikelijke niveau 162 à 164 cm was, kwamen de jaarklassen 1826, 1840, 1849, 1850, 1855 en 1861 daar aanzienlijk bovenuit met scores van 166 à 167 cm. De selecties B en C betreffen lichtingen die aanmerkelijk beneden 162 cm bleven. Zij moesten hun laatste groeispuurt onder ongunstige omstandigheden voltooien. Selectie B beslaat zeven slechte jaargangen, gelicht in de jaren veertig, vijftig en begin zestig, te weten 1841, 1847, 1852, 1856, 1857, 1859 en 1860. Deze lichtingen werden niet groter dan 160 à 161 cm. Zo ondervond jaargang 1847 de gevolgen van de

Grafiek 3. Lengte van Limburgse lotelingen in goede en slechte tijden

Set A: vijf gunstige jaren (gemiddeld 166 cm);
 Set B: zeven slechte jaren (gemiddeld 161 cm);
 Set C: negen extreem slechte jaren (gemiddeld 160 cm).
 Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

Grafiek 4. Lengte en roggeprijsen 1815-1861

Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

aardappelcrisis van 1845-1846, maar de gevolgen waren niet zo desastreus als tijdens de hongersnood van 1817-1818. Selectie C omvat negen lichteningen uit de periode 1815-1830. Het gaat om recruten die gelicht zijn in 1815, 1816, 1817, 1818, 1819, 1820, 1823, 1824 en 1829. De jaargangen 1817, 1818 en 1820 zijn met 157-158 cm uitzonderlijk klein, een gevolg van het mislukken van de oogst in 1816. De "last great subsistence crisis", zoals de hongersnood van 1817-1818 in de vakliteratuur bekend staat, heeft Limburg blijkbaar niet gespaard.⁴⁴ Verhalende bronnen bevestigen dat de nood in de regio heel hoog was gestegen. Maatregelen tegen bedelarij werden aangescherpt en vanaf de preekstoel riep de geestelijkheid de goeode burgers op om de armen te spijzigen.⁴⁵

Hoe onderscheiden de drie selecties zich van elkaar? In goede tijden (selectie A) houden koplopers (≥ 170 cm) en achterblijvers (< 160 cm) elkaar praktisch in evenwicht. Elk zijn zij goed voor 25%. Tussen deze uitersten bevindt zich het peloton van recruten met een modale lengte van 160-169 cm. Zij maken de helft uit van alle lotelingen in de selectie. In slechte jaren (selectie B) is het peloton nog even groot (bijna 50% van de waarnemingen), maar de groep koplopers is gehalveerd, terwijl het aandeel van de achterblijvers flink is gestegen. Opvallend is de toename van extreem kleine recruten (< 150 cm). Worden de omstandigheden nog slechter, dan begint ook het peloton af te kalven. De modale recruit is voortaan nog slechts 150-159 cm. De koplopers hoeven niet nog meer in te leveren. Wie in deze groep is overgebleven, behoort blijkbaar tot een harde kern van relatief welgestelden die zich onder alle omstandigheden weten te handhaven. Extreem ongunstige omstandigheden blijven ook zonder gevolgen voor de categorie zeer kleine lotelingen (< 150 cm).

Welke factoren bepalen of de groei-omstandigheden gunstig of ongunstig zijn? Grafiek 4 laat zien dat er een verband is tussen de

⁴⁴ John D. Post, *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*, Baltimore-Londen z.j.; J.M.M. de Meere, "Misooogst en hongersnood. Beschouwing naar aanleiding van een inaugurale rede", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, (1977), afl. 7, pp. 83-96.

⁴⁵ W. Lindelauf, "De beteugeling van bedelarij in vroeger tijd", in: *Het Land van Herle*, 9(1959), afl. 4, pp. 83-87; W. van Mulken, "Enkele gegevens uit het verleden van Nieuwenhagen", in: *Het Land van Herle*, 23(1973), afl. 2, pp. 52-60; P. Boselie, "Een "B.V.D.-onderzoek" naar priesters in 1821", in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, 11(1990), pp. 26-27.

lengtecijfers en de prijzen van rogge, het meest geconsumeerde broodgraan. Het Limburgse materiaal bevestigt de ontdekking die al in 1861 door Dr. J. Zeeman werd gedaan aan de hand van het percentage ondermaatse lotelingen in het gebied van de Dollard en Westerwolde (provincie Groningen).⁴⁶ Gaan de prijzen in een bepaald jaar omhoog, dan zijn de gevolgen nog niet meteen waarneembaar; de duurte van het voedsel begint pas later door te werken. Deze vertragsfactor is geen constante. De correlatie tussen beide reeksen is het sterkst als men ten aanzien van de periode 1815-1830 een vertraging van twee jaar in acht neemt en ten aanzien van de periode na 1840 een vertraging van één jaar. Deze verschuiving is heel goed te verklaren. Oppers heeft al in 1963 aangetoond dat de gemiddelde top van adolescentiestrekking in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw met één jaar is opgeschoven.⁴⁷ Regressie-analyse wijst uit dat de "ups & downs" in de lengtecijfers (1815-1830) voor 60% worden verklaard door de variatie in de roggeprijzen.⁴⁸ Na 1840 wordt het verband minder sterk. Beide curves lopen alleen van 1843-1852 nog redelijk in de pas. De verklarende waarde (R^2) van de roggeprijzen is afgenomen tot 40%.⁴⁹ Drukker c.s. vond voor het Dollard-gebied en Westerwolde, uitgaande van de gegevens van Zeeman, een gekwadrateerde correlatiecoëfficiënt (R^2) van 0,48 over de periode 1833-1860, uitgaande van een vertraging van twee jaar.⁵⁰ Na 1853 wordt de relatie tussen de lengte en de roggeprijzen compleet op zijn kop gezet. In de jaren 1853-1855 rezen de prijzen de pan uit, maar dit had met misoogsten niets te maken. De duurte werd veroorzaakt door de sluiting van Russische havens tijdens de Krimoorlog.⁵¹ De akkerbouwboeren in Limburg en elders profiteerden van hoge prijzen, gecombineerd met een redelijke tot goede opbrengst van de oogst. De koopkracht op het platteland verbeterde aanzienlijk, hetgeen tot uiting komt in de toegenomen lengte van lichte 1855.

⁴⁶ J. Zeeman, "Rapport van de Commissie voor Statistiek over de Lotelingen van de Provincie Groningen van 1836-1861", in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 5(1861), pp. 691-719.

⁴⁷ V.M. Oppers, *Analyse van de acceleratie van de menselijke lengtegroei door bepaling van het tijdstip van de groeifasen*, Amsterdam 1963, pp. 78-79.

⁴⁸ R-kwadraat 0,6027; $\log Y = 3,2286 - 0,0271 * \log X$.

⁴⁹ R-kwadraat 0,4050; $\log Y = 3,2340 - 0,0261 * \log X$.

⁵⁰ Brinkman, Drukker en Slot, "Lichaamslengte en reëel inkomen", p. 38.

⁵¹ Th. van Tijn, "De eerste fase van de economische groei 1850-1867", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl 12), Amsterdam 1972, p. 151.

De prijs-hausse tijdens de Krimoorlogsjaren had op de geürbaniseerde gebieden een tegenovergestelde uitwerking. Zo ging in de provincies Noord-Holland en Groningen het percentage ondermaatse lotelingen flink omhoog.⁵²

Een opvallend aspect van de relatie tussen de graanprijzen en de lengte is dat het effect van incidentele verbeteringen of verslechteringen in de voedselsituatie van korte duur is. Lichtingen hebben geen voordeel van overvloed, noch nadeel van hongersnood, als die gebeurtenissen meer dan twee jaar vóór het moment van keuring plaatsvonden.

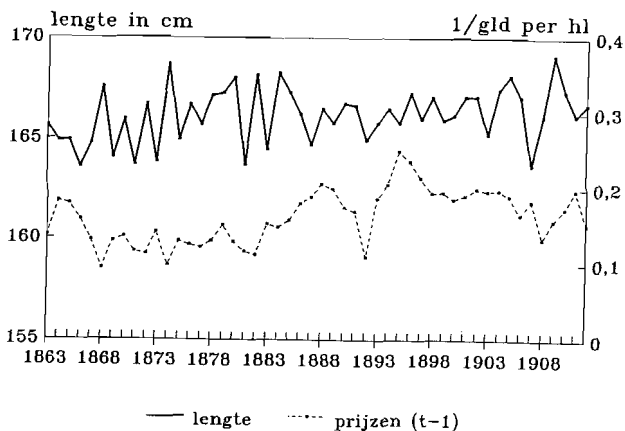
De Krimoorlog markeert voor Limburg het moment waarop de relatie tussen graanprijzen en consumptiepeil op een andere leest werd geschoeid. Prijsstijgingen van de eerste levensbehoeften berokkenen de levensstandaard geen nadeel meer. Integendeel, het lijkt erop dat pieken in de graanprijzen de groei alleen maar stimuleren, zoals in 1868, 1872, 1874 en 1881 (zie grafiek 5). Van een systematisch verband tussen de roggeprijzen en de lengtecijfers is geen sprake meer, welke vertragsfactor men ook kiest.

Trends

Na deze bespreking van de achtergronden van de jaarlijkse fluctuaties in de lengtecijfers dient nu de lange termijnontwikkeling aan de orde te komen (zie grafiek 6). De vergelijkbaarheid van de lichtingen wordt enigszins bemoeilijkt doordat de keuringsleeftijd niet constant is gebleven (in de Franse tijd $19 \frac{3}{4}$, vanaf 1815 $18 \frac{3}{4}$, vanaf 1863 weer $19 \frac{3}{4}$ en vanaf 1892 $20 \frac{1}{4}$ jaar). De lengtes van de lichtingen 1804-1812 en 1863-1912 moeten met ongeveer 2 cm worden verlaagd om ze te corrigeren voor één extra levensjaar. Deze bijstelling is gebaseerd op de veronderstelling dat de lengte van de lichtingen onmiddellijk vóór de verhoging van de keuringsleeftijd naadloos dient aan te sluiten bij die van de lichtingen daarna. De lichtingen 1857-1861 waren gemiddeld 163 cm, die van 1863-1867 165 cm. Het verschil is 2 cm. De verhoging van de keuringsleeftijd met een half jaar in 1892 heeft geen gevolgen gehad voor de gemiddelde lengte,

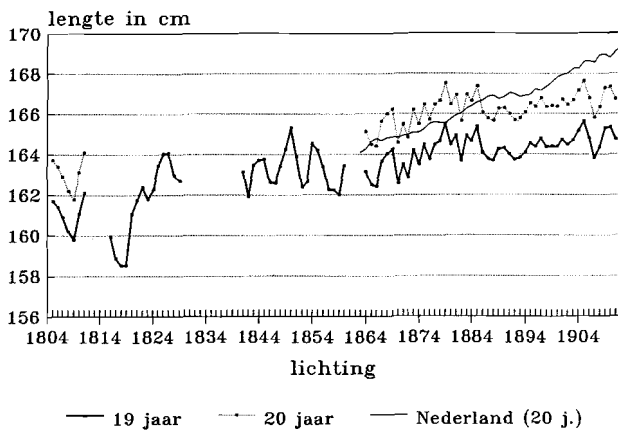
⁵² De Meere, Economische ontwikkeling, pp. 100-101.

Grafiek 5. Lengte en roggeprijsen 1863-1912

Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

Grafiek 6. Lengte van Limburgse lotelingen. Lichtingen 1804-1912. Driejaarlijks gemiddelde

N.B. 1804-1812 en Nederland (1863-1912): mediaan.

Bron: Steekproef Limburgse lotelingen; Mandemakers en Van Zanden, "Lengte van lotelingen".

althans het effect is niet aantoonbaar. Een correctie heb ik daarom achterwege gelaten.

In de Franse tijd waren de levensomstandigheden in het Maasdal niet best. De gemiddelde lengte was ongeveer 161 cm. Aansluiting van Limburg bij het Verenigd Koninkrijk bracht geen directe verbetering, ook niet als men de buitengewone jaren 1817-1818 buiten beschouwing laat. De kentering kwam blijkens de ontwikkeling van de lengtecijfers in 1821. De kosten van levensonderhoud gingen structureel omlaag na de ontsluiting van de onmetelijke Zuidrussische lössvlakten als leverancier van grote hoeveelheden goedkoop graan. Deze koopkrachtstijging is een algemeen verschijnsel. Ook in Noord-Holland, Utrecht, Zeeland en Noord-Brabant ging in de goedkope jaren 1820 het percentage ondermaatse recruten naar beneden.⁵³ Hoe het consumptiepeil zich in de jaren dertig heeft ontwikkeld, is niet bekend bij gebrek aan gegevens. In de jaren 1840, 1850 en het begin van de jaren 1860 bevinden de Limburgse lengtecijfers zich nog op hetzelfde niveau als in de jaren twintig; namelijk circa 163 cm. Terwijl de algemene Nederlandse trend⁵⁴ gedurende de jaren veertig en vijftig een toeneming laat zien van het percentage ondermaatsen, is in Limburg van achteruitgang niets te merken. Het hertogdom consolideerde de vooruitgang die in de jaren twintig was geboekt, waarmee de Limburgers de trend volgden die in het zuiden algemeen was, want ook de Brabanders en de Zeeuwen deden niet mee aan de nationale tendens naar meer afkeuringen wegens gebrek aan lengte.⁵⁵ Sedert 1863 zijn voor alle Nederlandse provincies statistieken beschikbaar van de lengte van dienstplichtigen, waardoor het mogelijk wordt regio's met elkaar te vergelijken. In antropologische leerboeken van vóór de Tweede Wereldoorlog wordt nog beweerd dat de Limburgers altijd klein van stuk zijn omdat zij tot het alpiene ras behoren, terwijl de Friezen hun grote gestalte danken aan het feit dat zij deel uitmaken van het noordse ras.⁵⁶ Dit denkbeeld heeft nog steeds een hardnekkig bestaan in het collectief bewustzijn, aangezien generaties schoolkinderen tot in de jaren zestig in de aardrijkskundes te horen kregen dat de Limburgers als afstammelingen van de

⁵³ De Meere, *Economische ontwikkeling*, pp. 100-104, 142.

⁵⁴ De Meere, *Economische ontwikkeling*, grafiek XXVI.

⁵⁵ De Meere, *Economische ontwikkeling*, grafieken XXIV-XXV.

⁵⁶ Win. Roukens, *Limburg. Land, volk en cultuur*, Lutterade 1941, pp. 19-20; H.W. Methorst en M.J. Sirks, *Het bevolkingsvraagstuk*, Amsterdam 1948, p. 135.

Franken kleiner van gestalte zijn (en donkerder van haar en ogen) dan de andere Nederlanders.⁵⁷ Echter, blijkens de toestand rond 1865 (lichtingen 1863-1867) waren de verhoudingen precies omgekeerd! Limburg blijkt de provincie te zijn met relatief het kleinste aantal ondermaatse lotelingen (zie tabel 1). Van de Limburgers werd om die reden slechts 6,4% afgekeurd, van de Nederlanders 11,1%. De mediane lengte van de Limburgers was 165,2 cm,⁵⁸ van de Nederlanders 164,5 cm.⁵⁹ Een verschil van zeven strepen (millimeter).

Tabel 1. Percentage afgekeurde lotelingen. Lichteningen 1842-1861 (< 157 cm) en lichteningen 1863-1867 (< 155 cm)

Lichteningen 1842-1861		Lichteningen 1863-1867	
Overijssel	11,8	Limburg	6,4
Drenthe	13,1	Utrecht	8,3
Limburg	13,6	Overijssel	9,3
Gelderland	14,8	Gelderland	10,2
Zeeland	17,9	Zuid-Holland	11,0
Friesland	18,7	Zeeland	11,2
Noord-Brabant	20,7	Drenthe	11,4
Groningen	20,9	Noord-Brabant	11,9
Utrecht	21,0	Friesland	12,3
Zuid-Holland	22,6	Groningen	12,5
Noord-Holland	27,9	Noord-Holland	14,1
Nederland	19,8	Nederland	11,2

Bron: *Algemeene Statistiek van Nederland*, deel II (1873), pp. 134-146.

Tijdelijk waren de Limburgers de "goliaths van het koninkrijk". Ook van de lichteningen 1842-1861 hoefden betrekkelijk weinig Limburgse dienstplichtigen afgekeurd te worden wegens gebrek aan lengte. Het nationale gemiddelde was 19,8%. Limburg zat daar ver onder met

⁵⁷ Zie ook P. van der Meer, F. Baur en P.Fr.L. Engelbregt (red.), *De katholieke encyclopaedie*, (dl 16), Antwerpen-Amsterdam 1953, p. 581.

⁵⁸ Berekend op basis van de steekproef.

⁵⁹ Berekend aan de hand van gegevens gepubliceerd in *Statistisch Jaarboek voor het Koninkrijk der Nederlanden*, jrg 14-15, tweede gedeelte, (1868); *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje*, 1868 en 1870 op basis van elf klassen.

13,6%. Alleen Drenthe (13,1%) en Overijssel (11,8%) scoorden nog beter.⁶⁰ De Limburgers hadden hun gunstige positie op de ranglijst waarschijnlijk te danken aan de lage kosten van het levensonderhoud en de geringe bevolkingsdruk. Nergens werd zo streng de hand gehouden aan de beperking van de trouwlustigheid van de bevolking als in Limburg.⁶¹ Dankzij het restrictieve huwelijkspatroon bleven de gezinnen klein, zolang de zuigelingen- en kindersterfte hoog bleef. Na een periode van ruim veertig jaar consolidatie, zo men wil stagnatie, begon vanaf 1868 de gemiddelde lengte in Limburg weer te stijgen. Het ging met horten en stoten maar het was een structurele verbetering. Begin jaren 1870 werd het niveau van 164 cm bereikt. Bij stijgende prijzen en ruim beschot nam de voorspoed in de landbouw toe om eind jaren zeventig een ongekende hoogte te bereiken.⁶² Voor provincies als Limburg, waar de mensen hoofdzakelijk van de landbouw bestonden, waren het goede tijden. Ook de winkeliers en lokale ambachtlieden profiteerden van de gestegen koopkracht van de beroepsbevolking in de landbouw. Welke verbeteringen er in het voedingspatroon tot stand zijn gekomen, is niet bekend. De schaarse literatuur over de voeding van de Limburgers verschaft geen informatie over toegenomen consumptie van bijvoorbeeld vlees en zuivelproducten, die vanwege de dierlijke proteïnen van vitaal belang zijn voor de groei van jonge mensen.⁶³ In ieder geval nam de gemiddelde lengte toe tot 165 cm rond 1880, maar dit heeft niet lang geduurd. De landbouwcrisis maakte een einde aan de opgaande lijn. Limburg, dat zozeer van het welvaren van de landbouwsector afhankelijk was, kreeg het zwaar te verduren. De grotere boeren, die moesten bezuinigen op de kosten, dankten hun vaste personeel af en schakelden over op dagloners. De werkloosheid greep om zich heen op het Limburgse platteland. Noodgedwongen trokken elk voorjaar duizenden Limburgers naar het Rijnland, waar dankzij de opkomst van de groot-indus-

⁶⁰ Algemeene Statistiek van Nederland, pp. 134-146.

⁶¹ Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960* (Maastrandse Monografieën; 45), Assen-Maastricht 1987, p. 37.

⁶² Th. van Tijn, "De tweede fase van de economische groei 1868-1875", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl 12), Haarlem 1972, p. 154.

⁶³ Jozien Jobse-van Putten, "De voeding in de agrarische samenleving van Noord-Brabant en het noorden van Limburg", in: Ch. de Mooij en R. van de Weijer (red.), *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur, ca. 1700-1900*, 's-Hertogenbosch-Zwolle 1992, pp. 69-89.

trie nog werk was voor steenbakkers, land- en fabrieksarbeiders en andere seizoenswerkers. Ook op de gezinsbedrijven werden kostenbesparende maatregelen doorgevoerd. Vóór de landbouwcrisis kon men zich af en toe de huur van een dagloner veroorloven. Die luxe kon men zich nu niet meer permitteren. In plaats daarvan exploiteerde de kleine boer nog uitsluitend de arbeidskracht van zijn eigen kinderen. De uitbreiding van de kinderarbeid was niet bepaald bevorderlijk voor de fysieke en geestelijke ontwikkeling van de kinderen. Voor het overige zette men de tering naar de nering. Door de combinatie van dalende koopkracht en toenemende arbeidsinzet van de jeugd moesten de lichten van circa 1885-1895 een centimeter inleveren. Zij waren gemiddeld 164 cm. De levensstandaard was weer terug op het niveau van rond 1870.

Na 1895 herstelde de provincie zich van de crisis, maar het ging tergend langzaam. Rond 1910 werd opnieuw de gemiddelde lengte van 165 cm bereikt, een niveau dat de Limburgers in geen dertig jaar meer hadden gekend. Ondertussen was de voorsprong die Limburg op de andere provincies had, verdwenen als sneeuw voor de zon. Vanaf 1885 begon zich een achterstand te ontwikkelen. Rond de eeuwwisseling was de gemiddelde Limburger van twintig jaar een centimeter kleiner dan de gemiddelde Nederlander. Het verschil liep op tot twee centimeter (twintig strepen) aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.⁶⁴ Limburg, ooit koploper, was sindsdien de hekkeluiters van alle provincies. Pas in 1936 brak voor Limburg het moment aan waarop minstens 50% van de dienstplichtigen de lengte van 170 cm hadden bereikt, terwijl de Friezen deze limiet al in 1905 hadden overschreden.⁶⁵ Nu wordt duidelijk hoe de mythe kon ontstaan dat de lengte van regionale populaties iets met ras te maken heeft.

⁶⁴ Nationale gegevens berekend door Mandemakers en Van Zanden, "Lengte van lotelingen", pp. 1-23. Ik volg hun gecorrigeerde cijferreeks die ook door Drukker c.s. wordt gekwalificeerd als superieur.

⁶⁵ J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Maaslandse Monografieën; 52), Leeuwarden-Mechelen 1992, p. 88, tabel 5.

Omgevingsfactoren

Tot op heden heb ik, in navolging van De Meere, fluctuaties en trends in de gemiddelde lengte van Limburgse lotelingen steeds in verband gebracht met veranderingen in het consumptiepeil. Volgens het theoretische model zouden ook milieufactoren in het spel zijn die weliswaar niet gerelateerd zijn aan koopkracht, maar toch effect hebben op de lengtegroei omdat ze het energieverbruik beïnvloeden. Twee van die milieufactoren, infectieziektes en de bodemgesteldheid, zullen wij onder de loep nemen.

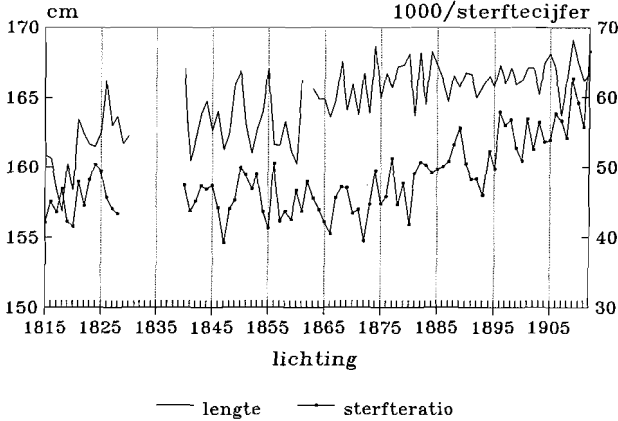
Wij hebben gezien dat er sinds het midden van de jaren vijftig geen sprake meer is van een negatieve correlatie tussen de roggeprijzen en de lengtecijfers. Toch komen de jaarlijkse fluctuaties in de lengtecijfers niet tot stilstand. Mogelijk zijn omgevingsfactoren daarvoor verantwoordelijk, zoals het optreden van infectieziektes. Spectaculaire epidemieën heeft Limburg in de negentiende eeuw niet gekend. Toch zijn er zeven jaren aan te wijzen waarin de sterfte hoger was dan normaal: 1820, 1847, 1855, 1866, 1872, 1880 en 1893. De sterftecijfers gebruik ik, bij gebrek aan betere data, om de morbiditeit te benaderen.⁶⁶ De uitkomst van deze analyse is teleurstellend. Alleen de sterftepieken van 1855, 1872 (pokken) en 1880 werden gevolgd door een daling van de lengte van de dienstplichtigen een jaar later (zie grafiek 7), maar dat gebeurde ook regelmatig in jaren waarin de sterfte lager was dan gewoonlijk. De sterftepieken van 1820, 1847 en 1866 (cholera) vielen samen met een "dip" in de lengtecijfers. Van een causaal verband kan geen sprake zijn, want de recruten werden al in maart gekeurd. De verhoogde sterfte in 1893 werd gevolgd door een stijging van de gemiddelde lengte een jaar later. De lengtecijfers blijken niet systematisch te correleren met korte termijnfluctuaties in het sterftecijfer.⁶⁷ Op individueel niveau is het effect van ziekte op de lengtegroei aangetoond door Scrimshaw, maar het verband houdt op populatieniveau geen stand. Voorlopig staat de conclusie van Oppers nog recht overeind, namelijk dat de vanzelfsprekendheid waarmee de negentiende-eeuwse auteurs gewag maken van de in-

⁶⁶ Volgens Riley een discutabele methode. Zie George Alter en James Riley, "Frailty, Sickness and Death. Models of Morbidity in Historical Populations", in: *Population Studies*, 43(1989), pp. 25-45.

⁶⁷ R-kwadraat bedroeg 0,124 in de periode 1863-1912, waarbij is uitgegaan van een vertraging van één jaar tussen lengte- en sterftecijfers.

vloed van de ziekte op de lengtegroei vooralsnog niet is gerechtvaardigd.⁶⁸

Grafiek 7. Lengte en mortaliteit in Limburg 1815-1912

Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

Hierboven is erop gezinspeeld dat bodemkundige toestanden een rol zouden kunnen spelen bij het ontstaan van geografische verschillen in de lengte van de bewoners in het algemeen en de akkerbouwers in het bijzonder. Aangezien het zuiden van Limburg is bedekt met vruchtbare lössgronden en het noorden van de provincie grotendeels bestaat uit schrale zandgronden, zou men mogen verwachten dat Zuidlimburgers gemiddeld langer zijn dan Noordlimburgers. Dat is echter niet het geval, blijkens tabel 2. De landbouwers uit Zuid-Limburg waren een fractie groter dan die uit het noorden, maar het verschil (6-7 mm) is statistisch niet significant. De hypothese dat bodemvruchtbaarheid, fysieke belasting en lengte onderling gerelateerde variabelen zijn, blijkt onjuist. Twee veronderstellingen lagen aan deze hypothese ten grondslag. Ten eerste dat de bodemvruchtbaarheid van invloed is op de fysieke belasting van akkerbouwers en

⁶⁸ Oppers, Analyse van de acceleratie, p. 89.

ten tweede dat de fysieke belasting van invloed is op het patroon van de lengtegroei. Waarschijnlijk is de eerste veronderstelling niet gerechtvaardigd, althans het effect van de factor bodemvruchtbaarheid is te zwak om te resulteren in significante verschillen van de gemiddelde lengte.

Tabel 2. Gemiddelde lengte (mm) van landbouwers uit Noord- en Zuid-Limburg

	Noord-Limburg				Zuid-Limburg			
	\bar{x}	n	s	$s_{\bar{x}}$	\bar{x}	n	s	$s_{\bar{x}}$
lichting								
1840-1861	1654	69	83	20	1660	64	69	17
1863-1912	1666	246	68	9	1673	176	61	9

N.B. Lichtingen tot 1862 gekeurd op negentienjarige leeftijd, lichtingen vanaf 1862 op twintigjarige leeftijd.

Bron: Steekproef Limburgse lotelingen.

Conclusie: van zeven strepen voor, naar twintig strepen achter

Hoewel de nominale inkomens per capita in Limburg ver achterbleven bij het nationaal gemiddelde, kon deze provincie wat betreft de levensstandaard tot circa 1880 wedijveren met Holland en andere zeegebieden, die van oudsher werden gekenmerkt door een moderne, marktgerichte economie. Dit blijkt uit de evolutie van de lengte van Limburgse lotelingen. Qua gestalte deden zij niet onder voor de gemiddelde Nederlander, hetgeen pleit voor hun fysieke conditie. Tijdelijk, in de jaren zestig van de negentiende eeuw, voerde Limburg de provinciale ranglijst aan, terwijl het hertogdom in de jaren veertig en vijftig bij de eerste drie eindigde. Blijkbaar slaagden de Limburgers er beter in dan andere Nederlanders om zich in voldoende mate van de eerste levensbehoeften te voorzien. Weliswaar hadden zij per hoofd een laag nominaal inkomen, maar dat nadeel werd gecompenseerd door de lagere kosten van het levensonderhoud. Wij mogen ons geen illusies maken over de welvaart van het gewone volk. Zoals overal in de pre-industriële samenleving voerden de

Limburgers een sober bestaan. Echter, van voortgaande verarming over de volle lengte van het hertogdom was geen sprake. Het beeld van Limburg als armoedigste provincie des rijks klopt slechts voorzover het gaat om de in geld meetbare inkomens, waar de bewaker van 's lands schatkist zoveel belang aan hechtte, niet wanneer het gaat om de levensstandaard.

De eerste twintig jaar waren voor de bewoners van het Maasland de moeilijkste van de hele negentiende eeuw, met als dramatisch dieptepunt de hongersnood van 1817 die geen grote sterfte veroorzaakte, maar wel verantwoordelijk was voor een fysieke aftakeling van de opgroeiende jeugd. Na 1820 volgde herstel. Het consumptiepeil ging structureel omhoog. De jaren veertig en vijftig waren beneden de Moerdijk een periode van consolidatie, daarboven brokkelde de winst af die in de jaren twintig was geboekt. Afgaande op de ontwikkeling van de gemiddelde lengte ging de levensstandaard van het eind van de jaren zestig tot het begin van de jaren tachtig opnieuw vooruit, zowel in Limburg als in de overige gewesten. De landbouwcrisis luidde een nieuwe periode van stagnatie in. Op het diepst van de depressie (1885-1895) was er zelfs sprake van een terugkeer naar het niveau van 1870. Het herstel duurde lang. Pas aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was de levensstandaard in Limburg weer terug op het niveau van circa 1880. Doordat in andere gewesten het consumptiepeil ondanks de agrarische crisis gestaag vooruit was gegaan, had Limburg ondertussen een forse relatieve achterstand opgelopen. Ooit liepen de Limburgse lichten zeven strepen voor op hun lotgenoten uit de rest van het land. Rond 1910 keken zij tegen een achterstand aan van twintig strepen. Limburg zakte af tot hekkesluiser op de provinciale lengteranglijst. De Limburgers zouden nog lang de rode lantaarn blijven dragen, ofschoon sedert de opkomst van de mijnindustrie de motor van de economie op volle toeren draaide. De reële lonen gingen omhoog, maar binnen de huishoudens moest de welvaart met velen worden gedeeld. Doordat geboortebepaling binnen het huwelijk laat op gang kwam, vond er in Limburg een geweldige bevolkingsexplosie plaats toen de sterfte begon te dalen en tevens het restrictieve huwelijkspatroon werd losgelaten. Als gevolg van de kinderrijkdom bleef de groei van het reële inkomen per hoofd lange tijd achter bij de nationale trend.

En passant is geprobeerd greep te krijgen op de invloed van omgevingsfactoren op het patroon van de lengtegroei. Plotseling optreden-

de epidemieën en verschillen in bodemvruchtbaarheid oefenen geen dominante invloed uit op de lengtegroei. Er is een indicatie gevonden dat de toenemende kinderarbeid tijdens de agrarische depressie in de jaren 1880-1890 nadelig was voor de fysieke ontwikkeling, maar of het effect daarvan net zo groot was als dat van de dalende koopkracht is een vraag die ik in het midden moet laten.

Bijlage

Steekproef Limburgse lotelingen

jaar van de lichting	driejaarlijks gemiddelde (mm)	standaard- afwijking	standaard- fout	aantal waarnemingen
1804				
1805	1637			5894
1806	1634			6178
1807	1629			6424
1808	1622			6016
1809	1618			6206
1810	1631			6397
1811	1641			6497
1812				
1813				
1814				
1815				
1816	1599	88	25	51
1817	1589	88	26	48
1818	1585	88	27	43
1819	1585	75	24	39
1820	1611	73	21	48
1821	1617	72	20	56
1822	1624	81	20	68
1823	1618	82	20	66
1824	1623	82	19	72
1825	1634	76	20	59
1826	1640	81	22	54
1827	1641	92	25	56
1828	1630	91	24	58
1829	1627	90	22	70
1830				
1831-1839: geen data				
1840				
1841	1631	85	19	84
1842	1619	81	19	78
1843	1635	73	16	79
1844	1637	79	18	81
1845	1638	70	15	84
1846	1626	70	16	79
1847	1626	78	19	70
1848	1634	80	19	74

jaar van de lichting	driejaarlijks gemiddelde (mm)	standaard- afwijking	standaard- fout	aantal waarnemingen
1849	1642	88	21	71
1850	1653	88	21	71
1851	1639	93	25	57
1852	1624	80	20	62
1853	1627	82	21	60
1854	1646	77	19	69
1855	1642	79	19	67
1856	1634	79	19	72
1857	1622	69	15	80
1858	1622	77	18	72
1859	1620	83	21	63
1860	1634	92	24	61
1861				
1862				
1863				
1864	1651	71	15	84
1865	1645	74	16	81
1866	1644	76	18	70
1867	1656	73	17	71
1868	1660	71	18	64
1869	1662	65	16	71
1870	1646	82	21	62
1871	1655	70	17	73
1872	1648	78	18	77
1873	1662	65	16	71
1874	1655	71	17	73
1875	1665	58	14	71
1876	1657	71	16	76
1877	1665	68	17	63
1878	1666	71	19	60
1879	1675	59	16	59
1880	1665	68	18	60
1881	1669	72	18	68
1882	1657	74	17	75
1883	1669	67	15	86
1884	1667	68	15	85
1885	1674	64	15	76
1886	1661	75	18	73
1887	1658	70	17	72
1888	1657	70	15	87
1889	1663	65	14	82
1890	1663	66	15	76
1891	1660	70	17	69
1892	1657	70	17	72

jaar van de lichting	driejaarlijks gemiddelde (mm)	standaard- afwijking	standaard- fout	aantal waarnemingen
1893	1658	69	15	89
1894	1661	60	13	85
1895	1665	57	12	89
1896	1664	54	12	81
1897	1668	63	14	85
1898	1663	64	14	81
1899	1664	67	14	89
1900	1664	61	13	86
1901	1667	58	13	87
1902	1665	59	14	76
1903	1667	61	13	87
1904	1672	62	12	103
1905	1676	56	11	102
1906	1668	64	14	86
1907	1658	64	14	81
1908	1663	66	15	78
1909	1673	55	12	90
1910	1673	59	13	88
1911	1667	62	13	92
1912				

Opmerkingen:

Lichtingen 1804-1812 mediane lengte in het twintigste levensjaar.

Lichtingen 1815-1861 gemiddelde lengte in het negentiende levensjaar.

Lichtingen 1863-1912 gemiddelde lengte in het twintigste levensjaar.

Bron: Archives Nationales (Parijs), Série F₂₀, 119, Correspondance relative à la statistique et tableaux de statistique par département; R.A. Limburg, Klappers op de registers van inschrijving voor de nationale militie.

H. VAN RHEENEN

DE DEELNAME AAN HET LAGER ONDERWIJS IN DE BEIDE LIMBURGEN (1846-1914)

Vergelijking van maatschappelijke ontwikkelingen over de grenzen heen is in de negentiende eeuw een schier onbegonnen werk. De basisgegevens verschillen te zeer. Men kan slechts eenvoudig beginnen. Over de deelname aan het lager onderwijs in Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg gedurende de periode 1840-1914 kan voorlopig niet veel meer worden geboden dan een inventarisatie van de cijfers, een voorzichtige aanzet tot interpretatie en enkele aanwijzingen tot verder onderzoek. De kwaliteit van het onderwijs, dat wil zeggen de inhoudelijke kant van het onderwijs, moet nog buiten beschouwing worden gelaten.

Het beginpunt van dit onderzoek wordt gemarkeerd door het uiteengaan van de beide Limburgen in 1839, het eindpunt door de inval van Duitsland in België in 1914. Vóór 1839 maakte Limburg enkele decennia lang politiek en onderwijskundig een vrij identieke ontwikkeling door. Een uitzondering hierop vormde in de jaren dertig van de vorige eeuw de stad Maastricht. Beschrijvingen over het lager onderwijs in deze periode zijn onder andere te vinden bij Brepoels, De Vroede en Tagage.¹

Zoals Knippenberg² terecht stelt, is de ontwikkeling van de deelname aan het onderwijs, in casu het lager onderwijs, niet los te zien van de veranderingen aan de "aanbodzijde". Daarmee bedoelt hij de voorzieningen die scholing mogelijk maken, zoals onderwijswetgeving, schoolgebouwen, onderwijzers en financiële middelen. Een onderzoek naar één of meer van deze elementen zou in dit kader al te ver voeren. Hier zal slechts aandacht worden besteed aan enkele ingrij-

¹ J. Brepoels, *Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)* (Maaslandse Monografieën; 22), Assen-Amsterdam 1976; S. Tagage, Schets van het lager onderwijs in Maastricht 1794-1840, in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, XCVIII-XCIX(1962-1963), pp. 215-306; M. de Vroede, Onderwijs en opvoeding in de Zuiderlijke Nederlanden 1815-circa 1840, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (deel 11), Weesp 1983, pp. 128-144.

² H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, Amsterdam 1986, p. 16.

pende overheidsmaatregelen om bepaalde ontwikkelingen in de deelnamecijfers te verklaren. Aparte aandacht wil ik wel aan de schoolstrijd geven omdat de schoolstrijd in Nederlands-Limburg niet, maar in Belgisch-Limburg wel van invloed is geweest op de onderwijsdeelname, althans in een bepaalde periode. Andere factoren die de deelname aan het lager onderwijs kunnen hebben beïnvloed, zoals de wet op de kinderarbeid, de welvaartsstijging of -daling en het werk van de ethische beweging, zullen evenmin aan de orde komen.

De maatregelen van de overheid

Het lager onderwijs van 1806-1839 in Limburg

De lager onderwijswet van 3 april 1806 heeft de inrichting van het lager onderwijs gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw bepaald. Deze wet legde de basis voor de reorganisatie van het lager onderwijs. Zij bestaat uit 21 artikelen en een aantal bijlagen. Eén van die bijlagen is het Reglement. Hierin is de doelstelling voor het onderwijs opgenomen: het opleiden tot christelijke en maatschappelijke deugden. Verder werd het klassikaal onderwijs in plaats van het hoofdelijk onderwijs ingevoerd en werd het schooltoezicht ingesteld. Er mocht geen school meer worden opgericht en er mocht geen personeel meer worden aangesteld zonder toestemming van het schooltoezicht.

De nieuwe maatregelen boekten in het noorden - Limburg werd in deze periode tot het zuiden van het Koninkrijk der Nederlanden gerekend - al vrij snel succes. Uit een onderzoek, dat de overheid in 1815-1816 instelde naar de situatie in het lager onderwijs in de zuidelijke provincies, bleek het daar met het lager onderwijs veel slechter te zijn gesteld dan in het noorden.³ De regering heeft getracht de zuidelijke provincies zo snel mogelijk op hetzelfde onderwijsniveau te krijgen als het noorden. Limburg zou echter tot het begin van de jaren twintig van de vorige eeuw moeten wachten om van de onderwijsvernieuwingen te kunnen profiteren. Toen volgde

³ M. de Vroede, *Uitbreiding van het onderwijs 1815-1845*, in: Philippe Annaert et al.; vert. F. Ollevier et al., *De lagere school in België, van de middeleeuwen tot nu*, (Katalogus van de tentoonstelling, gehouden in de ASLK-Galerij 10 oktober-11 januari 1987), Brussel 1986, p. 119.

een korte periode van vooruitgang, al golden de verbeteringen niet voor alle delen van de provincie in gelijke mate.⁴ Maar op het moment dat het Voorlopig Bewind in 1830 de onafhankelijkheid van België proclameert, kwam er direct weer een einde aan de centralistische onderwijspolitiek van koning Willem I.⁵ Het schooltoezicht viel weg en men mocht weer vrij scholen oprichten.

De maatregelen van de overheid ten aanzien van het lager onderwijs in Nederland en België vanaf 1840

Nederland

In Nederland is in de tweede helft van de negentiende eeuw driemaal een nieuwe lager onderwijswet afgekondigd, namelijk in 1857, in 1878 en in 1889. Van Hoorn⁶ geeft de teksten van deze wetten.

De wet van 1857 bood de vrijheid naast openbare scholen, scholen van een bijzondere richting te stichten. Deze scholen werden niet gesubsidieerd. De wet beoogde verder te bevorderen dat steeds meer leerlingen daadwerkelijk van het onderwijs gebruik zouden gaan maken, voor langere tijd naar school zouden gaan en verlangde een verbetering van de kwaliteit van het onderwijs. Het vakkenpakket moest worden uitgebreid. Er werden hogere eisen gesteld aan de gebouwen en de salarissen van het onderwijzend personeel moesten omhoog. Om dit alles te bereiken, moest veel geld op tafel komen, juist op een moment dat de overheid steeds minder ging subsidiëren en de verantwoordelijkheid steeds meer bij de gemeenten legde. Die bleken daartoe evenwel niet bereid.

De belangrijkste wijzigingen van de wet van 1878 hielden in dat het nuttige handwerken als verplicht vak voor meisjes in het vakkenpakket werd opgenomen en de klassen kleiner werden. Het Rijk nam voor 30% de subsidiëring van het openbaar onderwijs op zich. Daar stonden zich de christelijke partijen zeer aan, met als gevolg een schoolstrijd.

⁴ Brepoels, *Het lager onderwijs*, pp. 314-321.

⁵ K. de Clerck, *Momenten uit de geschiedenis van het Belgische onderwijs*, Antwerpen 1975, p. 5.

⁶ I. van Hoorn, *De Nederlandsche schoolwetgeving voor het lager onderwijs 1796-1907*, Groningen 1907.

De wijzigingen in 1889 hielden onder andere in dat onder bepaalde voorwaarden ook aan bijzondere scholen subsidie kon worden verleend.

In 1900 werd uiteindelijk de leerplicht (zes jaar) ingevoerd. Volgens Boekholt⁷ had de invoering van de leerplicht veel meer betekenis voor het terugdringen van het relatieve dan van het absolute schoolverzuim. Onder relatief schoolverzuim wordt verstaan dat leerlingen onregelmatig en niet een aantal jaren achtereen onderwijs volgden. Onder het absolute schoolverzuim wordt verstaan dat kinderen helemaal niet naar school gingen. Uit onderstaande tabel 1 blijkt niettemin dat ten aanzien van het absolute schoolverzuim van het aantal zes- tot twaalfjarigen in Limburg de verlaging van het absolute schoolverzuim veeleer als een trendmatige ontwikkeling moet worden gezien, die in het eerste decennium van de twintigste eeuw zelfs geen versnelling doormaakte. Ten aanzien van het relatieve schoolverzuim heb ik geen gegevens aangetroffen.

Tabel 1. Deelname aan het onderwijs van 6- tot 12-jarigen, 1879-1909

Jaar	totaal kinderen	6- tot 12-jarigen totaal leerlingen	in %
1879	31384	25598	81.5
1889	35145	29310	83.4
1899	36140	31577	86.7
1909	45762	40741	89

Hieruit mogen niet al te veel conclusies worden getrokken. Opge-merkt moet worden dat er verschil blijft bestaan tussen de maatregelen die de Rijksoverheid nam ten aanzien van het onderwijs en de daadwerkelijke uitwerking hiervan op provinciaal niveau.⁸

⁷ P.Th.F.M. Boekholt, *Onderwijsgeschiedenis*, Zutphen 1991, p. 34.

⁸ Boekholt, *Onderwijsgeschiedenis*, p. 35.

België

In België is in de tweede helft van de negentiende eeuw viermaal een onderwijswet afgekondigd. De wet van 1842⁹ plaatste godsdienst en moraal vooraan onder de verplichte vakken. Het reglement van inwendige orde van 1846 regelde dat het hele onderwijs in een religieuze sfeer diende te worden gegeven. De gemeenten werden verplicht een lagere school op te richten of te onderhouden. In plaats van nieuwe scholen op te richten mochten ook bestaande scholen worden aangenomen, de zogenaamde aangenomen scholen. De geestelijkheid mocht toezicht blijven uitoefenen op het onderwijs. Verder rustte op de gemeenten de verplichting gratis onderwijs te verstrekken aan behoeftige kinderen.¹⁰

De wet van 1879 hield in dat de gemeenten zelf een lagere school moesten oprichten. Het was niet langer toegestaan een vrije school aan te nemen. Godsdienst maakte geen deel meer uit van de verplichte vakken. Het toezicht op de scholen werd uitgeoefend door de gemeentelijke overheid, de kantonnale inspecties, de hoofdinspecteurs en de schoolcommissies. Deze wet leidde tot een regelrechte "schooloorlog".¹¹ De geestelijkheid dreigde met sancties tegen de onderwijzers van deze scholen en tegen de families die hun kinderen naar zulke scholen stuurden. Het gevolg was dat een groot aantal nieuwe vrije scholen werd opgericht.

De wet van 1884 regelde dat het lager onderwijs niet langer een staatszaak was. Iedere gemeente moest tenminste één school hebben, maar dit mocht weer een aangenomen vrije school zijn. Godsdienstonderwijs mocht worden gegeven bij de aanvang of aan het einde van de lessen.¹²

De wet van 1895 bepaalde dat voortaan staatssubsidies naar zowel de gemeentelijke, de aangenomen als naar de niet aangenomen vrije scholen gingen. De subsidie was echter niet gelijk. Het godsdienstonderwijs werd op de lagere school weer een verplicht vak.¹³

⁹ M. de Vroede, *Onderwijs 1840-1878*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (deel 13), Haarlem 1978, pp. 111-125, p. 117.

¹⁰ De Clerck, *Momenten uit de geschiedenis*, p. 16.

¹¹ De Clerck, *Momenten uit de geschiedenis*, p. 55.

¹² De Clerck, *Momenten uit de geschiedenis*, p. 64.

¹³ De Clerck, *Momenten uit de geschiedenis*, p. 73.

In 1914 werd de leerplicht voor zes- tot veertienjarigen ingevoerd; de staatstoelagen werden gelijk verdeeld over alle scholen. Deze nieuwe regeling kon evenwel niet direct worden toegepast omdat al in augustus 1914 Duitse troepen België binnenvielen.

De schoolstrijd in de beide Limburgen

Tot 1860 kende Nederlands-Limburg hoofdzakelijk openbaar lager onderwijs. Dit onderwijs werd beheerd en gefinancierd door de gemeenten. Officieel moest dit onderwijs volgens de wet algemeen-christelijk van karakter zijn, maar in feite had het een katholiek karakter.¹⁴ Toen echter tussen 1860 en 1870 de schoolstrijd in Nederland opblaaste, vond ze zeker ook weerklank in Limburg. Toch had dit niet tot gevolg dat er veel bijzondere scholen in deze provincie werden opgericht. Net als elders in ons land kampte men in Nederlands-Limburg met een tekort aan financiële middelen om bijzondere scholen op te richten. Daarbij kwam dat de Nederlands-Limburgse bevolking het verschil tussen katholieke openbare en katholieke bijzondere scholen niet zag.¹⁵ Na 1900 veranderde er veel door de grote migratie naar de mijnstreek. Veel andersdenkenden vestigden zich er. Zij vormden een bedreiging voor de godsdienstige homogeniteit op de scholen. In deze periode laaide de schoolstrijd in Nederlands-Limburg dan ook op, hetgeen betekende dat na 1910 het aantal bijzondere scholen in deze provincie sterk toenam.

In Belgisch-Limburg, net als in heel België, is de schoolstrijd van meer betekenis geweest dan in Nederlands-Limburg, maar niet dan in de rest van Nederland. Voor de "schooloorlog" genoot het lager onderwijs aan de gemeentescholen het vertrouwen van de ouders.¹⁶ Na het aannemen van de wet van 1878 is dit vertrouwen verdwenen. De ouders haalden de leerlingen massaal van de gemeentescholen en stuurden ze naar de nieuw opgerichte vrije scholen. In december 1883 waren er alleen al in Belgisch-Limburg 38 totaal lege gemeentescholen.¹⁷ Het had even geduurd, want de mogelijkheid de kinderen

¹⁴ J.P.A. van Vugt, De verzuiling van het lager onderwijs in Limburg 1860-1914, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, (1980), deel 10, pp. 17-60, p. 19.

¹⁵ Van Vugt, De verzuiling, p. 20.

¹⁶ De Vroede, *Onderwijs 1840-1878*, p. 120.

¹⁷ P. Verhaegen, *De schoolstrijd in België*, Gent 1906.

naar vrije scholen te sturen bestond niet meteen. Het oprichten van nieuwe scholen kostte tijd.

De deelname aan het lager onderwijs

In deze paragraaf zal worden bekeken hoe de deelname aan het lager onderwijs zich vanaf 1845 heeft ontwikkeld in Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg. Onder de deelname aan het lager onderwijs versta ik dan het aantal kinderen dat op enig moment in een jaar aan het lager onderwijs deelnam. Gekozen is voor de maanden december en januari. De cijfers bereiken in die maanden hun top. De deelname aan het lager onderwijs was in de winterperiode hoger dan in de zomer. Deze wisselende seizoensdeelname vinden we zowel in Nederlands-Limburg als in Belgisch-Limburg.

Niet alle leerlingen volgden lager onderwijs aan een gewone dagschool. Een aantal leerlingen volgde gedeeltelijk ook lessen aan een avondschool, een aantal volgde uitsluitend onderwijs aan een avondschool en een aantal volgde huisonderwijs. Ik heb me bij het verzamelen van de deelnamecijfers zoveel mogelijk beperkt tot de leerlingen die uitsluitend dagonderwijs volgden en een lagere school bezochten.

Onder lager onderwijs moet in de negentiende eeuw over het algemeen worden verstaan het leren lezen, schrijven en eenvoudig rekenen. Het niveau van het onderwijs en wat de leerlingen daadwerkelijk leerden is moeilijk te achterhalen. Er zijn wel incidentele gegevens over, maar die zal ik hier niet bespreken. Voor de deelname aan het lager onderwijs in Nederlands-Limburg heb ik me gebaseerd op de gegevens, verkregen uit de "Verslagen nopens den staat der hooge, middelbare en lagere scholen".¹⁸ Voor de deelname aan het lager onderwijs in Belgisch-Limburg heb ik me gebaseerd op de gegevens uit de "Exposés de Limbourg" en de "Rapports triennaux sur la situation de l'instruction primaire" van de Belgische rijksoverheid.¹⁹

¹⁸ *Verslag nopens den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden*, over 1848-1914, 's-Gravenhage 1850-1915.

¹⁹ *Exposé de la situation administrative de la Province de Limbourg fait au conseil provincial par la députation permanente*, dans les sessions 1836-1913, Liège 1836-1842, Hasselt 1843-1914; *Rapport triennal sur la situation de l'instruction primaire en Belgique*, over de jaren 1848-1914, m.u.v. de jaren 1894-1899 en 1903-1905, Bruxelles 1849-1927.

Er zal een overzicht volgen van de absolute en relatieve deelname aan het lager onderwijs in Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg. Onder absolute deelname wordt nu verstaan het aantal leerlingen dat deelneemt aan het lager onderwijs en onder relatieve deelname het aantal kinderen uit een bepaalde leeftijdsgroep dat deelneemt aan het lager onderwijs. Beide worden uitgedrukt in procenten. Voor het berekenen van het aantal kinderen in de verschillende leeftijdscategorieën is gebruikgemaakt van de gegevens uit de volkstellingen, gehouden in Nederland en België.²⁰

Bij het beoordelen van de deelnamecijfers, zoals die zijn gegeven in de "Verslagen nopens den staat der hooge, middelbare en lagere scholen", moet met het volgende rekening worden gehouden. De criteria die de overheid voorschreef om de leerlingen te tellen, waren niet altijd even duidelijk. Bijvoorbeeld vanaf 1862 moest men de leerlingen tellen die tot de school "behoorden". Moest men dan de daadwerkelijk op een bepaald tijdstip van het jaar op school aanwezige leerlingen tellen of moest men het aantal op school ingeschreven leerlingen tellen? Dezelfde problemen komen we tegen met betrekking tot de deelnamecijfers die de Belgische overheid opgaf. Aan het einde van onze statistische exercitie volgt een vergelijking van de deelname aan het lager onderwijs te geven tussen Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg.

Een overzicht van de deelnamecijfers

Nederlands-Limburg

De absolute deelname van leerlingen aan het lager onderwijs

Voor het verzamelen van de absolute deelnamecijfers heb ik gebruikgemaakt van de gegevens, zoals die te vinden zijn in de "Verslagen

²⁰ *Staten van de bevolking der steden en gemeenten van het koninkrijk der Nederlanden op den 1 januari 1840, naar aanleiding der jonste algemeene volkstelling. Staat den bevolking van het hertogdom Limburg op den eersten januari 1840, 's-Gravenhage 1941; Uitkomsten der derde t/m der negenden tienjaarlijkse volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 's-Gravenhage 1853, 1864, 1875, 1881, 1891, 1901, 1911; Statistique de la Belgique. Population recensement général du 1846, 1856, 1880 t/m 1910, Bruxelles 1849, 1859, 1884, 1893, 1903, 1916.*

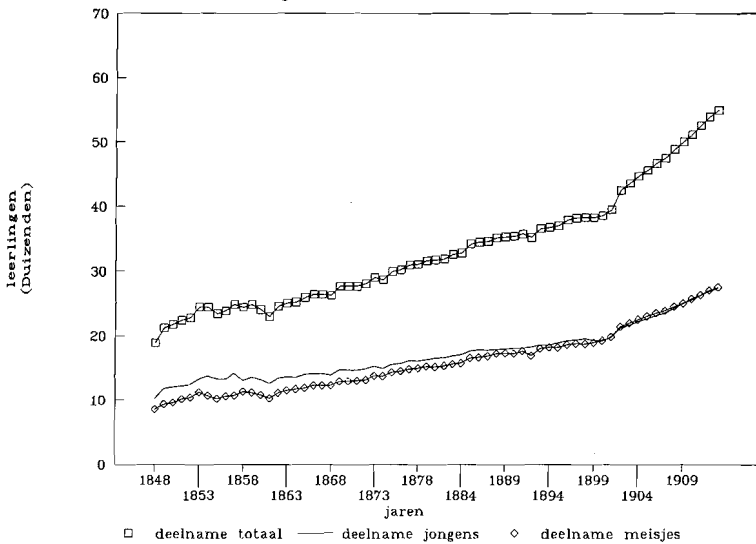
nopens den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden". Het zijn de cijfers die het Rijk zelf heeft gebruikt om het schoolbezoek aan te geven, overigens zonder de voorbehouden die ik ten aanzien van deze materie hiervoor heb gemaakt. Tabel 2 in bijlage I geeft een overzicht van het absolute aantal leerlingen, het absolute aantal jongens en het absolute aantal meisjes onder hen.

Kennelijk was de Rijksoverheid van mening dat de cijfers een hoge mate van accuraatheid waarborgden. Dat was in ieder geval zo vanaf 1877, want toen ging zij over tot het geven van zogenaamde gecorrigeerde lijsten. Daarin werden de gegevens verwerkt van leerlingen die niet in een bepaalde provincie woonden, maar daar wel onderwijs genoten. Deze categorie leerlingen werd van het deelnamecijfer in de desbetreffende provincie afgetrokken. Het aantal leerlingen dat in de betreffende provincie woonde, maar elders onderwijs genoot, werd vervolgens weer bij het deelnamecijfer opgeteld.

Vanaf 1877 telde men voor dit soort berekeningen alle leerlingen. Vanaf 1887 telde men voor de gecorrigeerde lijsten alleen de leerlingen boven de zes jaar en beneden de twaalf jaar, vanaf 1900 die van zeven jaar tot beneden de dertien jaar. Wanneer we de uitkomsten van de gecorrigeerde en niet-gecorrigeerde lijsten naast elkaar zetten, dan blijkt dat door deze berekeningen nauwelijks veranderingen in de deelnamecijfers optreden. Ook zijn er geen belangrijke verschillen ten aanzien van de deelname van jongens en meisjes die elders onderwijs genoten en omgekeerd. Om deze redenen heb ik deze correcties verder buiten beschouwing gelaten. Wel zijn deze gegevens verwerkt in tabel 3 van bijlage I.

Hoe ging het nu met de participatie aan het lager onderwijs? Grafiek 1 geeft de groei weer in de absolute deelname van jongens, meisjes en van alle kinderen in duizendtallen.

Grafiek 1. De absolute deelname aan het lager onderwijs in Nederlands-Limburg

Deze grafiek geeft de indruk dat de groei van het aantal deelnemers aan het lager onderwijs in de periode van 1848 tot 1913 een vrij regelmatige is geweest. Slechts na \pm 1900 heeft er een flinke stroomversnelling plaatsgevonden. Maar omdat het hier om absolute aantallen gaat, kan dat liggen aan een veel snellere bevolkingsgroei. Daarnaast geeft de grafiek aan dat de deelname van het aantal jongens en het aantal meisjes vanaf 1900 gelijk opgaat. Om te komen tot een beoordeling zal eerst moeten worden bekeken in hoeverre de factor bevolkingsgroei van invloed is geweest. De absolute deelnamecijfers zullen moeten worden gerelateerd aan het aantal kinderen in de schoolgaande leeftijd.

Het aantal kinderen in de schoolgaande leeftijd

Het is moeilijk aan te geven op welke leeftijd de kinderen in de negentiende eeuw de lagere school bezochten. Men kende in die tijd geen minimum- en geen maximumleeftijd voor het volgen van onderwijs aan een lagere school. Ik heb de schoolgaande leeftijd

afgebakend tot de groep zes- tot veertienjarigen en bekijk deze leeftijdsgroep van 1849 tot 1910. Dat is geen eenvoudige opgave. Er bestaat verschil van mening over de omvang van de leeftijdsgroep die het lager onderwijs bezocht.

Bij Knippenberg²¹ vind ik een iets ander uitgangspunt. Hij neemt tot 1862 de groep vijf- tot veertienjarigen. Na 1862 neemt hij de groep zes- tot twaalfjarigen, omdat deze leeftijdscategorie schoolgaande kinderen vanaf dat moment in de "Verslagen" zijn opgenomen. In Limburg moet men de twaalf- en dertienjarigen steeds tot de schoolgaande jeugd rekenen. De deelname van twaalf- en dertienjarigen is aanzienlijk, namelijk ongeveer 17% (zie tabel 4 in bijlage I).

De leerlingen beneden de zes jaar reken ik niet tot de schoolgaande leeftijd omdat de deelname van leerlingen beneden zes jaar in 1862 slechts 5% van het totaal aantal leerlingen beslaat en in 1892 zelfs nog maar 1%. Ik acht deze groep beduidend minder van belang. Het aantal jongens en meisjes leerlingen is in deze groep meestal ongeveer gelijk (zie tabel 5 in bijlage I). Verder heb ik niet de indruk dat het aantal leerlingen beneden de zes jaar in de jaren vóór 1862 hoger zal zijn geweest dan de reeds genoemde 5%. Dit laatste baseer ik op de gegevens die bekend zijn over de deelname van leerlingen aan de bewaarscholen in Limburg.

Het aantal leerlingen dat deelnam aan het onderwijs op de bewaarscholen was in 1860 zeer gering. Dit aantal groeide vanaf dat moment flink, zeker wat betreft het aantal kinderen beneden de zes jaar. Hun aantal was veel groter dan de absolute daling van kinderen beneden de zes jaar op de gewone dagscholen voor lager onderwijs. Daarnaast steeg tot ongeveer 1875 het absolute aantal leerlingen beneden de zes jaar op de lagere school zelfs nog. Met andere woorden, het bewaarschoolonderwijs kreeg meer leerlingen, maar dit waren zeker in het begin niet direct leerlingen die voorheen aan het lager onderwijs deelnamen (zie hiervoor tabel 5 en 6 in bijlage I). Ik zal mij bij mijn berekeningen ten aanzien van de gehele periode voorts beperken tot de deelname van het aantal leerlingen, dat onderwijs volgde aan de dagscholen. Tot 1858 is niet duidelijk hoe de leerlingen werden geteld en tot welke type scholen zij werden gerekend. Knippenberg²² gaat voor 1862 uit van het schoolbezoek op

²¹ Knippenberg, Deelname aan het lager onderwijs, p. 78.

²² Knippenberg, Deelname aan het lager onderwijs, p. 78.

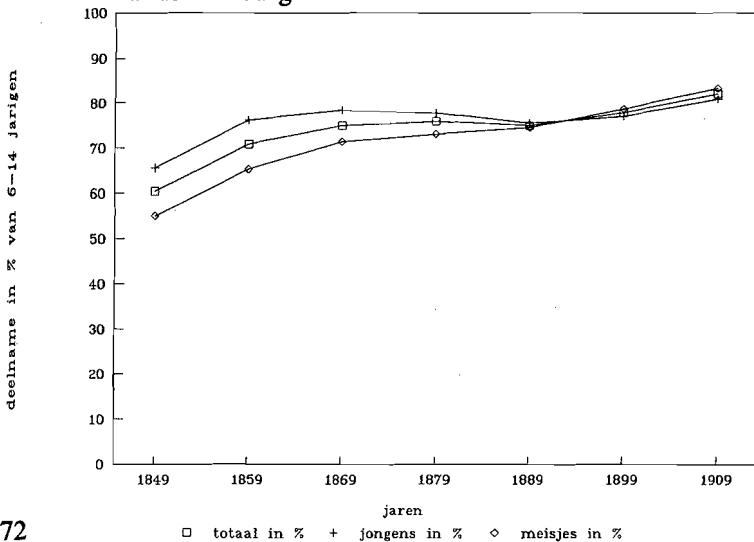
alle vormen van lager onderwijs (exclusief de bewaarscholen); na 1862 beperkt hij zich tot de dagscholen. Van 1858 tot 1862 zijn specificaties gegeven van de leerlingen, die de dagscholen, de avondscholen en de gecombineerde dag- en avondscholen bezochten. Uit de specificaties van 1858 tot 1862 blijkt dat het aantal leerlingen, dat in Limburg alleen aan de avondschoon lager onderwijs volgde niet erg groot is, slechts $\pm 2\%$. Ik neem daarom voor mijn berekeningen de deelnamecijfers van de dagscholen die vanaf 1858 bekend zijn.

De relatieve deelname van leerlingen aan het lager onderwijs

Tabel 2 in bijlage I geeft de groei weer van de deelname aan het lager onderwijs in relatie tot de groei van het aantal kinderen in de leeftijd van zes tot veertien jaar gedurende de periode 1848 tot 1909. Er wordt een uitsplitsing gemaakt van het aantal jongens en het aantal meisjes.

In grafiek 2 worden de uitkomsten in beeld gebracht. De eerste indruk is ontvullend. Rond 1850 zagen twee op vijf kinderen zelfs hartje winter nooit een school van binnen. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog was dat nog altijd een op elke vijf.

Grafiek 2. Relatieve deelname aan het lager onderwijs in Nederlands-Limburg

Ook het verloop is merkwaardig. Uit tabel 2 in bijlage I en uit grafiek 2 blijkt dat in de periode 1849-1859 een grote toename in de relatieve deelname plaatsvond. Deze gold zowel voor de relatieve deelname van meisjes als voor die van jongens. Voor wat die laatste categorie betreft, is de top al bijna bereikt. Na nog een zeer kleine groei in de jaren zestig zal pas rond 1900 een gelijke participatiegraad van jongens worden bereikt. De ontwikkeling na 1859 verliep veel geleidelijker met een duidelijke terugval, zelfs een absolute afname in 1889. Deze daling in de groei kwam dus voornamelijk voor rekening van de jongens. Na 1889 stijgt de relatieve deelname weer, zij het heel langzaam. Dat was ook het geval nadat in 1900 de leerplicht was ingevoerd. Die had hooguit een bescheiden effect voor de deelname van de meisjes. Daarvan verscheen sinds 1899 een groter percentage op school dan van de jongens.

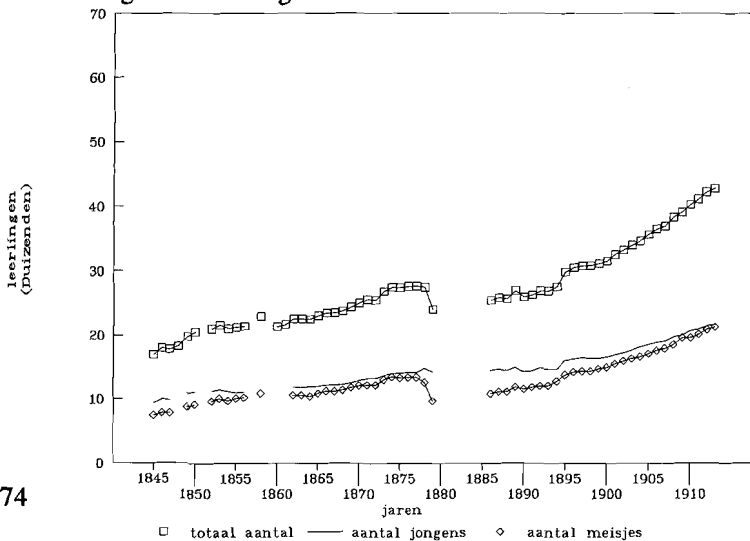
Belgisch-Limburg

De absolute deelname van leerlingen aan het lager onderwijs in Belgisch-Limburg

Ook hier moet vooraf uitvoerig worden gesproken over problemen met het verzamelen van de cijfers. Voor het bijeenbrengen van de absolute deelnamecijfers heb ik gebruikgemaakt van de gegevens, zoals gepubliceerd in het "Exposé de la situation administrative de la Provence de Limbourg fait au conseil provincial par la députation permanente" over de jaren 1836-1914. Dit zijn de provinciale verslagen van Belgisch-Limburg. Ik heb deze cijfers vergeleken met de cijfers van de verslagen van de Rijksoverheid, gedrukt in de "Rapports triennaux sur la situation de l'instruction primaire en Belgique" over de jaren 1846-1912. De cijfers uit deze verslagen vertonen geen of slechts zeer geringe afwijkingen van die in de "Exposés". Alleen het jaar 1857 vormt hierop een uitzondering. Omdat de provinciale verslagen jaarlijkse overzichten gaven en de rijksverslagen vaak slechts eenmaal in de drie jaar overzichten publiceerden, heb ik aan de gegevens uit de provinciale verslagen de voorkeur gegeven. Tabel 7 in bijlage II geeft een beeld van het absolute aantal leerlingen, nader uitgesplitst naar jongens en meisjes. Bij het bekijken van

deze cijfers moet rekening worden gehouden met het feit dat de nieuwe inspecteurs sinds 1878 de leerlingen telden die op de presentielijsten op de communale (gemeente)scholen voorkwamen en niet langer uitgingen van de opgaven in de inschrijvingsregisters. Uit de nieuwe tellingslijsten blijkt overigens dat het verschil in de inschrijvingslijsten en de presentielijsten vrijwel geheel voor rekening van de deelname van de meisjes komt. Grafiek 3 geeft de groei in absolute cijfers grafisch weer. De absolute deelname van jongens en meisjes en de absolute deelname van alle kinderen. Uit deze grafiek blijkt dat de deelname aan het lager onderwijs zeer geleidelijk stijgt gedurende de negentiende eeuw. De scherpe terugval rond 1880 hoeft niet per se in verband te worden gebracht met de schooloorlog die dat jaar uitbrak en, zoals we zagen, ouders deed besluiten massaal hun kinderen van school te halen. Minstens voor een deel kan ze worden verklaard door de nieuwe manier van tellen. Wel valt op dat de daling de meisjes onevenredig trof. Een forse stijging van de deelname vond plaats na 1895 en de meisjes halen vanaf 1895 de achterstand ten opzichte van de jongens in. Op het eerste gezicht lijken deze ontwikkelingen op die van Nederlands-Limburg. Om tot een nauwkeuriger beoordeling te komen van de groei van de deelname zal moeten worden gekeken naar de bevolkingsgroei. Hoe groot was het percentage jongens en meisjes dat naar school ging?

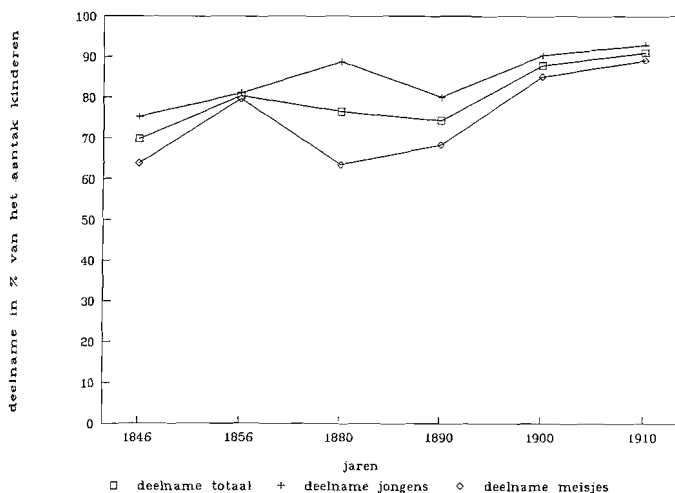
Grafiek 3. De absolute deelname aan het lager onderwijs in Belgisch-Limburg

De relatieve deelname van leerlingen aan het lager onderwijs in Belgisch-Limburg

In België bezochten kinderen de lagere school vanaf hun zevende tot hun veertiende jaar. De schoolgaande leeftijd is dus zeven tot veertien jaar. Voor het berekenen van de relatieve deelname ben ik van deze leeftijdscategorie uitgegaan. Tabel 7 in bijlage II geeft ook de deelname aan het lager onderwijs in procenten van het aantal kinderen in de leeftijd van zeven tot veertien jaar gedurende de periode 1846 tot 1910 weer, verder uitgesplitst naar jongens en meisjes. Er moet een kleine kanttekening bij worden gemaakt. Voor het berekenen van de procentuele deelname in 1880 moesten de cijfers over 1879 worden gebruikt omdat er voor 1880 geen gegevens beschikbaar zijn. Grafiek 4 laat het grillige verloop zien. In 1845 was de achterstand van de meisjes zeer aanzienlijk. In 1856 leek die ingehaald, maar dat bleek weldra schijn. In 1880 was de verhouding 89% om 63%. Kort vóór de Eerste Wereldoorlog was het nog steeds niet helemaal weggewerkt. Betekende dat nu dat de aandacht voor het onderwijs in Belgisch-Limburg geringer was dan in de Nederlandse buurprovincie? Het wordt hoog tijd de gegevens naast elkaar te zetten. De relatieve deelname van het totaal aantal kinderen in de schoolgaande leeftijd (zeven tot veertien jaar) en de relatieve deelname van jongens en meisjes in de schoolgaande leeftijd.

Grafiek 4. De relatieve deelname aan het lager onderwijs in Belgisch-Limburg

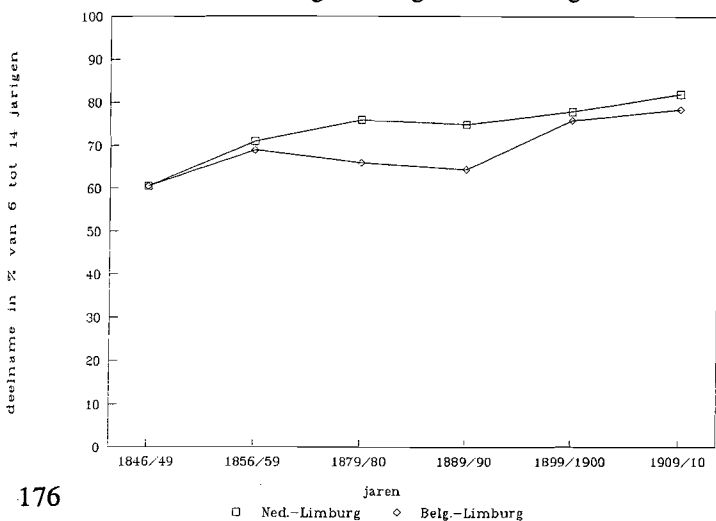

Een vergelijking in de deelnamecijfers tussen Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg

Het grootste probleem is weer van cijfermatige aard. In Nederlands-Limburg hadden onze gegevens betrekking op zes- tot veertienjarigen, in Belgisch-Limburg op zeven- tot veertienjarigen. Er dient een correctie te worden toegepast. Zij is niet van belang ontbloomt. Neem ik de groep zeven- tot dertienjarigen, dan krijg ik in Nederlands-Limburg in 1899 (zonder correctie) een deelname van boven de 100%. Gekozen werd voor de zes- tot veertienjarigen. Het had ook de groep zeven- tot veertienjarigen kunnen zijn. Voor de uitkomsten had het nauwelijks verschil gemaakt. Kennelijk hield men in Nederlands-Limburg de zesjarigen nog veelal thuis.

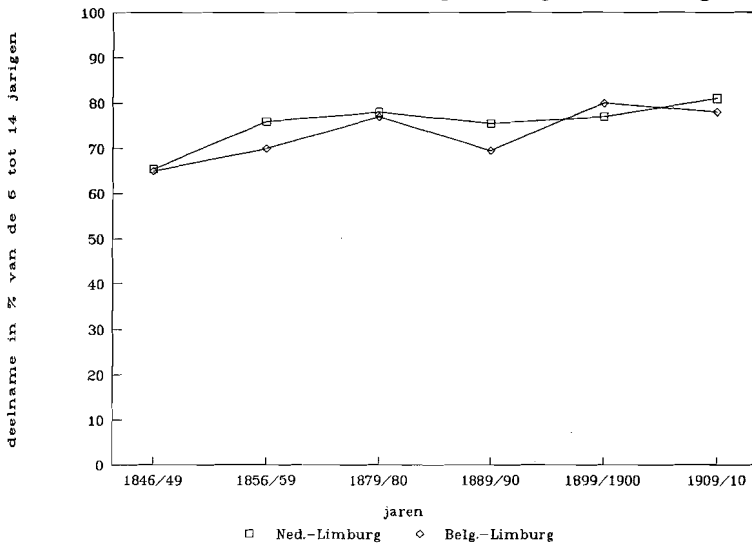
Grafiek 5 geeft de deelname in procenten weer van het aantal leerlingen ten opzichte van het aantal kinderen in de leeftijd zes tot veertien jaar in Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg tussen 1846 en 1910. De pijldata voor Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg zijn verschillend (zie tabel 8 in bijlage III) omdat de volkstellingen in Nederland en België op verschillende data zijn gehouden. Deze laatste opmerking geldt ook voor de grafieken 6 en 7. Tabel 8 geeft de cijfers in percentages die de basis voor deze grafieken vormden nog eens precies aan.

Grafiek 5. De relatieve deelname aan het lager onderwijs in Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg

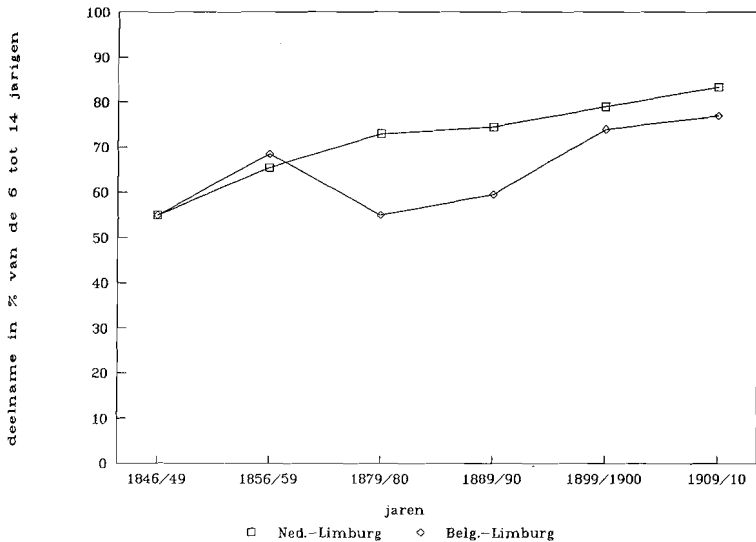
Omstreeks het midden van de eeuw, tot 1856/59, is er nauwelijks verschil in participatiegraad. Dat wordt in het derde kwart van de eeuw wel anders. Van de Belgisch-Limburgse jeugd bleef rond 1880 precies een derde thuis. In Nederlands-Limburg was dat een kwart. Tien jaar later was daar niet de geringste verbetering in gekomen. Integendeel, de participatie was gedaald. Rond het begin van de twintigste eeuw had men elkaar weer bijna gevonden. Het verschil voor de totale jeugd was in 1900 nog maar twee procentpunten; tien jaar later was het weliswaar iets meer, maar in beide provincies bleek de deelname licht toegenomen.

Grafiek 6. De relatieve deelname van jongens aan het lager onderwijs in Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg

De oorzaak zat niet bij de jongens. In 1879/80 ging een vrijwel even groot deel van de Belgisch-Limburgse jongens tussen zes en veertien jaar naar school als van de Nederlands-Limburgse jongens. Daarvóór en daarna zijn de fluctuaties wel opmerkelijk, maar niet erg aanzienlijk. In 1856/59 en 1889/90 had Nederlands-Limburg de leiding, maar in 1899/1900 was het omgekeerd. De verschillen zijn van dat moment af niet meer significant. Ook in de jaren 1856/59 en 1889/90 zijn ze zo beperkt dat het moeilijk zal zijn ze te verklaren.

Grafiek 7. De relatieve deelname van meisjes aan het lager onderwijs in Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg

Heel anders is het met de meisjes gesteld. Tot 1856/59 waren dat weliswaar geen trouwe schoolbezoeksters - in beide provincies bleef een derde tot de helft thuis -, maar de provinciegrens speelde hoegenaamd geen rol. Rond 1880 was het onderscheid plotseling dramatisch groot. In Belgisch-Limburg bleef bijna de helft thuis, in Nederlands-Limburg net iets meer dan een kwart. Pas rond de eeuwwisseling kwam er verandering in. Aan weerszijden van de grens volgden zo'n vier van de vijf meisjes onderwijs. Het verschil tussen jongens en meisjes was in beide provincies verdwenen.

Het vermoeden dat de schoolwetgeving daarvoor aansprakelijk was, werd niet bewaarheid. Noch de Belgische schoolstrijd, noch de trage invoering van de leerplicht in Nederland deden veel terzake. Het onderzoek zal moeten worden voortgezet door sociaal-culturele en economische factoren tegen het licht te houden. Daarvoor zullen heel andere typen bronnen moeten worden bestudeerd dan bij deze eerste verkenning kon gebeuren.

Bijlage I. Nederlands-Limburg

Tabel 2. Deelname van leerlingen aan het lager onderwijs in Limburg

jaar	deelname			aantal 6-14-jarigen			in %		
	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes
1848	18880	10262	8618						
1849	21195	11794	9401	35057	17968	17089	60.45	65.63	55.01
1850	21731	12100	9631						
1851	22360	12207	10153						
1852	22738	12391	10347						
1853	24448	13263	11185						
1854	24435	13752	10683						
1855	23443	13230	10213						
1856	23852	13268	10584						
1857	24868	14119	10749						
1858	24378	13027	11351						
1859	24804	13598	11205	34978	17836	17142	70.91	76.23	65.36
1860	24007	13206	10801						
1861	22941	12651	10290						
1862	24550	13402	11148						
1863	25091	13601	11490						
1864	25236	13504	11732						
1865	25949	14031	11918						
1866	26402	14086	12316						
1867	26457	14152	12305						
1868	26251	13893	12358						
1869	27696	14727	12969	36951	18788	18163	74.95	78.38	71.4
1870	27632	14712	12920						
1871	27627	14621	13006						
1872	28035	14883	13152						
1873	29005	15236	13769						
1874	28697	14968	13729						
1875	29984	15600	14384						
1876	30243	15700	14543						
1877	30975	16135	14840						
1878	31098	16086	15012						
1879	31587	16302	15285	41840	20953	20887	75.49	77.8	73.17
1880	31688	16518	15170						
1882	31865	16528	15337						
1883	32558	16872	15686						
1884	32812	17062	15750						
1885	34213	17641	16572						
1886	34485	17819	16666						
1887	34617	17758	16859						
1888	35166	17900	17266						
1889	35316	18001	17315	47085	23836	23249	75	75.52	74.47

jaar	deelname			aantal 6-14-jarigen			in %		
	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes
1890	35426	18124	17302						
1891	35705	18071	17634						
1892	35179	18245	16934						
1893	36593	18546	18047						
1894	36771	18532	18239						
1895	37049	18849	18200						
1896	37909	19290	18619						
1897	38210	19384	18826						
1898	38325	19563	18762						
1899	38309	19343	18966	49170	25096	24074	77.91	77.07	78.78
1900	38652	19374	19278						
1901	39574	19729	19845						
1902	42533	21168	21365						
1903	43623	21670	21953						
1904	44732	22215	22517						
1905	45622	22598	23024						
1906	46703	23145	23558						
1907	47484	23537	23947						
1908	48887	24307	24580						
1909	50126	25063	25063	61067	31004	30063	82.08	80.83	83.36
1910	51261	25533	25728						
1911	52693	26336	26357						
1912	54005	26915	27090						
1913	55028	27468	27560						

Tabel 3. Deelname van leerlingen aan het lager onderwijs in Limburg, ongecorrigeerde en gecorrigeerde cijfers (1877-1899)

	niet gecorrigeerde cijfers		gecorrigeerde cijfers	
	geen specificatie naar leeftijdsgroep		geen specificatie naar leeftijdsgroep	
	totaal leerlingen		totaal leerlingen	
jan.1877	30975		30811	
dec.1878	31098		30996	
dec.1879	31587		31509	
dec.1880	31688		31600	
jan.1882	31865		31888	
jan.1883	32558		32543	
jan.1884	32812		32834	
jan.1885	34213		34218	
jan.1886	34485		34555	

	niet gecorrigeerde cijfers		gecorrigeerde cijfers	
	6- tot 12-jarigen totaal leerlingen		totaal leerlingen	
jan.1887	28386		dec.1886	28544
jan.1888	28790		dec.1887	28904
jan.1889	29310		dec.1888	29411
jan.1890	29413		dec.1889	29528
jan.1891	29764		dec.1890	29883
jan.1892	28827		dec.1891	29967
jan.1893	30283		dec.1892	30366
jan.1894	30268		dec.1893	30355
jan.1895	30498		dec.1894	30573
jan.1896	31074		dec.1895	31149
jan.1897	30985		dec.1896	31064
jan.1898	31343		dec.1897	31422
jan.1899	31577		dec.1898	31660
jan.1900	31773		dec.1899	31860

Tabel 4. Overzicht van de deelname van leerlingen van 12 jaar en ouder aan het dagonderwijs in % van het totaal aantal leerlingen

jaar	jongens 12 e.o.	meisjes 12 e.o.	totaal 12 e.o.	totaal leerlingen	in % van het totaal aantal leerlingen
1862	2216	1326	3442	24550	14.02
1872	2278	1951	4229	28035	15.08
1882	2741	2687	5428	31865	17.03
1892	2677	3338	6015	35179	17.09
1902	4213	4550	8763	42533	20.60
1912	4789	5087	9876	54005	18.28

Tabel 5. Leerlingen beneden de zes jaar

jaar	jongens	meisjes	totaal	totaal in %
1862	695	564	1259	5.1
1863	655	581	1236	
1864	625	664	1289	
1865	671	690	1361	
1866	602	646	1248	
1867	597	605	1202	
1868	580	629	1209	
1869	623	704	1327	
1870	650	651	1301	
1871	659	689	1348	
1872	626	704	1330	4.7
1882	261	521	782	2.4
1892	140	197	337	0.9

Tabel 6. De bewaarscholen (ook enkele leerlingen van 6 jaar en ouder)

jaar	aantal leerlingen	aantal scholen
1853	900	
1860	1512	23
1870	3156	32
1880	4133	45
1890	5110	50
1900	6307	57

Bijlage II. Belgisch-Limburg

Tabel 7. Deelname van leerlingen aan het lager onderwijs in Belgisch-Limburg

jaar	deelname			aantal 17-14-jarigen			in %		
	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes
1845	16881	9426	7455						
1846	17966	10039	7927	25762	13346	12416	69.73	75.22	63.84
1847	17803	9936	7867						
1848	18178								
1849	19717	10894	8823						
1850	20444	11230	9214						
1851									
1852	20887	11199	9688						
1853	21525	11398	10127						
1854	21001	11225	9776						
1855	21183	11043	10140						
1856	21352	11087	10256	26585	13693	12892	80.31	80.96	79.55
1857									
1858	22843	11947	10896						
1859									
1860	21273								
1861	21617								
1862	22467	11884	10583						
1863	22497	11859	10638						
1864	22365	11958	10407						
1865	22896	12023	10873						
1866	23347	12139	11208						
1867	23416	12210	11206						
1868	23697	12275	11422						
1869	24344	12511	11833						
1870	24955	12867	12088						
1871	25501	13263	12238						
1872	25413	13209	12204						
1873	26781	13735	13046						
1874	27421	13962	13459						
1875	27333	14022	13311						
1876	27547	14145	13402						
1877	27588	14144	13444						
1878	27452	14819	12633						
1879	23891	14216	9675						
1880				31274	16023	15251	76.39	88.72	63.43*
1881									
1882									
1883									
1884									

jaar	deelname			aantal 17-14-jarigen			in %		
	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes	totaal	jongens	meisjes
1885									
1886	25328	14496	10832						
1887	25761	14660	11101						
1888	25504	14391	11113						
1889	26838	14936	11902						
1890	25856	14267	11589	34801	17837	16964	74.29	79.98	68.31
1891	26171	14331	11840						
1892	26856	14867	11989						
1893	26850	14677	12169						
1894	27513	14693	12820						
1895	29812	16058	13754						
1896	30489	16266	14223						
1897	30715	16400	14315						
1898	30749	16361	14388						
1899	31091	16386	14705						
1900	31491	16522	14969	35894	18296	17598	87.73	90.3	85.06
1901	32466	16961	15505						
1902	33246	17247	15999						
1903	33974	17690	16284						
1904	34647	18074	16573						
1905	35571	18485	17086						
1906	36398	18827	17571						
1907	36865	18985	17880						
1908	38235	19727	18502						
1909	39072	20013	19059						
1910	40205	20650	19555	44183	22224	21959	90.99	92.91	89.05
1911	41048	20912	20136						
1912	42168	21375	20793						
1913	42710	21487	21223						

Toelichting bij tabel 7.

1851 De bladzijden in het exposé ontbreken.

1857 en 1859 Er worden andere cijfers gegeven.

1848 en 1859-1862 Er worden geen aparte cijfers betreffende het aantal jongens en meisjes gegeven.

1880 tot 1885 Er worden geen cijfers gegeven. De Rapports triennaux geven alleen opgaven ten aanzien van de leerlingen op communale scholen of geen aparte cijfers voor Belgisch-Limburg in deze periode.

1885 heeft een afwijkende teldatum, daarom heb ik deze cijfers ook weggelaten.

* Voor het berekenen van de procentuele deelname in 1880 heb ik de deelnamecijfers over 1879 gebruikt, omdat de deelnamecijfers over 1880 niet gegeven zijn.

Bijlage III. Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg

Tabel 8. De relatieve deelname van het aantal kinderen in de leeftijd van 6 tot 14 jaar in Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg

jaar	deelname in % van			
	totaal kinderen 6 tot 14 jaar N. Limburg	totaal kinderen 6 tot 14 jaar B. Limburg	totaal kinderen 6 tot 14 jaar N. Limburg	totaal kinderen 6 tot 14 jaar B. Limburg
1849/46	60.5	60.5	35057	29763
1859/56	71	69	34978	30766
1879/80	76	66	41840	36215
1889/90	75	64.5	47085	40119
1899/00	78	76	49170	41455
1909/10	82	78.5	61067	51231

jaar	totaal jongens		totaal jongens	
	N. Limburg	B. Limburg	N. Limburg	B. Limburg
1849/46	65.5	65	17968	15382
1859/56	76	70	17836	15794
1879/80	78	77	20953	18514
1889/90	75.5	69.5	23836	20559
1899/00	77	80	25096	21113
1909/10	81	78	31004	25905

jaar	totaal meisjes		totaal meisjes	
	N. Limburg	B. Limburg	N. Limburg	B. Limburg
1849/46	55	55	17089	14381
1859/56	65.5	68.5	17142	14972
1879/80	73	55	20887	17701
1889/90	74.5	59.5	23249	19560
1899/00	79	74	24074	20342
1909/10	83.5	77	30063	25326

BIBLIOGRAFIE VAN DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.

De publicistische activiteit van Pater Remigius Dieteren heeft een opmerkelijke ontwikkeling doorgemaakt. Aanvankelijk ging zijn belangstelling vooral uit naar de sociale leer van de katholieke Kerk, gegrondvest door de Encycliek Rerum Novarum in 1891 en geleidelijk ontwikkeld tot een sociale praktijk, waarvan de voornaamste doelstelling was maatschappelijke problemen, voortspruitend uit de snelle industrialisatie van West-Europa, acuut aan te pakken door het oprichten van instellingen en organisaties met een duidelijk omschreven, gewoonlijk beperkte doelstelling, die steunden op zelfhulp, ondersteuning door particulier initiatief van idealistisch ingestelde deskundigen en, zo mogelijk maar op afstand, hulp van de overheid. Vooral in Limburg had tussen de beide wereldoorlogen de nadruk gelegen op slagvaardig sociaal beleid en bepaald niet op getheoretiseer. Het vlot sociaal handelen had sinds 1910 gestalte gekregen in het optreden van een groep jonge katholieken - arbeiders en intellectuelen - rond de priester H.A. Poels.

In deze traditie lanceerde Pater Remigius in het voorjaar 1945, nog voor heel Nederland was bevrijd, de eerste oproepen. Hij volgde de lijnen, uitgezet door Poels, nadrukkelijk, streefde echter weldra naar consolidering van de aanpak. Het opportunisme uit de jaren kort na de Eerste Wereldoorlog diende te worden omgezet in een samenhangend geheel van onderop, uit religieuze overtuiging ontstane sociale structuren, bruikbaar gedurende vele jaren. Kennis van de moderne sociale geschiedenis van Limburg, hét voorbeeld, was daartoe onontbeerlijk. Onverwijld diende een documentatiecentrum te worden opgezet. Het zou de naam Sociaal Historisch Centrum gaan dragen. Van daaruit dienden studies te worden geëntameerd die de blijvende kenmerken van een sociaal verantwoordelijke samenleving blootlegden. Pater Remigius nam een deel van de onderzoeken voor eigen rekening. Zij handelden over de meest wenselijke kenmerken van de sociale organisatie in de mijnindustrie, de Limburgse Katholieke Vakbeweging, de demografie, de volkshuisvesting en de gezondheidszorg. Bijzondere aandacht werd besteed aan leven en werken van de

Limburgse sociale pioniers: H.A. Poels, W.H. Nolens en Jos. Maenen.

Omstreeks 1970 werd duidelijk dat de welzijnsstaat, waaraan vooral de christelijk geïnspireerde politieke partijen sinds 1950 in Nederland gestalte hadden gegeven, een ogenschijnlijk duurzaam samenhangend geheel van sociale voorzieningen tot stand had gebracht, dat ogenschijnlijk alle nadelen van de industrialisatie overwon. De voor Poels en Pater Remigius essentiële grondslagen, de religieuze inspiratie en de vormgeving bottom-up, waren evenwel weggeslagen. Pater Remigius verweet het niet de overheid, voor wie religieuze pluriformiteit een gegeven was, maar de nieuwe kerkelijke structuren, die maatschappelijke betrokkenheid verwaarloosden en een in de wereld staande Kerk van weinig nut achtten. De nieuwe ecclesiologie veranderde in Pater Remigius' ogen de welvaartsstaat in een huis zonder fundamenten. Een groot aantal ecclesiologische publicaties van zijn hand had tot doel religieuze inspiratie te injecteren en zo de stabiliteit van het sociale bouwwerk te waarborgen. Van deze laatste stroom artikelen konden alleen de wat omvangrijkere in de bibliografie worden opgenomen. De talrijke ingezonden brieven, verschenen in dagbladen, bleken bij benadering niet volledig te documenteren. Pater Remigius' geestelijke ontwikkeling volgde de omgekeerde weg van die van Henri Poels. Deze laatste startte als theoloog met diverse fundamentele theoretische publicaties, trachtte vervolgens een aan de situatie aangepaste sociale leer te ontwikkelen en ging tenslotte met tomeloze energie de sociale praktijk vormgeven. Pater Remigius opende met een bezinning op de sociale praktijk, trachtte die vervolgens vanuit haar lange termijnontwikkeling samenhang te geven en eindigde als ecclesioloog met uitgesproken opvattingen.

SOCIALE LEER VAN DE KERK

Dieteren O.F.M., Remigius

1. Sociale weken in Nederland. - Parochiële sociale weken in de Limburgse mijnstreek waarbij met name voorlichting werd gegeven over de sociale leer van de R.K. Kerk.
In: De Gids op maatschappelijk gebied : katholiek Vlaamsch sociaal maandblad Brussel. - Jrg 36, nr 4 (april 1945) ; pp. 303-305.
2. Katholieken van alle landen verenigt U!
Pleidooi voor een "Katholieke Internationale" ter bevordering van de sociale gerechtigheid, verdediging van de vrede en tot herstel van de christelijke beschaving.
In: De Gids op maatschappelijk gebied. - Jrg 38, nr 2 (februari 1947) ; pp. 127-161.
Ook verschenen onder de titel: Catholiques de tous les pays, unissez-vous!
In: Les Dossiers de l'Action Sociale Catholique : revue mensuelle; uitg. van Le Mouvement Ouvrier Chrétien Bruxelles. - 24ième Année, no 5 (juni 1947) ; pp. 335-344.
Tenslotte verschenen als nr 342 in: L'Oeuvre des Tracts; uitg. van L'École Sociale Populaire Montréal [Canada] (december 1947) aangevuld door de auteur.
3. Resultaten van de misbezoektelling, gehouden in Maastricht op 19 februari 1956.
Maastricht, 1956.
4. Dieteren O.F.M., Remigius en Wilhelmus de Leeuw O.F.M.
Vijftig jaar zielzorg rond de mijn, 1910-1960; gedenkschrift bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van kerk en klooster der paters minderbroeders aan de Sittarderweg te Heerlen; met medewerking van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Heerlen, 1960.
88 pag., ill.
5. Toelichting bij de grondslagen van het bedrijfsapostolaat.
In: Analecta voor het Bisdom Roermond. - Niet officieel gedeelte. - Jrg 41 (1960) ; pp. 158-161.

Toegevoegd aan de in het officiële gedeelte van de betreffende jaargang van de *Analecta* opgenomen Richtlijnen voor het bedrijfsapostolaat in het diocees Roermond (pp. 150-157).

SOCIALE ORGANISATIES IN DE MIJNINDUSTRIE

Dieteren O.F.M., Remigius

6. De corporatieve gedachte in Nederland : het wetsontwerp van minister Vos.
In: *De Gids* op maatschappelijk gebied. - Jrg 37, nr 2 (februari 1946) ; pp. 127-146.
7. Bedrijfsorganisatie in de Nederlandse mijnindustrie.
In: *De Gids* op maatschappelijk gebied. - Jrg 36, nr 11 (november 1945) ; pp. 853-865.
8. De Contact-commissie voor de Nederlandse mijnindustrie.
Leuven, 1946.
37 pag., lit. opg.
Scriptie Katholieke Universiteit Leuven.
9. Flitsen uit de geschiedenis der Limburgse mijnindustrie.
Heerlen, 1952.
9 pag.
Bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Staatsmijnen.
Verkort verschenen in: *De Katholieke Illustratie*. - Nr 18, 02-05-1952.
10. Mens en mijn : een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond.
Heerlen : Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, 1953.
342 pag., ill., lit. opg.
11. Hulde aan Uw afgevaardigden.
In: *De Mijnwerker* : orgaan van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond. - Jrg 46, nr 10 (1953) ; p. 3.
12. Groeiende waardering.
In: *Kolen Charbon Kohle Coal* : de mijnindustrie in de kolenproducerende landen der wereld.
Amsterdam : Algemeen Publiciteitskantoor, s.a. (na 1962).
pp. 59-60.

13. Documentatie mijnindustrie Belgisch- en Nederlands-Limburg.
Maastricht, 1970.
4 pag.

KATHOLIEKE ARBEIDERSBEWEGING

Dieteren O.F.M., Remigius

14. Gids voor de jubileumtentoonstelling der Limburgse Katholieke Arbeidersbeweging bij gelegenheid van haar 50-jarig bestaan.
Heerlen : Katholieke Arbeidersbeweging Limburg, 1950.
15 pag.
15. Dieteren O.F.M., Remigius en F. Sampers
De Limburgse katholieke arbeidersorganisaties.
In: Maasland : algemeen maandblad. - Jrg 13, nr 10 (1965/1966)
; pp. 308-314.
16. Literatuuroverzicht [m.b.t. de] geschiedenis van de arbeidersorganisaties in Limburg.
In: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg : jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. - Dl 15 (1970) ; pp. 164-195.
17. Visie op Visie : N.K.V. op tweesprong.
In: Limburgs Dagblad 13-26 november 1975.

DEMOGRAFIE

Dieteren O.F.M., Remigius

18. Family planning : geboortenregeling in de hedendaagse wereld.
Maastricht, 1962.
41 pag.
(Theologicum Pastorale Minderbroeders Maastricht ; 1)
19. De migratie in de mijnstreek 1900-1935 : een sociaal-historische studie; woord vooraf van C. van Gestel. - Dissertatie Leuven.
In: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg : jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Lim-

burg. - Dl 4 (1959) ; pp. VII-XIV, 1-236, opg. van bronnen en lit.

Ook verschenen als nr 9 in de reeks Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland.

20. De moeizame weg naar een stabiele mijnwerkersbevolking.
In: Oranje Nassau Post sluitingsnummer mijnzetel, Oranje Nassau I en centrale bovengrondse bedrijven van de Oranje-Nassau mijnen (1974) ; pp. 19-34.

VOLKSHUISVESTING

Dieteren O.F.M., Remigius

21. Hoe woont ons volk? Weergave van de resultaten van de enquête volkshuisvesting 1946, ingesteld door het "Sociaal Archief Limburg", afdeling van de Katholieke Arbeidersbeweging Limburg.
Heerlen : Katholieke Arbeidersbeweging Limburg, 1946.
56 pag.
22. Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg "Ons Limburg" 1911-1951.
Heerlen : Winants, 1951.
202 pag., ill., lit. opg.
23. Dieteren O.F.M., Remigius en P.M.M.C. Palmen
Enige sociale aspecten van de mijnwerkershuisvesting, gezien vanuit de ervaringen in de Zuid-Limburgse mijnstreek.
Luxemburg, 1957.
14 pag.
Internationaal Congres over de sociale en godsdienstige problemen van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal.
24. Vijftienvintig jaar planologie in Limburg; gedenkboek Provinciale planologische dienst in Limburg; met een ten geleide van F.J.M.A.H. Houben.
Maastricht : "Ernest van Aelst", 1959.
48 pag., ill.
25. Grondbeleid en volkshuisvesting in de mijnstreek : N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig 1913-1963.
Assen : Van Gorcum etc., 1964.

XXIII, 248 pag., ill., opg. van bronnen en lit.
(Maaslandse Monografieën ; 2)

26. Ter inleiding.

In: Bouwen in Limburg : woningbouw door de Vereniging Ons Limburg sinds haar oprichting.

Heerlen : Vereniging Ons Limburg, 1965.

pp. 9-19.

27. Dieteren O.F.M., Remigius en J.F.R. Philips

Stein : een achterland werd bruggehoofd : historisch overzicht van gemeente en bevolking.

Stein : Gemeentebestuur, 1962.

167 pag., ill.

GEZONDHEIDSZORG

Dieteren O.F.M., Remigius

28. In dienst der zieken : het St. Joseph-Ziekenhuis te Heerlen 1904-1954 / samengesteld o.l.v. Remigius Dieteren O.F.M.

Bussum : Brand, 1954.

318 pag., ill.

29. R.K. Bejaardenzorg Sint Franciscus.

In: Confrontatie : tijdschrift voor R.K. geloofsverkondiging, geloofsverdediging en geloofsbeleving. - Nr 314 (oktober 1991)

; pp. 312-313.

BIOGRAFIE

Dieteren O.F.M., Remigius

30. "De Hertog van Limburg": Jos. Maenen veertig jaar lid van Gedeputeerde Staten van Limburg.

In: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg : jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. - Dl 8 (1963) ; pp. 79-97.

31. Dr. Nolens ... Dr. Poels. - Ill.
In: De Bronk : Limburgs maandblad. - Jrg 1, nr 3 (november 1953) ; pp. 88-89.
32. Dr. Poels en het Bisschoppelijk Schrijven van maart 1960.
In: De nieuwe mens : maandblad voor beleving van het Christendom. - Jrg 12, nr 1 (april 1960) ; pp. 1-49.
33. De theologie van dr. H.A. Poels en de N.V. Tijdig. - Inleiding bij gelegenheid van de herdenking van het vijftigjarig bestaan van de N.V. Bouwgrondmaatschappij "Tijdig" op 14 mei 1964.
In: Mededelingenblad van de Vereniging Ons Limburg. - Nr 1 (maart 1965) ; pp. 7-12.
34. Mgr. dr. H.A. Poels 1868-1948.
In: Heemkalender Limburg / uitg. van Stichting Limburgs Heem. - (30 mei-12 juni 1965).
35. Dr. H.A. Poels. Een stuk leven : beschouwingen van een oud-aalmoezenier van sociale werken; ingeleid en geannoteerd door Remigius Dieteren O.F.M.
In: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg : jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. - Dl 10 (1965) ; pp. 1-123.
36. Dr. H.A. Poels.
In: Liber amicorum Prof. Mag. C. van Gestel. Politica. Nieuwe Reeks. - Jrg 20, nrs 3-4 (oktober 1970) ; pp. 72-81.
37. Heeft Poels ons in de huidige situatie nog iets te zeggen?
 1. Het verhaal van een pijnlijke lijdensweg.
In: Limburg Vandaag. - Jrg 7, nr 4 (juli 1975) ; pp. 11-14.
 2. Als balling in America.
In: Limburg Vandaag. - Jrg 7, nr 5 (augustus 1975) ; pp. 27-29.
 3. De gedachtenwereld van Dr. H.A. Poels.
In: Limburg Vandaag. - Jrg 7, nr 6 (augustus 1975) ; pp. 31-33.
- Slot: Wat zou Poels nu doen?
In: Limburg Vandaag. - Jrg 7, nr 7 (september 1975) ; pp. 29-31.

SOCIALE GESCHIEDENIS

Dieteren O.F.M., Remigius

38. Sociaal Archief Limburg.
In: De Gids op maatschappelijk gebied. - Jrg 37, nr 5 (mei 1946)
; pp. 391-395.
39. Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Maastricht : S.H.C., circa 1949.
12 pag.
40. Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg op de tweesprong.
Maastricht : S.H.C., 1962.
16 pag., ill.

Redacteur van:

- Maaslandse Monografieën; uitg. van Stichting Maaslandse Monografieën (groot formaat)
- Maaslandse Monografieën (klein formaat)
- Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
: jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Lid van redactie-commissie van Onze gevallen : herinneringen aan het verzet in Limburg in de tweede wereldoorlog / onder auspiciën van de Afdeling Limburg van de Nationaal Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland te boek gesteld door Antoon van Aernsbergen.
Maastricht, 1964.

ECCLESIOLOGIE

Dieteren O.F.M., Remigius

41. Dieteren O.F.M., Remigius, Gilbertus Lohuis O.F.M. en Carolus Tesser O.F.M.
Aan iedere priester in Limburg. Oproep tot verzoening.
Maastricht, 1 maart 1977.
3 pag.

42. De goede herder; preek gehouden door P. Dr. Remigius Dieteren O.F.M. uit Maastricht bij gelegenheid van een gebedsdag, georganiseerd door de Gebedsactie Limburg, op zondag 1 mei 1977 in de parochiekerk van de H. Joannes Bosco te Venlo.
16 pag.
43. Dieteren O.F.M., Remigius, Carolus Tesser O.F.M. en Gilbertus Lohuis O.F.M.
[Reactie op voordracht van Prof. dr. W. Goddijn gehouden op 22 april 1978 te Utrecht voor de Vereniging van R.K. Katechese docenten].
Maastricht, 3 mei 1978.
4 pag.
44. Dieteren O.F.M., Remigius, Gilbertus Lohuis O.F.M. en Carolus Tesser O.F.M.
Waarheid over een moedig bisschop.
Maastricht, 1978.
16 pag.
45. Brief aan redactie van het IKI. - Reactie op Nederland : een kerkprovincie zonder collegiaal overleg / Kees Middelhof in IKI Internationale katholieke informatie. - Jrg 13, nr 5 (mei 1970) ; pp. 39-41.
In: IKI Internationale katholieke informatie. - Rubriek Achteraf. - Jrg 13, nr 7-8 (juli/augustus 1979) ; pp. 57-58.
46. Handvest voor het gezin.
In: Confrontatie. - Rubriek Lezersbrieven. - Nr 222 (januari 1984) ; pp. 34-35.
47. Katholiek onderwijs te belangrijk voor "politieke" manipulaties.
In: Confrontatie. - Nr 276/277 (juli-augustus 1988) ; pp. 257-264.
Katholiek onderwijs te belangrijk voor "politieke manipulatie".
In: Katholieke stemmen : maandblad van de Stichting Behoud R.K. Leven. - Jrg 17, nr 10 (oktober 1988) ; pp. 543-550.
48. Mgr. Dr. J.M. Gijsen Bisschop van Roermond.
In: Katholieke stemmen. - Rubriek Varia gemengde berichten en beschouwingen. - Jrg 20, nr 3 (maart 1991) ; pp. 165-169.
49. Stiltecentrum Ziekenhuis Maastricht.
In: Confrontatie. - Nr 318 (februari 1992) ; p. 60.
50. De Media-Bisschop.
In: Confrontatie. - Nr 322 (juni 1992) ; p. 188.

51. K.N. [Katholiek Nieuwsblad] blijf wat je bent!
In: Confrontatie. - Nr 328 (december 1992) ; pp. 343-345.
52. De Unie KBO [Katholieke Bonden van Ouderen] op drift?
In: Confrontatie. - Nr 328 (december 1992) ; pp. 346-348.
53. De Nederlandse priester-religieuzen en de Acht Mei-Beweging.
In: Katholieke stemmen. - Jrg 22, nr 4 (april 1993) ; pp. 205-213.
54. St. Petrus en Paulus.
In: Katholiek Maandblad / Stichting voor Kerk en Geloof. - Jrg 5, nr 6 (juni 1993) ; pp. 176-179.
55. Maria's ten hemelopneming.
In: Katholiek Maandblad. - Jrg 5, nr 7 (juli/augustus 1993) ; pp. 221-223.
56. K.R.O.- en R.K.K.-zendentijd.
In: Confrontatie. - Nr 344 (april 1994) ; pp. 105-109.
In: Katholiek Maandblad. - Jrg 6, nr 6 (juni 1994) ; pp. 174-178.
57. Pastorale werk(st)ers!
In: Confrontatie. - Nr 345 (mei 1994) ; pp. 130-133.
58. Dialoog met de AMB?
In: Confrontatie. - Nr 347/348 (juli/augustus 1994) ; pp. 199-205.
Dialoog met de Acht Mei-Beweging?
In: Katholieke stemmen. - Jrg 23, nr 11 (november 1994) ; pp. 531-535.
59. Dialoog of schijndialoog [commentaar bij het "Advies van de Commissie Dialoog" d.d. 1 september 1994] / [door] Remigius Dieteren O.F.M., P.W. de Vries, J. van der Ploeg O.P. en L.A.J.M. Bongaarts.
S.l., s.n., 1994.
De Commissie is geïnstalleerd door de Permanente Raad van de Nederlandse Bisschoppenconferentie.

LITERATUUROVERZICHT

B. Dumont, Aux origines des communes. Les communautés villageoises dans les Pays de Dalhem et de Limbourg, XVIe-XVIIIe siècle. Genèse, structures, évolution, Bruxelles 1994, 627 pag. (= Crédit communal, collection histoire, 89).

In 1986 werd aan de auteur de prijs toegekend van het Gemeentekrediet voor het meest opmerkelijk historisch werk, dat jaar aan de jury voorgelegd. Vier jaar later sloot Dumont de bewerking van zijn manuscript af. Eind 1994 verscheen het boek eindelijk, voor een werk van zo'n grote importantie een te grote vertraging.

De discussies rond de samenvoeging van gemeenten, die in Franstalig België - anders dan hier te lande, waar ze permanentie bezit - rond 1975 eens en vooral werden gevoerd, maakten duidelijk dat de dorpsgemeenschap het kader vormde voor het dagelijks leven, het gemeenschapsleven, familiale contacten en sociale waarden. Geruime tijd nam zij tevens een bijzondere plaats in het openbaar bestuur in. Vier elementen waren door de bestuurlijke rol van de dorpsgemeenschap benadrukt: a) een onomstreden afbakening van het grondgebied, b) een heldere omschrijving van de personen die er toe behoorden, c) het bieden van een kader voor belangenbehartiging en d) de inrichting van specifieke organen voor dienstverlening aan de bevolking op het stuk van de burgerlijke stand, de bevolkingsboekhouding, de politie, het onderwijs, de armenzorg, de cultuur, de sport, de openbare werken en het onderhoud van religieuze gebouwen. De bestuurlijke organisatie van de dorpsgemeenschap als "société des citoyens unie par des relations locales" was in de beginjaren van de Franse Revolutie, tussen 1789 en 1795, geüniformeerd. In grote lijnen hield zij in België stand tot omstreeks 1980.

De organisatie van het gemeentebestuur in dorpen naar Frans model was in de Zuidelijke Nederlanden in 1796 ingevoerd. In de opheffing er van vond Dumont aanleiding zich af te vragen hoe de dorpsgemeenschap er als sociaal-politieke organisatie vóór 1789 had uitgezien. Hoe zag de dorpse microcosmos er uit? Vormde zij een politiek kader? Hoe is die rol totstandgekomen? Wanneer gebeurde dit? Wat was haar plaats in het staatsverband?

Dumont koos het Land van Dalhem en het oude hertogdom Limburg, twee leden van de provincie Limburg uit het Spaans-Oostenrijks staatsverband, als onderzoeksgebied. Dat was een opmerkelijk gelukkige keuze omdat de betreffende bestuurlijke kaders er heel laat totstandkwamen en dientengevolge uitermate rijk waren gedocumenteerd. Voor Nederlands-Limburg is de keuze des te aantrekkelijker omdat de bevindingen in ieder geval gelden voor Noorbeek en Mheer, twee thans Nederlandse dorpen die tot 1795 tot het Land van Dalhem behoorden.

Begin zeventiende eeuw waren er nog maar drie banden tussen de bewoners van de Limburgse en Dalhemse dorpen werkzaam: de heerlijkheid, die een rechtsinstelling vormde, de parochie, die als geloofsgemeenschap een publieke functie vervulde, en het gehucht, dat als belangengemeenschap optrad. Een vierde kader, de dorpsban, was aanvankelijk alleen als justitieel kader werkzaam. In de loop van de zeventiende eeuw werd het ook het fiscale kader, waarmee een administratief-rechtelijk element werd geïntroduceerd. Langzaam maar zeker werd de positie van de heer, de schepenbank en het dorpsbestuur duidelijker omschreven doordat de "Dorfgenossenschaft" tot "Dorfgemeinde" evolueerde.

Aanvankelijk had de lokale vertegenwoordiger van de heer het gezag stevig in handen. Hij representeerde de heerlijkheid, zat de schepenbank voor en stelde sedert 1632 de dorpingen schadeloos voor geleden oorlogsschade. De middelen daarvoor vond hij in het opdrijven van de dorpsschulden. Weldra, nog in de zeventiende eeuw, ontstond daardoor een kloof tussen volk en elite: de toenemende dorpsschulden leidden tot hogere jaarlijkse lasten, met als gevolg verpaupering van een deel van de bevolking en het ontstaan van een superioriteitsgevoel bij diegenen die zich wisten te handhaven. Die toestand werd met enig gemor geaccepteerd, toen de leidinggevenden de dorpsschulden begonnen af te lossen en zo langzaam maar zeker de lasten weer verlichtten. De staat ging regelen in plaats van als motor optreden. Dat versterkte de sociale cohesie in de dorpen, vooral als versnipperd grondgebied meerdere bestuurslichamen dwong op te treden in naam van de dorpsgemeenschap. Een nieuw bestuursniveau kondigde zich aan.

Het was geen Limburgse vinding. Sinds het begin van de nieuwe tijd had zich een dergelijk proces in heel West-Europa voltrokken. Het is hier gemakkelijk te volgen omdat het zich snel voltrok in de

dorpen, waar commercialisatie van de landbouw, proto-industrialisatie en beroepsdifferentiatie het plattelandskapitalisme deden binnendringen en in de gedeelten van het land, waar de akkerbouw bleef domineren, een vertraging opliep.

Een eerste stap werd gezet met de introductie van politiereglementen in de late zeventiende eeuw. De schepenbanken werden bij die gelegenheid uitgesloten van de leiding over dorpszaken omdat zij gewoonlijk bestonden uit vreemdelingen, benoemd door gezagsdragers in Brussel en Den Haag, zonder enige inspraak van de lokale bevolking. Binnen de heerlijkheid vormde zich ter uitvoering van het politiereglement een nieuw corpus: de dorpingen benoemden burgemeesters als behartigers van hun belangen. Zij werden voor twee jaar gekozen en geassisteerd door gekozen beambten. De administratieve taken werden in handen gelegd van een bestuurslichaam, bestaande uit de vertegenwoordiger van de heer, de drossaard, de meier of hoe hij ook mag heten, de burgemeesters en het administratieve apparaat. Het dorpsbestuur scheidde zich af van heerlijkheid en parochie en negeerde de vreemde schepenbank. De taken werden allengs duidelijker. Men hield allereerst het dorp schoon: vreemdelingen, vagebonden, lieden zonder middelen van bestaan werden geweerd. De armen en weduwen behielden evenwel hun rechten. Een steeds grotere groep boeren mocht meepraten. Al naar gelang grondbezit en welstand werd hen een derde, een halve, twee derde of een hele stem toegekend, want er waren onder meer fiscale omslagen te regelen. Dan achtte men het logisch, dat wie meer betaalde, zijn stem nadrukkelijker verhief. Als de sociale tegenstellingen klein waren, zoals in Seraing, kon iedereen stemgerechtigd zijn.

De bevoegdheden van het dorpsbestuur namen steeds verder toe. Daarin waren de burgemeesters de werkpaarden. De vele vacatiegelden maakten die functie begeerd. Grootgrondbezitters, gezeten boeren, kooplieden, fabrikanten, soms een professioneel bestuurder, allemaal waren ze bereid als belangenbehartiger van de dorpsgemeenschap op te treden en het wantrouwen van het centraal bestuur voor lief te nemen. Naarmate de taken zich uitbreidden, bleven ze langer op het kussen zitten. De gemeenschap achtte hun deskundigheid onontbeerlijk.

Rond 1770 is de positie van het dorpsbestuur duidelijk. Het verdeelde en inde de belastingen, verzorgde het onderhoud van de openbare

gebouwen inclusief de kerk of tenminste de toren met het uurwerk, zorgde voor een ruimte waar school kon worden gehouden, sprong in de bres voor de ondersteuning van armen en voerde hier en daar zelfs een economische politiek. Met de steeds onbelangrijker wordende schepenbank had men nauwe banden. De vertegenwoordiger van de heer zetelde in beide colleges: in het dorpsbestuur als voorzitter, in de schepenbank als aanklager. Maar ook met de pastoor stond men op goede voet: de dorpsbesturen kochten orgels, bezoldigden kosters en kapelaans; de burgemeesters zetelden in de kerkbesturen of in het kerkelijk armbestuur. Het administratief dorpsbestuur werd meer en meer het hart van de dorpse microcosmos. Haar leden voelden zich verantwoordelijk voor de dorpsgemeenschap, toonden ruimhartig sociale zin. Een precieze taakafbakening kwam niet tot stand, was ook minder belangrijk bij zo'n mentale instelling. Van streek tot streek waren de verschillen tegen het einde van het Ancien Régime nog groot. In de weidestrecken van Herve en de half geïndustrialiseerde dorpen van het Luikerland waren de dorpsbesturen bijna autonome lichamen. In de akkerbouwdorpen van Dalhem en de Condroz overheerste de "fermocratie": een hoge mate van passiviteit van de dorpsbestuurders werd er zeer gewaardeerd.

Dumont verrast ons met een geschiedenis van wat Henri Mendras ooit een "société englobante" noemde, een op in de samenleving aanwezige integratietendensen gebouwde bestuursorganisatie. Voor tal van negentiende-eeuwse aspecten van het lokale bestuur, zoals censuskiesrecht, taakverdeling tussen burgemeesters en gemeenteraden, scheiding tussen administratief bestuur en vrederecht, biedt hij sterk verhelderende achtergrondinformatie. Ook maakt hij duidelijk hoe het mogelijk was dat de besturen van dorpen als Bunde, Geulle en Ulestraten, waarvan het lokale bestuur onlangs werd beschreven, tot 1851 tevreden waren met zeer weinig taken en een dominante burgemeester. Tenslotte, en dat is wellicht het belangrijkste, leert Dumont ons hoe het mogelijk was dat het streven naar sociale harmonie in Zuid-Limburg zo lang zo veel waardering kon krijgen: het was gebaseerd op een bijzonder inzicht in de waarde van lokale democratie. Dumonts werk is een boek met brede implicaties.

J.J.

C. Havelange, E. Hélin en R. Leboutte, Vivre et survivre. Témoignages sur la condition populaire au pays de Liège, XIIe-XXe siècle, Liège, ed. du Musée de la Vie Wallonne, 1994, 341 pag.

In de loop van de negentiende eeuw zijn de overheidsarchiefdiensten totstandgekomen. De her en der nog aanwezige pakketten geschreven relicten uit de middeleeuwen en het verfoeide Ancien Régime werden bijeengebracht, geordend en ontsloten. Honderdvijftig jaar lang zijn zij door historici benut als de documentatie bij uitstek over menselijk leven en handelen in het verleden.

Eenzijdigheid kan men deze bronnen bezwaarlijk ontzeggen. De archivalia, bewaard in overheidsarchieven, zijn bijna allemaal afkomstig van wereldlijke en geestelijke overheden en hun functionarissen; zij zijn meer geëigend om hun handelen te legitimeren, zoals Jacob Fugger het vijf eeuwen geleden uitdrukte, dan om een beeld op te roepen van de sociale werkelijkheid. Iedere aanvulling daarop in de vorm van een getuigenis van direct betrokkenen is meer dan welkom. In dat kader is van groot belang dat het Musée de la Vie Wallonne te Luik sedert zijn oprichting vanuit een ethnografische belangstelling moeite deed boeken, brochures, foto's, egodocumenten, pamfletten en dergelijke bijeen te brengen, waarin het standpunt van de direct betrokkenen bij sociaal-economische veranderingen en calamiteiten is neergelegd. Sedert 1924 werd die verzameling aangevuld met enquêtes naar agrarische gebruiken, artisanale technieken, feesten, spelen en uitingen van volksgeloof.

Deze collectie is niet altijd gemakkelijk toegankelijk. Dat geldt vooral voor uitlatingen van vertegenwoordigers van de lagere sociale klassen. De traditionele en orale cultuur in Wallonië bediende zich gewoonlijk van het Waalse dialect. Het Frans was lange tijd slechts schrijftaal, geleerd en prestigieus. Ontsluiting van deze documenten is hoog dringend. Maar zelfs dan is succes niet verzekerd. In 1939, enkele weken voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog, publiceerde J. Haust zijn "Quatre dialogues de paysans (1631-1636)", een monument van Waalse filologie dat evenwel in historische kringen onopgemerkt bleef. Anders verging het gelukkig de boeiende kroniek van Gaspard Marnette, die in de tweede helft van de negentiende eeuw bijna veertig jaar lang werd bijgehouden. Het manuscript draagt de titel "Mélanges de faits qui se sont passés à Vottem". De auteur, een arbeider uit de wapenindustrie, veronachtzaamt geen thema of

opvatting. Alle inwoners van het dorp werden ten tonele gevoerd, de pastoor zo goed als de anti-clericalen, de dragers van hoge hoeden naast de bedelaars, de onderwijzeressen zij aan zij met de herbergiers. René Leboutte verzorgde in 1991 een partiële uitgave van dit geschrift onder de titel "L'archiviste des rumeurs" (Liège, Musée de la Vie Wallonne).

Mede naar aanleiding daarvan besloten Carl Havelange, Etienne Hélin en René Leboutte een bloemlezing samen te stellen, die laat zien welke mogelijkheden de documentatie van het Musée de la Vie Wallonne de historicus biedt. In het voetspoor van Jean Fourastié's "Les écrivains témoins du peuple" (Paris 1966), kozen zij het zelfbeeld van het gewone volk als rode draad. Getuigenissen van derden, zoals edelen, geestelijken, geleerden en notabelen, over het leven van de mindere man werden weggelaten. Dat gold ook voor de bijdragen van de wereldverbeteraars, de geestelijken die streefden naar sociale vernieuwing, de verlichte liberalen begaan met het lot van de heffe des volks en de theoretici van socialistischen huize.

Er bleef nog genoeg over. Een schier eindeloze reeks themata passeert de revue. Begonnen wordt met de getuigenissen van plotseling opdoemende ellende: oorlog, hongersnood en pest. Dan komen de sterk verscheiden leefomstandigheden aan de orde: het marginale leven in de zuiver agrarische Luikse Haspengouw, de wat betere mogelijkheden van de dorpelingen en de inwoners van kleine steden rond Visé en eindelijk het welvarende veeteeltgebied rond Herve met zijn combinatie van agrarische activiteiten en textielfabricage. Vervolgens is het de beurt aan de arbeidsomstandigheden van verschillende sociale groepen: de boeren en ambachtslieden, de mijnwerkers, de fabrieksarbeiders. Een vierde afdeling beschrijft de pogingen vooruit te komen. Kleine winsten boden geen uitzicht; de trek naar Luik deed het maar zelden: het was een paradijs voor geestelijken, een vagevuur voor mannen, een hel voor vrouwen. Onderwijs en sociale hulpverlening boden iets meer perspectieven en gaven wat vaker aanleiding tot tevredenheidsbetuigingen.

Illusies hoefde men zich eertijds niet te maken, zo blijkt uit de teksten rond het zesde thema, de bedreigingen van het leven. Kindermoord, kinderverlating, alcoholisme, tuberculose, kwakzalverij, het was allemaal aan de orde totdat moeizaam en omringd door wantrouwen de professionele gezondheidszorg geleidelijk terrein won. Tenslotte: het hart van de gewone man kon heftig bonzen: zijn

misrijzen over zijn lot stak hij niet onder stoelen of banken; tot diep in de negentiende eeuw heeft hij de hongeroproer niet geschuwd. Allengs omvatten de afweerreacties ook glorende perspectieven. De auteurs vatten dit proces samen onder de term klassestrijd. Feesten en spelen boden lange tijd een voorname uitlaatklep. Het gros van de volksklasse besefte evenwel niets meer dan liefde te kunnen bieden. De samenstellers menen in hun boek met getuigenissen de overgang van massale armoede naar massaconsumptie te hebben opgespoord en besluiten in majeure. Wie anno 1995 struikelt over drugsgebruikers die de nacht doorbrengen in portieken en vrouwen zich in etalages ziet aanprijzen, kan zich echter afvragen of dit optimisme gegrond is. De omstandigheden waaronder het leven miserabel wordt, zijn zeker veranderd; misschien heeft ook de omvang van het probleem gefluctueerd. Mogelijk was het rond 1950, als Havelange, Hélin en Leboutte hun anthologie beëindigen, bijna opgelost. Hoe dan ook, bijzonder waardevol is dat zij de ellende en hun werkelijke oorzaken, soms uitbuiting, heel vaak ook onvoorspelbare calamiteiten, zo fraai hebben opgespoord en zo ruim gedocumenteerd. Veel aspecten van het sociale leven hebben zij nog laten liggen. Zij kondigen diverse voortzettingen aan. Men ziet er naar uit.

J.J.

E. Hélin, Recherches et essais (1947-1990), Liège 1993, VI + 296 pag.

Op de vraag welke van zijn artikelen een herdruk verdiende, antwoordde Hélin met een bondig: "Geen enkel". Die opmerking getuigde niet alleen van bescheidenheid. Het karakter van het artikel leent zich eigenlijk niet voor een herdruk. Het biedt ofwel een voorzet voor gedegen en fundamenteel onderzoek, kondigt een nieuwe methode en een wijziging in de vraagstelling aan of geeft een overzicht van de stand van zaken op een bepaald terrein met de contouren van een nieuwe theorie. Naarmate de ideeën van de auteur belangwekkender zijn, zijn zijn artikelen meer gedateerd. De schrijver is op elk van de er in behandelde thema's gewoonlijk meermalen teruggekomen, heeft de ontwikkeling die zijn onderzoek op die terreinen heeft doorgemaakt enige keren opnieuw geformuleerd en gelooft aan de vooravond van zijn pensionering heilig dat het allemaal nog eens

opnieuw zou moeten gebeuren. Vanuit zijn gezichtsveld gezien, heeft hij gelijk: allemaal oude koek.

Een belangrijk punt ziet hij zo evenwel over het hoofd. Alle wetenschappen gaan slechts langzaam vooruit. Hun uitstraling neemt toe naarmate de samenwerking groter is, het gedachtengoed van een pionier door meerderen wordt overgenomen en voortgezet. Dat vergt een efficiënte organisatie. Wie zich geroepen voelt een thema, een verklaringsmodel, een innoverende onderzoekstechniek verder te ontwikkelen, moet niet worden gedwongen opnieuw bij het begin aan te vangen. De stand van zaken dient, voorzover reeds samengevat, snel eigen te kunnen worden gemaakt. Wanneer een jong wetenschapper daarvoor naar artikelen moet grijpen - en wie doet dat niet graag, al was het maar vanwege hun bondigheid -, merkt hij onmiddellijk dat het schoentje op dit punt hevig wringt. De artikelen van de pionier zijn verschenen in talrijke zeer verscheiden tijdschriften en in diverse onderling nauwelijks verbonden taalgebieden gepubliceerd. Slechts in één opzicht onderscheiden deze tijdschriften zich niet van elkaar: zij zijn allemaal slecht ontsloten. Helemaal treurig is het, wanneer de bijdrage verscheen in een gedenkbundel. Dan is ze zo moeilijk vindbaar, dat een vooraanstaand historicus zijn inspanningen ten behoeve van dergelijke uitgaven nog onlangs totaal verspilde moeite noemde.

Vanuit het standpunt van de auteur mag de publicatie van Hélius "Recherches et essais" overbodig schijnen, gezien vanuit de behoeften van wetenschapsorganisaties gaat het om een bijzonder nuttig initiatief van zijn leerlingen onder leiding van Claude Desama, die als verantwoordelijk uitgever tekent. Na een bibliografie van het tussen 1947 en 1992 verschenen werk van Hélius worden vijftien van de ruim honderdvijftig artikelen van diens hand herdrukt. Zij zijn geclusterd rond een vijftal thema's: de bevolking, de regionale welvaartsbronnen, de uitbouw van de moderne stad, de volkscultuur en de laat-achttiende-eeuwse democratiseringstendensen. Steeds staan Luik en zijn directe omgeving centraal. Heldere en schrille kleuren wisselen elkaar derhalve af. De overgang van het bestuurs- en religieus centrum Luik naar een industriestad in de achttiende en negentiende eeuw verliep niet bepaald zonder problemen. Een flink deel er van is in de ruimtelijke ordening van het stadsgebied nog zichtbaar. Terecht nemen de urbanisatievraagstukken in deze bundel een centrale plaats in.

J.J.

Harald Koschik, hrsg., Kulturlandschaft und Bodendenkmalpflege am unteren Niederrhein, Köln 1993, 144 pag., ill. (= Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland).

Economische omstandigheden en maatschappelijke problemen leiden, al dan niet gedwongen, bij herhaling tot diep ingrijpende en onomkeerbare veranderingen van het landschap. Dat is sedert lang ook tussen Maas en Rijn het geval. De grindwinning en de bruinkoolexploitatie hebben er om economische redenen tot omvangrijke ingrepen in het landschap geleid. De noodzaak overstromingen te voorkomen zal eerlang tot een soortgelijke wijziging leiden. Het doet er niet toe dat de gelegenheid wordt aangegrepen het landschap een nieuwe ecostructuur te bezorgen die als een verrijking wordt aangemerkt: processen van eeuwen worden hoe dan ook verstoord. Onvoorspelbaar is welk deel van het bodemarchief verloren gaat, welke historische landschapselementen zullen worden weggedrukt, welke vormen van vegetatie zullen gedijen en welke verdwijnen, tenzij de consequenties van het voorgenomen beleid worden onderzocht.

Het gaat daarbij om een gecompliceerd proces: archeologische, historische, geografische en biologische elementen zijn in het geding. Onder die omstandigheden verdient een project, geïnitieerd door het Landschaftsverband Rheinland, aandacht. Het betreft een gebied rond de steden Kleef, Emmerik, Kalkar en Rees, een landstreek die de kern vormde van systematische middeleeuwse ontginningen, uitgevoerd door personen afkomstig uit het westen van Nederland: de Holländersiedlungen. Aan de perceelsvormen en de indeling van het landschap zijn zij nog altijd herkenbaar, op Nederlands gebied onder andere bij Silvolde, Didam, Arnhem, Elst en Beuningen in Gelderland, in het Noordbrabantse Mill en in Siebengewald in de gemeente Bergen (L). De Nederrijn ligt ermee bezaaid tot aan de lijn Weeze-Sonsbeek-Wesel. De laag gelegen delen van het cultuurlandschap worden er door de Holländersiedlungen gedomineerd.

Naar het schijnt vormen zij de oudste zichtbare getuigenissen van vroege menselijke aanwezigheid. Archeologische vondsten zijn in deze streek zeldzaam en van weinig belang. De bevolkingsdichtheid was tot in de Frankische tijd zeer laag. Toen bestaande woongemeenschappen omvatten zelden meer dan twintig tot dertig personen. Het archeologisch onderzoek heeft naar verwachting inmiddels zo'n 65% van de sporen van de oudste bewoning blootgelegd. Het lijkt

gepast de nog niet ontgraven vindplaatsen te laten voor wat zij zijn, zodat op het moment dat technieken zijn ontwikkeld die meer inzicht geven in zeer oude leefomstandigheden, deze ook hier nog kunnen worden toegepast.

De nu gepubliceerde zestien bijdragen van achttien experts, waaronder diverse Nederlandse historisch-geografen, voorgedragen op een in de herfst van 1991 gehouden symposium, maken duidelijk dat het er niet op aankomt ter voorbereiding van ingrepen in het landschap zo vlug het maar kan de overgebleven sporen van het verleden te ontgraven en te documenteren, maar dat vooral van belang is binnen de daarvoor bestaande wettelijke kaders waardevolle elementen in situ te conserveren. Dat geldt voor de archeologische, de cultuurhistorische, de landschapsgeografische en de ecologische elementen. Een goed samenspel van deskundigen is van meer belang dan breed gedragen actiebereidheid, zo wordt gesuggereerd. Door tezamen technieken te ontwikkelen die het mogelijk maken het belang van relictien te bepalen en onderling te vergelijken, neemt de kans toe dat de mogelijkheden die de wet biedt werkelijk belangwekkende historische relictien te beschermen, efficiënt worden gebruikt.

De verslagbundel van het symposium over opgaven en grenzen van "Bodendenkmalpflege am unteren Niederrhein" is het overdenken meer dan waard.

J.J.

H. Kranz, Die Kölner Rheinmühlen. Untersuchungen zum Mühlenschrein, zu den Eigentümer und zur Technik der Schiffsmühlen, 2 Bände, Aachen 1991-1993, 390 + 361 pag., krtn, ill., diskette (= Aachener Studien zur älteren Energiegeschichte, Band 1 und 2).

Weinig steden in Europa hebben zo'n omvangrijke archieven uit de middeleeuwen bewaard als Keulen. Over onderwerpen die elders slechts in een enkele regel, in een toevallig bewaard gebleven oorkonde terzijde worden aangeroerd, vindt men in Keulen gemakkelijk een kast vol documenten. Niet dat daarmee de problemen voor de onderzoeker zijn opgelost. Wel integendeel: de verwerking van zo'n grote stroom documenten kost zeeën van tijd. De interpretatie levert vervolgens nog extra hoofdbrekens op, omdat vergelijking met

toestanden elders zelden mogelijk is. Alleen de wielen die men zelf uitvindt, laten de trein rijden.

Zoiets is ook aan de hand bij de studie naar het vraagstuk van de energieverzorging in de middeleeuwen. Gewoonlijk vindt de historicus nauwelijks een serieuze bron. In Keulen zijn daarentegen niet minder dan 514 registers bewaard rond een enkel onderdeel: de schipmolens op de Rijn.

Keulen had een ernstig probleem met de voorziening van meel voor het bakken van brood. Graan werd uit de Jülicher Börde voldoende aangevoerd, maar hoe kreeg men het gemalen. De beken die de stad doorsneden, lieten de bouw van watermolens niet toe. Buiten de stad kon men gerust volmolens, runmolens en slijpmolens plaatsen, maar de levensmiddelenverzorging in benarde tijden stond niet toe ook het graan buiten de stadspoorten te laten malen. Sinds de dagen van bisschop Bruno stonden er graanmolens op de Rijn. Het zou zo blijven tot in de negentiende eeuw, bijna duizend jaar lang.

Rond 1260 ontstonden problemen rond het beheer van die molens. De documenten laten ons in het ongewisse over de oorzaken. Bisschop Konrad van Hochstaden naastte in 1260 de hele boel. Die drastische maatregel had slechts tot gevolg dat het conflict met de burgerij, die voorheen eigenaar was geweest, verscherpte. In 1276 vond bisschop Konrad van Westenburg een uitweg. De helft van de molens bleef de bisschop toebehoren, de andere helft keerde terug naar de oude eigenaren. Die lieten in een register vastleggen wie wat bezat en hoe de eigendom door verkoop of vererving overging op nieuwe deelgerechtigden.

Inschrijving in het register was niet verplicht. Een notariële koopakte of een verklaring van erfrecht volstonden om rechten veilig te stellen. Niettemin vond Kranz in amper vijftig jaar, tot de overgang naar de derde generatie, al 1.141 inschrijvingen. Dat betekende een enorme versnippering van rechten. Er waren vóór 1276 34 of 35 molens geweest. In 1276 was het maximum aantal bepaald op 26. Daarvan waren er in 1527 nog acht over en in 1800 nog twee.

Een klein recht op een schipmolen op de Rijn had aantrekkelijke kanten. Niet dat zij dienstig waren voor politieke of maatschappelijke ambities. In feite ging het om een obligatie met een weliswaar wisselend, maar doorgaans aantrekkelijk rendement. Alleen bij zware ijsgang of hoogwater viel het weleens tegen. Dan waren de herstelkosten voor de eigenaar. Alle risico's ten spijt: vererving en verkoop

vonden plaats binnen een heel kleine kring; het gilde van molenbezitters vormde een klein gezelschap. Enige concentratie deed zich voor. De grootste eigenaar bezat in 1276 11% van de rechten, samen met zijn naaste verwanten zelfs 18%. Religieuze instellingen verwierven van 1276 tot 1365 tezamen 16% van de eigendom. Voor het overige was het de plaatselijke elite die zich molenbezitter mocht noemen. In tegenstelling tot hun collegae in Toulouse buiten die dat niet in kapitalistische geest uit. Het bezit was via vererving onbeperkt splitsbaar en elke speculatieve handel in molenaandelen ontbreekt in Keulen. Molenbezit is nooit meer dan een blijk van status, zelfs geen middel om status te verwerven. Kranz spoorde een heel bijzonder sociaal-economisch fenomeen op, dat zich niet eenvoudig laat inpassen in het beeld dat historici zich hebben gevormd van de sociale en economische geschiedenis van een middeleeuwse stad.

J.J.

H. Termeer, Het geweten der natie. De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden, september 1944-mei 1945, Uitgeverij Van Gorcum, Assen 1994, XLIV + 745 pag., ill., reg.

De regering in ballingschap dacht het allemaal goed te hebben voorbereid. Dadelijk nadat Nederland was bevrijd van de Duitse overheersing zou er weer een goed lopend bestuur worden ingericht, dat de teugels strak in handen hield. Helaas, van de schone Londense plannen kwam niets in huis. In september 1944 werd een flink deel van de twee zuidelijke provincies bevrijd. Daarna stokte de geallieerde opmars. Het zou nog tot mei 1945 duren voordat ook West-Nederland vrij was. Daar zaten, in Den Haag, de institutionele kaders die onontbeerlijk waren voor elke vorm van behoorlijk bestuur; de departementen, de hoge Colleges van Staat, de Rijksdiensten, zolang die niet konden worden ingeschakeld, kon geen sprake zijn van een gecoördineerd bestuur.

Maar dat was nog lang niet alles. Tijdens de oorlog waren - niet al te consequent - vanuit Londen opdrachten verstrekt aan bepaalde personen en organisaties om bestuurlijke taken te vervullen, zodra de bezetter was verdwenen. Daar behoorde de Ordedienst (O.D.) toe. De staf van de O.D. had streng consigne zich uiterst terughoudend te gedragen, zolang er nog Duitsers waren. Vele O.D.-ers hadden zich

gehouden aan deze opdracht een stille illegaliteit te vormen. Dus verschenen overal in het bevrijde Zuiden medio september, begin oktober, verzetslieden waar nog nooit iemand van had gehoord. Tot ieders verrassing kwamen die zich ook nog als de nieuwe machthebbers voorstellen. Geen vrije ziel was bereid zoiets te accepteren. De actieve illegaliteit, die zich zo'n anderhalf jaar lang had bezonnen op de toekomst van ons land na de bevrijding - een heel wat betere samenleving dan men in de jaren dertig had gekend, moest het worden -, was verbijsterd over de arrogantie van de O.D. Het Militair Gezag (M.G.) liet de oren evenmin hangen naar de would-be machthebbers. De oorlog was bij lange na niet afgelopen. De geallieerde troepen hadden vanuit Limburg en Noord-Brabant nog een zware taak uit te voeren en dienden niet te worden gehinderd door figuren die zomaar even ongecoördineerd delen van het openbaar bestuur in handen namen. Het M.G. was gebaat bij herstel van de openbare orde.

Veel succes boekte ook het M.G. niet. De arrestaties, de zuiveringen, de benoemingen, de discussies over herstel en vernieuwing, de hervatting van de economische activiteiten, het liep allemaal volledig uit de hand. Improviseren was niet mogelijk. De traditionele pers was uitgeschakeld. Voorlichting kon niet, althans niet systematisch, worden gegeven.

Weldra bleek dat de oud-illegalen, die tijdens de oorlog werkelijk verzet hadden gepleegd, de belangrijkste machtsfactor vormden. Zij bleken in staat vlot een organisatie op te zetten, maar hadden wel heel eigen ideeën en doelstellingen. De oud-illegalen wilden een grondige zuivering in het ambtelijk apparaat en de politie. Lieden die tijdens de oorlog de Duitsers hadden geholpen om het verzet te ontmaskeren, moesten weg. Daarnaast: het verzet bestond voor een belangrijk deel uit jonge mannen, die een rol wensten te spelen bij de verdere bevrijding van het land. Tallozen stonden te popelen opnieuw actief te worden. De zware druk van de oud-illegalen dwong het M.G. weldra haar herstellpolitiek te laten varen en op de trein van de zuiveringspolitiek te springen. Aan de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (G.O.I.W.N.) werd ruim baan gegeven. De Binnenlandse Strijdkrachten (B.S.) werden opgericht en weldra weer aangevuld met en omgezet in een corps stoottroepen, die de geallieerde legers konden bijstaan.

Dr. Termeer heeft al enkele honderden pagina's nodig om de gebeurtenissen, die hierboven uiterst vluchtig zijn samengevat, in detail te beschrijven. Van dag tot dag deden zich wijzigingen voor, van streek tot streek werden andere keuzes gemaakt. Zicht op het proces, achteraf zo gemakkelijk samen te vatten, had in die dagen niemand. Integendeel, de chaos dreigde voortdurend ernstiger dimensies aan te nemen. Dat was vooral in de privésector het geval. De economische activiteiten werden steeds minder omvangrijk; alleen de voedselvoorziening kon nog juist overeind worden gehouden. Maar ook in bestuurlijk opzicht had men het eindpunt van de verwarring nog lang niet bereikt.

Tien weken nadat de eerste Nederlandse gemeenten waren bevrijd, zetten zowaar enkele leden van het Tweede Kabinet Gerbrandy voet op Nederlandse bodem, totaal onkundig van wat zich hier had afgespeeld sinds geallieerde troepen de Duitse legermacht hadden afgevoerd. De heren ministers eisten het onmiddellijke herstel van het burgerlijk bestuur. Zij trachtten G.O.I.W.N. en B.S. bij de verdere zuiveringen buiten spel te zetten en wilden de arrestaties weer overdragen aan de oude burgerlijke instanties. Er volgde een heftig verzet tegen de regering. Op aanraden van het geallieerd commando, van Prins Bernhard en nagenoeg al diegenen die het gezond verstand niet hadden verloren, ontsloeg Koningin Wilhelmina het Kabinet. Medio januari stelde Gerbrandy een nieuwe ministersploeg voor, waarin de diverse illegale en maatschappelijke groeperingen, waarvoor het volk waardering had, passend waren vertegenwoordigd. De nieuwe bewindsploeg kon weldra vaststellen dat de verhoudingen in het Zuiden weer normaal werden. Onmiddellijk zette zij zich aan de voorbereiding van het herstel van de burgerlijke orde in het westen van Nederland, zodra ook die landstreek zou worden bevrijd. Dat gebeurde zo bekwaam, dat de overgang van Duits naar Nederlands bestuur boven de rivieren nagenoeg rimpelloos verliep en de heisa in het Zuiden zelfs door de geschiedschrijvers werd vergeten.

Tot zover heeft Dr. Termeer vooral feitelijke ontwikkelingen moeten beschrijven. Hem restte evenwel nog een veel zwaardere taak, namelijk duidelijk te maken hoe de vernieuwingsbeweging verzandde. Maandenlang was in het bevrijde Zuiden gepleit voor ingrijpende vernieuwing van de samenleving. Daar kwam evenwel uiteindelijk niets van terecht. Zeker in het begin hadden de voormalige vakbondsleiders uit de jaren dertig, de oude boerenkoningen en de vroegere

lokale partijpolitici, uitermate huiverig gestaan tegenover het herstel van de vroegere sociale verhoudingen. Onder de oorlog was weinig van hen vernomen, na de bevrijding durfden zij nog niet naar buiten te treden. Velen toonden zelfs een zekere bereidheid toe te treden tot gemengde comités, die de oude verzuilde tegenstellingen zouden kunnen overbruggen en zo aan de kennelijk door velen gewenste eenheidsstaat gestalte geven.

Dr. Termeer toont overtuigend aan dat interne tegenstellingen binnen de organisatie van oud-illegalen, het G.O.I.W.N., de factor bij uitstek is geweest om van al die driftige pogingen tot vernieuwing niet meer dan een paar naamswijzigingen over te laten. Een boeiend en zeer nuttig boek.

J.J.

J. Wiesemann, Steinkohlenbergbau in den Territorien um Aachen, 1334-1794, 2 Bände, Aachen 1995, 335 + 307 pag., ill., reg. (= Aachener Studien zur älteren Energiegeschichte, Band 3 und 4).

De laatste decennia is zeer veel gepubliceerd over de geschiedenis van de mijnbouw in Limburg. Vanaf het moment dat de sluiting van de mijnen werd aangekondigd, kwam een stortvloed van geschriften op de markt. Die leverden niet het bewijs dat systematisch onderzoek was verricht. In het bijzonder wat de steenkoolwinning in het dal van de Worm van de late middeleeuwen tot in het begin van de negentiende eeuw aanging, beperkten de auteurs zich zonder uitzondering tot het herhalen van tussen de beide wereldoorlogen zeer onvolledig verzamelde feiten. In het beste geval werd de destijds gestarte discussie over de ouderdom van de mijnbouw rond Kerkrade verrijkt met een paar nieuwe argumenten.

Wiesemann breekt met deze heilloze traditie. Hij beschouwt vooreerst de mijnbouw ten oosten en ten westen van Aken in de nieuwe tijd als een samenhangend geheel. De aanwezigheid van mijnbouw in de landjes 's-Hertogenrade, Heyden, Aken, Wilhelmstein, Eschweiler, Weisweiler en Cornelimünster gaf hem aanleiding de mijnreglementen die er vóór 1795 golden, op te sporen. Hij vond er veertig, waarvan er 29 tot nu toe niet werden gepubliceerd. Vele kregen zelfs geen incidentele vermelding in de literatuur.

Deze ruime samenhangende documentatie gaf mogelijkheden tenminste de organisatie van de mijnbouw rond Aken te analyseren. Alleen al uit de datering blijkt dat het gebied in twee zones uiteen valt. De mijnbouw in het Wormdal is aanmerkelijk later gereguleerd dan die langs de Inde. De oudste bewaard gebleven reglementen van Aken (1541), Cornelimünster (1550), Eschweiler (1562), Wilhelmstein met de mijn van Bardenberg (1578) en Weisweiler (1578) stamden alle uit de zestiende eeuw. Zij waren anderhalve eeuw ouder dan die uit het Wormdal, waar 's-Hertogenrade pas in 1694 en Heyden met de mijnen van Richterich zelfs niet eerder dan 1732 een reglement kregen.

Op het eerste oog volstaat als verklaring erop te wijzen dat mijnbouw langs de Inde behoorde tot de regalen, derhalve afhankelijk was van toestemming van een overheid, terwijl die langs de Worm was gebaseerd op de rechten van de bezitters van de bovengrond en met hun toestemming al kon worden aangevat. Het lijkt plausibel dat de overheid eerder behoefte had aan reglementen voor aangelegenheden die de staatskas spijsden dan voor zaken, waarbij verder alleen de inwoners van hun heerlijkheden waren betrokken. Dat blijkt maar ten dele juist: gewoonlijk kwam het regaal later tot stand dan de mijnreglementen. Pogingen uit de achttiende eeuw van hogere overheden ook de mijnbouw in het Wormdal in handen te krijgen, mislukten. Vermeldingen van de Akense steenkoolwinning in literaire bronnen vanaf Agricola (1546) tot Förster (1791) maken duidelijk dat iets anders aan de hand was. Langs de Inde werd een vrij vette steenkool gewonnen, geschikt voor industriële doeleinden, waaronder de bereiding van ertsen; in het Wormdal was een zeer magere steenkool winbaar, die in de vorm van gruiskool vermengd met leem in een verhouding vijf delen kool en twee delen leem het vormen van kluiten mogelijk maakte, zeer geschikt voor huisbrand. Niet de ouderdom van de winning is bij het opstellen van reglementen in het geding, maar de aard en de schaal van de winning. Reglementen werden pas opgesteld, wanneer de mijnbouw een zekere omvang had gekregen. Zo iets was in de Gulikse heerlijkheden in de zestiende eeuw en mogelijk zelfs aan het einde van de vijftiende eeuw al het geval, maar kwam in het Wormbekken pas aan de orde vanaf het moment dat de abten van Rolduc zich op mijnbouw gingen toeleggen.

Geleidelijk ontstond dan een scheiding tussen kapitaal en arbeid en werd het noodzakelijk allerlei zaken te regelen, zoals de arbeidsdiscipline, de veiligheid en de controle op de produktie. Eindeloos wordt geageerd tegen het jenevermisbruik op de mijn; nauwkeurig wordt vastgelegd hoe de afwatering moest plaatsvinden; de maateenheid voor het bepalen van de produktie werd nauwkeurig bepaald. Steenkoolproducenten rekenden met panelen en later met gewichten; gruischoolwinners gebruikten als maateenheid de hond.

Wiesemann brengt het onderzoek naar de vroegste geschiedenis van de mijnbouw een flinke stap voorwaarts. Hij overdrijft evenwel als hij in de titel van zijn boek laat weten "de mijnbouw" in de regio Aken van de veertiende tot de achttiende eeuw te beschrijven. Hij geeft er alleen - gedegen en uitvoerig - de organisatie van. Er zal nog heel wat meer onderzoek nodig zijn om aard en omvang nauwkeurig te bepalen. Daarvoor opent hij overigens wel nieuwe perspectieven. Zijn opmerkingen over het vervaardigen van kluiten voor huisbrand maakt het mogelijk in de vele bewaard gebleven series rekeningen van instellingen van sociale of religieuze aard na te gaan vanaf wanneer en in welke omvang steenkool is gebruikt. In het kleine bejaardenhuis van de XII Apostelen in Maastricht is dat waarschijnlijk al vanaf de oprichting in 1477, tenminste vanaf het begin van de zestiende eeuw, het geval. In andere - soms veel oudere - series rekeningen werd jammer genoeg nog nooit naar de inkoop van kolen en de kosten voor het vervaardigen van kluiten gekeken.

Wiesemanns boek geeft stimulansen in een nieuwe en veelbelovende richting en voorziet het onderzoek van een degelijke basis.

J.J.

JAARVERSLAG 1994

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

De uitkomsten van de V.S.N.U.-evaluatie historische wetenschappen, waarover in het verslag 1993 met een gevoel van tevredenheid kon worden bericht, kreeg in de loop van 1994 in meerdere opzichten een vervolg. Het eind 1994 aflopende onderzoeksplan 1990-1994 werd vervangen door een plan voor de jaren 1995-1998 dat, nu de uitkomsten van de evaluatie positief waren, kon voortbouwen op in de voorbije periode behaalde resultaten. Hierna zal er uitvoerig over worden bericht.

Voortzetting van de werkzaamheden op tenminste het niveau dat de laatste jaren werd bereikt, vereist evenwel ook het vinden van een oplossing voor het huisvestingsprobleem, waarmee het Sociaal Historisch Centrum (S.H.C.) worstelt. De kwaliteit van het onderzoek is in hoge mate afhankelijk van de archivalia en de literatuur die het instituut heeft weten te acquireren. De collectievorming dient in de komende jaren minstens zoveel aandacht te krijgen als voorheen. In veel gevallen gaat het niet meer om het veiligstellen van de laatste sporen van maatschappelijke ontwikkelingen van allerlei aard, maar om het sluiten van hiaten in de aanwezige collecties en het vervolledigen van reeds aanwezige bestanden. Bijna dagelijks worden bestanden aangeboden die deels zeer waardevolle elementen bevatten. Zij dienen vrijwel altijd acuut te worden verworven. De gelegenheid zal zich zelden een tweede keer voordoen.

Maar dat betekent ook dat zij dadelijk moeten worden geplaatst. Hier wringt de schoen. De depots zijn overvol. Alle vormen van informatisering en iedere reductie van het volume van databestanden door middel van moderne informatiedragers ten spijt, zal het de eerste decennia nog gaan om oude volumineuze bestanden. De omvang van de collecties zal snel blijven groeien. Een ruime verdubbeling van de depotcapaciteit tot tenminste twintig kilometer is noodzakelijk.

Gelukkig bleek in 1994 dat deze noodzaak in brede kring wordt onderkend. Ons Bestuur mocht zich verheugen in de persoonlijke belangstelling voor de hiermee samenhangende vraagstukken van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Dr. J.M.M. Ritzen, de Commissaris der Koningin, Mr. B.J.M. baron Van Voorst tot Voorst, de Gedeputeerde van Cultuur, Drs. G.M.K. Kockelkorn, Europarlementariërs, Universiteitsbestuurders, Gemeentebestuurders en leden van de Statencommissie Cultuur. Zij bezochten allen het

S.H.C. Elk van hen droeg op creatieve wijze bij aan het vinden van oplossingen. Eind 1994 werden de contouren zichtbaar van een huisvestingsplan, waarvoor een breed bestuurlijk draagvlak mag worden verondersteld. Het zal hierna in de paragraaf huisvesting in hoofdlijnen worden beschreven.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1994 hebben zich in het Bestuur van het S.H.C. enkele wijzigingen voorgedaan. Drs. J.A. Hutschemaekers trok zich terug vanwege zijn leeftijd. Veertig jaar lang stond hij het Bestuur met raad en daad terzijde. Wij zijn hem zeer verplicht. Ch.H.F. Frijns kon om statutaire redenen niet voor een nieuwe termijn worden herbenoemd. Hij werd evenwel bereid gevonden nog één jaar als secretaris te fungeren om het Bestuur gelegenheid te geven in zijn opvolging te voorzien. Dr. G.C.P. Linssen, Drs. J.J.C. Huyben, Drs. H.R. van Ommen, H.L.A. Pauwels, Dr. J.F.R. Philips en Mr. E.J. Rongen aanvaardden een herbenoeming voor vijf jaar.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 21 juni, 4 juli en 8 december 1994. Tijdens de vergadering werd van gedachten gewisseld over de onderzoeksbeoordeling, de onderzoeksplannen, de begroting en het jaarverslag, alsmede over de huisvestingsproblemen die steeds nijpender worden. Het Bestuur betuigde zijn instemming met de voorstellen van het Dagelijks Bestuur.

Een heel opmerkelijk thema vormde een zuiver formele statutenwijziging. Hoewel zij feitelijk de statuten slechts in overeenstemming bracht met wettelijke voorschriften en bevrijdde van een hinderlijke quorumbepaling, struikelde de wijziging steeds opnieuw over het vraagstuk dat zij beoogde op te lossen. Het voor statutenwijziging noodzakelijke quorum werd steeds opnieuw juist gemist. Een extra vergadering op 4 juli bracht uitkomst. Op 15 november 1994 werd de akte van statutenwijziging tenslotte gepasseerd.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 17 maart, 11 mei, 21 juni, 28 september en 8 december. Het hield zich behalve met de voorbereiding van de Algemene Bestuursvergadering vooral bezig met de

afronding van het W.L.D., de onderzoeksplannen, de wijziging van de statuten en het opvangen van de gevolgen van bezuinigingen door het bedingen van lagere prijzen bij toeleveranciers.

Verreweg de meeste tijd besteedden de leden van het Dagelijks Bestuur aan het zoeken naar een oplossing voor het huisvestingsvraagstuk. Het vinden van een geschikt gebouw, het overleg over aanpassingen van bestaande complexen, verkenning van mogelijkheden financiële bronnen te vinden en vooral de noodzaak alle betrokken instanties enthousiast te maken voor één en hetzelfde plan, vergde van de leden van het Dagelijks Bestuur veel extra tijd. De voorzitter, de secretaris, de penningmeester en de bouwkundig adviseur, Ir. A. Peters, kwamen vijf-, zesmaal extra voor ad hoc overleg rondes. De gulden regel dat bestuursleden vooral een toezichthoudende taak uitoefenen, gold in deze aangelegenheid allerminst. De complexe en vaak weerbarstige materie noopte hen voortdurend initiërend en stimulerend op te treden. Er werd een flinke wissel getrokken op de schaarse tijd van diverse bestuursleden. Gelukkig had dit als neveneffect dat het toch al grote enthousiasme van de Dagelijks Bestuursleden verder toenam. De grote betrokkenheid van de bestuurders vereenvoudigde zelfs de discussies in de vergaderingen.

Met Gedeputeerde Staten en de vertegenwoordiger van de andere grote subsidiënt, de R.L., werden zeer goede betrekkingen onderhouden. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, hebben zich in 1994 geen grote wijzigingen voorgedaan. De uitruil van werktijd tussen de dames I. Frints, E. Muyres-Schilder en A. Peeters werd voortgezet, zodat mevrouw Frints gelegenheid kreeg haar studie Frans M.O.-B. voort te zetten. Een tweetal sterfgevallen trok een zware wissel op diverse medewerkers. De echtgenoot van een medewerkster overleed na een langdurige ziekte. Haar collega's droegen zorg voor een uitstekende opvang en een perfecte vervan-

ging. In het voorjaar van 1992 stelde het Provinciebestuur van Limburg te Hasselt Dr. J. Molemans beschikbaar om de uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (W.L.D.) te bespoedigen. Prof. Dr. J. Goossens (Münster en Leuven) werd bereid gevonden hem in te werken en te begeleiden. De dislokatieproblemen die zich daarbij dreigden voor te doen, konden worden opgelost door voor Dr. Molemans in Leuven een werkkamer in te richten, die door de Katholieke Universiteit aldaar welwillend beschikbaar werd gesteld. Deze oplossing leidde tot een zeer voorspoedig verloop van de aan Dr. Molemans opgedragen werkzaamheden totdat hem in oktober 1993 een ernstige ziekte trof, die helaas begin september 1994 leidde tot zijn verscheiden. Weinige dagen daarvoor kon hem de aflevering over het paard nog in gedrukte vorm worden aangeboden. Prof. Goossens en drie andere medewerkers aan het woordenboek hadden alles op haren en snaren gezet om tijdig de inleiding te voltooien, de laatste correcties aan te brengen, het register af te werken en de drukproeven na te lezen. Deze vormen van collegialiteit hebben het Bestuur bijzonder getroffen. Het spreekt er graag haar bijzondere erkentelijkheid voor uit.

Het overlijden van Jos Molemans betekende niettemin een groot verlies. De inzet van Jos was in alle opzichten lovenswaardig. Het W.L.D. was voor hem een vorm van levensvervulling geworden. Hij had gehoopt er nog jarenlang al zijn krachten te kunnen geven. Hij wilde graag bijdragen aan de voltooiing van het project. Het heeft niet zo mogen zijn. Dankzij de medewerking van de Bestendige Deputatie van Limburg en de Minister van Onderwijs van Vlaanderen kon hij vanaf 1 augustus 1994 worden vervangen door mevrouw Drs. J. Verbeek.

De Stichting Vrienden van het S.H.C. bleek bereid op te treden als werkgeefster voor medewerkers ten behoeve van de versnelde uitvoering van het W.L.D., de voorbereiding van een tentoonstelling en een onderzoek naar de geschiedenis van de arbeidsbemiddeling in Zuid-Limburg.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers en medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening (W.S.W.) en de Stichting Phoenix. Het archief en de algemene dienst hadden elk hulp van twee personen. De bibliotheek werd door vier personen ondersteund, het onderzoek door een zestal, waaronder twee met een

voltooide academische opleiding. Zij werkten gezamenlijk 6,3 mensjaren.

Mutaties doen zich bij de hulpkrachten, aangesteld in het kader van de sociale wetgeving, weinig voor. Zowel de uitvoeringsorganen van de W.S.W. als de diensten voor arbeidsvoorziening zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, zodat nauwelijks nieuwe krachten kunnen worden aangetrokken. Dat is wel het geval bij de Stichting Phoenix, die ons sedert midden 1993 in toenemende mate te hulp schoot.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Voor een organogram wordt verwezen naar de bijlage. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs. J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. T.A.G. Brockbernd-Wijts, bibliotheek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr. H.J.G. Crompvoets, onderzoek, gedetacheerd
- Mevr. Drs. E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Dr. J. Molemans, onderzoek, gedetacheerd tot 01.04.1994
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Mevr. A.M.Th. Peeters, archief
- Dr. J.F.R. Philips, onderzoek
- Drs. W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. Drs. J. Verbeek, onderzoek, gedetacheerd vanaf 01.08.1994
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. Drs. C.A.J.M. Wijnen, onderzoek
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Drs. H.H.A. van de Wijngaard, onderzoek, gedetacheerd.

Tien van de eenentwintig personeelsleden hebben een parttime dienstverband. Het gehele personeel bezet 14,9 formatieplaatsen en 1,0 tijdelijke plaatsen.

De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen: E.J.G. Boshouwers, F.H. Heijnen, P.H.M. Hupperts, mevrouw

A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, Drs. S.S.H.A. Langeweg, mevrouw D.C.C. Lucassen, Drs. P.Th.R. Mestrom, mevrouw K.M.G. Mommers, mevrouw V.J.M. van der Put, mevrouw N.J.H.H. Reneerkens, L.C.C.M. Royakkers, E.L.G.H. Smeets, M. Stito en mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux.

Enige genoemde personen waren slechts gedurende een deel van het jaar bij het S.H.C. werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven (M.T.B.) en de Stichting Phoenix, die arbeidskrachten beschikbaar stelden.

Voor het personeel was, voor zover mogelijk, de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en Organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht. Desondanks is het ziekteverzuim boven modaal gebleven. Twee ernstige langdurige ziekten waren, evenals in 1993, de voornaamste oorzaak. Verwacht wordt dat in 1995 verbetering optreedt.

Vertegenwoordigingen

Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen rondde zijn taak als voorzitter van de commissie, belast met de omvorming van de werkgemeenschap regionale en lokale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek (S.H.O.) tot Vereniging voor regionale en lokale geschiedenis, tevens optredend als sectie van S.H.O./S.H.W. al in oktober 1992 af. Aan een verzoek van het nieuwe bestuur deel uit te maken van de jury van de Eisma-prijs, die door deze vereniging wordt toegekend, diende gevolg te worden gegeven, al was het maar om continuïteit te garanderen in de contacten met de sponsor van deze prijs. Hij was ook lid van de jury van de historische prijs, ingesteld door de Belgische Boerenbond te Leuven. Sedert het najaar van 1992 was hij voorzitter van de Studievereniging voor sociale en economische geschiedenis, de Nederlandse afdeling van de International Economic History Association. Deze functie legde hij medio 1994, mede als gevolg van te groot wordend tijdsbeslag, neer. Wel werd afgesproken dat hij de initiatieven om te komen tot betere samenwerking tussen de economisch historici in Nederland, Nordrhein-Westfa-

len en Vlaanderen blijft stimuleren. In dat kader bereidt hij met actieve steun van de secretaris-generaal van de Benelux Economische Unie een congres voor dat medio september 1995 in het Provinciehuis te Maastricht zal plaatsvinden.

De directeur had tot 1 juli 1993 als penningmeester zitting in het Dagelijks Bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum (L.V.C.). Na de ontslagname van het Bestuur van het L.V.C. ter bevordering van de integratie van dit museum met het Goltziusmuseum te Venlo tot Limburgs Museum (L.M.) werd hij door Gedeputeerde Staten belast met de liquidatie van de Stichting L.V.C. en benoemd tot bestuurslid van het L.M. Procedurele problemen verhinderden de liquidatie van het L.V.C. in 1994. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie van het Post-Universitair Centrum in Diepenbeek en in het Bestuur van het Nederlands Economisch Historisch Archief voort. Hij bleef lid van de Redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek, van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maastrandse Monografieën.

Het lidmaatschap van de provinciale Limburgse Monumentencommissie, ingesteld door Gedeputeerde Staten van Limburg, vergde veel aandacht van de directeur. Dat gold ook voor de deelname, gewoonlijk samen met bestuursleden of medewerkers van het S.H.C., aan de commissies die wetenschappelijke publikaties over de geschiedenis van het verzet in Limburg, Limburgs Verleden III, de geschiedenis van de Roermondse Spaarbank 1880 en de geschiedenis van de gemeente Meerssen begeleidden. Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant is hij lid van de adviescommissie van het driedelig werk "Traditie en Modernisering in Noord-Brabant 1796-1996".

Drs. W.J.M.J. Rutten maakte tot medio 1994 deel uit van het Bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis. Hij is secretaris van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis en maakt deel uit van de Werkgroep Limburg Film- en Video-archief. De heer W.A.A. Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Hij maakt deel uit van de redactie van Ach Lieve Tijd, deelproject Maastricht en van de Stichting Jaarboek Maastricht. Dr. H.J.G. Crompvoets is vice-voorzitter van de Stichting Nederlandse Dialecten, bestuurslid van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en

Naamkunde en hoofdredacteur van het tijdschrift *Veldeke*. Drs. H. van de Wijngaard is secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten en lid van het Bestuur van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde. Drs. J.J.F. van den Boogard is secretaris van de Redactie van *Limburgs Verleden III*. Hij voerde ook het secretariaat van de Commissie ter voorbereiding van de tentoonstelling "Limburg Bevrijd 50 jaar". Deze commissie werd voorgezeten door het hoofd Voorlichting van de Provincie Limburg. De tentoonstelling die zij voorbereidde, werd slechts door één gemeente in Limburg niet overgenomen. Een zo groot aantal scholen en bejaardenhuizen vroeg de tentoonstelling aan, dat per saldo vijftien exemplaren moesten worden vervaardigd om aan de vraag te kunnen voldoen. Van de bijbehorende videofilm waren meer dan vijfduizend exemplaren nodig.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Beek, Geleen en Thorn voortgezet. Ook dit jaar werden relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Aken, Antwerpen, Trier en Bonn onderhouden.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het S.H.C. gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting. Tot 1990 werd het merendeel van het onderhoud in eigen beheer verricht. Door de directeur van de Stichting M.T.B. werd in W.S.W.-verband een vakman beschikbaar gesteld.

Hij droeg en draagt nog steeds vooral zorg voor het klein onderhoud. Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk, behoort niet tot zijn competentie. Daaraan kon vanwege de geringe begrotingsruimte jarenlang maar weinig aandacht worden besteed. Op basis van rapporten van architectenbureau Satijn te Gronsveld en de Monumentenwacht Limburg wordt sedert 1990 systematisch onderhoud gepleegd. In 1994 was de toestand van de gebouwen weer zo bevredigend, dat kon worden volstaan met gewoon onderhoud.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen in de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op

ongeveer negen kilometer gekomen, die inmiddels vrijwel helemaal in gebruik is. Vanaf 1990 vergt het onderhoud van deze kapel jaarlijks een wat groter bedrag. In 1993 moest opnieuw aandacht worden besteed aan mosvorming op delen van de noordgevel van de kapel. Het mos bedreigt op langere termijn de mergelwand en wordt daarom energiek bestreden.

De depotcapaciteit is sedert medio 1994 volstrekt ontoereikend. Het aanbod van archieven en bibliotheekgoed neemt als gevolg van de talrijke reorganisaties in het bedrijfsleven, het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening een dusdanige omvang, dat opvang niet meer kan plaatsvinden in ruimte die vrijkomt door het opschonen en ontdebelen van reeds aanwezige bestanden.

Niettemin dient de overname van documenten voortgang te vinden. In een aantal gevallen gaat het zelfs om een maatschappelijke noodzaak en niet alleen om een historisch-wetenschappelijke wenselijkheid. Zo iets is in het bijzonder het geval bij de acquisitie van schriften en drukwerken betreffende de herstructurering van Limburg, zoals die zich tussen 1965 en 1992 voltrok. Herstructureringen zijn op vele plaatsen in de Westeuropese geïndustrialiseerde wereld aan de orde. In toenemende mate hebben zij ook betrekking op vormen van dienstverlening. Allereerst worden middelen beraamd ze in goede banen te leiden. Dat blijkt niet eenvoudig. Het aantal mislukkingen van herstructureringsprocessen is aanzienlijk. Feitelijk vormt bijna alleen het Limburgse mijngebied binnen de Europese Unie een uitstekend voorbeeld van een doorslaand succes, zij het dat het slechts met vallen en opstaan en na geruime tijd lukte. Het dient grondig te worden bestudeerd. Dat kan slechts als de documentatie zo volledig mogelijk wordt bijeengebracht en volgens een uniform systeem gemakkelijk toegankelijk wordt gemaakt.

Veel dossiers betreffende de herstructurering zijn door ons overgenomen. Het restant komt op korte termijn vrij. Hun behoud geldt als een maatschappelijk belang, waarvoor overheden van hoog tot laag bereid zijn voorwaarden te scheppen, zij het binnen niet al te ruime financiële grenzen. Het is geraden te zoeken naar een betrekkelijk goedkope oplossing. De aan de Boschstraat sedert 1974 en in de Andrieskapel sedert 1984 opgedane ervaringen hebben geleerd dat bestaande historische panden goede mogelijkheden bieden tegen kosten, die hooguit 30 à 40% belopen van die, welke met nieuw-

bouw zijn gemoeid. Aanvankelijk leek het er op dat daarvoor alleen het Kruishercomplex aan de Kommel te Maastricht in aanmerking zou kunnen komen. Daar zouden driemaal zoveel archieven en boeken kunnen worden bewaard dan het S.H.C. nu bezit. Ook zou er een zeer efficiënte organisatie mogelijk zijn tegen lage exploitatiekosten. Helaas bleek het niet mogelijk te bewerkstelligen dat dit complex aan het S.H.C. ter beschikking werd gesteld.

In de loop van 1994 bleek dat een alternatief, in de vorm van herhuisvesting in het Bonnefantencolplex aan de Bonnefantestraat te Maastricht, wel haalbaar is. Daar kleven wel enkele haken en ogen aan in bedrijfsorganisatorisch opzicht. Het object biedt voor geruime tijd perspectieven en kan merkelijk goedkoper aan de nieuwe bestemming worden aangepast. Het Bonnefantencolplex zal ten vroegste in de tweede helft van 1997 beschikbaar komen, maar kan wel met lagere kosten gereed worden gemaakt dan het Kruishercomplex. Eind 1994 werd besloten te streven naar de totstandkoming van een in organisatorisch, technisch en financieel opzicht sluitend plan, dat herhuisvesting van het S.H.C. in het Bonnefantencolplex beoogt.

Financiën

De financiën van het S.H.C. hadden in 1994 een minder bevredigend verloop. De exploitatie was net niet sluitend; de vermogenspositie inclusief reserves werd evenwel niet aangetast. Belangrijkste factor was de ontoereikende compensatie voor de loonkostenstijgingen. De gevolgen van de loonsverhogingen konden niet geheel worden opgevangen.

De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden niet geheel overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 507.000,-- inclusief de bijdragen voor de medewerkers van het W.L.D. De Rijksuniversiteit Limburg (R.L.) bepaalde het subsidie op f 585.000,--.

Omstreeks 10% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen, verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit particuliere bijdragen en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 180.000,--

gemoeid. De kosten, verband houdend met de uitvoering van het W.L.D., in totaal f 220.000,--, werden bestreden uit het fonds W.L.D. Doordat het fonds aanzienlijke voeding kreeg - in totaal f 180.000,-- - werd maar in heel bescheiden mate ingeteerd.

De overige inkomsten stegen in bescheiden mate. Zij kwamen in 1994 ongeveer f 20.000,-- hoger uit dan geraamd. Deze middenstroom is slechts ten dele structureel. De gelden worden voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een belangrijk positief effect had jarenlang de overeenkomst met de huisbankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en worden met enige regelmaat rentes ontvangen. Als gevolg van de lage rentestand bracht die post evenwel merkkelijk minder op dan mocht worden verwacht. Of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde krijgt voldoende is om tekorten in de komende jaren op te vangen, hangt niet meer alleen af van de mogelijkheid de bezuinigingen van overheden te ontwijken.

De financiële administratie werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de verwachtingen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk verricht door VB-Groep Accountants. De loonadministratie werd op lofwaardige wijze verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

Het historisch onderzoek van het S.H.C. vertoonde tot in het begin van de jaren tachtig een grote spreiding en veel differentiatie. Het sloot aan op de bijeengebrachte collecties en werd deels in opdracht verricht. Om een brede groep onderzoekers te stimuleren, werd gepoogd antwoord te geven op zeer uiteenlopende vragen. De opgedane ervaring leidde tot een drietal inzichten, die als uitgangspunten gelden:

* De archivalia, afkomstig van werkgevers, van de sociale organisaties en die van de overheid, stellen dezelfde gebeurtenissen en ontwikkelingen heel verschillend voor. Hoe de loop der dingen is geweest, haalt de historicus niet uit de archivalia; die leren slechts hoe het gebeuren door betrokkenen is ervaren. Bronnenkritiek heeft

hoge prioriteit en dient systematisch te worden aangevat. Dit houdt in dat ononderbroken aandacht moet worden besteed aan onderzoek dat de infrastructuur voor de historicus verbetert: wat is aan gegevens beschikbaar, hoe zijn zij te vergelijken en te combineren?

* In een tijd, waarin overheden in de samenleving overwegend een subsidiaire rol speelden, gingen economische innovaties en sociale veranderingen primair uit van particuliere initiatieven. Maatschappelijke ontwikkelingen op lange termijn zijn in hoge mate beïnvloed door micro-economische en micro-sociale ontwikkelingen. Systematische acquisitie van privaatrechtelijke instituties en particulieren moet hand in hand gaan met onderzoek naar kenmerken van de samenleving op laag aggregatieniveau. Zij zullen na verloop van tijd kunnen worden geclusterd tot een geschiedenis van een regio van beperkte omvang, in casu Limburg, die specifieke kenmerken blijkt te vertonen.

* Bestaande verklaringsmodellen en theorieën zijn bruikbaar als toetssteen en middel om de status quaestionis te beschrijven. De verklaring van de aangetroffen fenomenen zal geleidelijk aan de uitkomsten van onderzoeken moeten worden ontworsteld.

Het onderzoeksprogramma 1989-1994, dat mede met het oog op de verwachte liëring met de R.L. werd bijgesteld, sloot aan bij bovengenoemde inzichten. Het kreeg de titel mee "Economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg 1450-1980". Het beoogde de vraag te beantwoorden of de specifieke elementen in de Limburgse sociaal-economische geschiedenis kunnen worden herleid tot geleidelijke wijzigingen in de samenhangen tussen economische ontwikkelingen en sociale veranderingen, al dan niet onder invloed van politiek-staatkundige, geografische, religieuze, culturele en juridische factoren totstandgekomen.

De realisatie van het plan kreeg in drie stappen gestalte: a) Op meerdere onderdelen werd detailonderzoek uitgevoerd. b) De samenhang tussen dit detailonderzoek werd gewaarborgd door generaliserend onderzoek, waarin niet alleen verkregen inzichten werden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen werden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. c) De rol van het S.H.C. als punt van waaruit stimulansen uitgaan voor diepgaand historisch onderzoek, maakte het nodig een derde stap toe te voegen. Het was gewenst onderzoek te verrichten, dat het derden mogelijk maakte

fundamentele vragen te beantwoorden. Derhalve werd aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.

In het kader van de onderzoeksbeoordeling geschiedenis 1993 zijn de uitkomsten inhoudelijk geanalyseerd. Dat leidde tot het volgende overzicht:

Van 1988 tot 1990 heeft het accent gelegen op de nauwkeurige beschrijving van de specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving. Onder meer bleek dat het inkomen per hoofd van de bevolking heel de negentiende eeuw door naar Nederlandse maatstaven uitzonderlijk laag was, een achterstand die in de twintigste eeuw slechts heel geleidelijk werd ingelopen. Ook werd duidelijk dat de economische dienstverlening in belangrijke mate door inwijkelingen werd opgebouwd en dat de landbouw tot diep in de twintigste eeuw stoelde op het kleine gemengde gezinsbedrijf. Pogingen tot industrialisatie mislukten van 1770 tot 1895 herhaaldelijk, mede als gevolg van de marginale ligging van Limburg ten opzichte van de industriegebieden rond Luik en in het Rijnland, alsmede ten gevolge van het ontbreken van eigen vermogen als basis voor investeringen. Afhankelijkheid van de Rijnlandse en Waalse arbeidsmarkt verhinderde de oprichting van vakbonden, zodat de sociale vernieuwing voornamelijk steunde op de inspanningen van standsorganisaties die streefden naar verhoging van het algemeen sociaal niveau, weldra in stedelijke bestuurlijke netwerken een vooraanstaande rol vervulden, onderling intensief samenwerkten en het accent legden op onder andere verbetering van de volkshuisvesting en de lang achtergebleven gezondheidszorg.

Opmerkelijk genoeg prevaleerden in het maatschappelijk leven steeds nadrukkelijk lokale en regionale netwerken, hoewel de regio in economisch opzicht in hoge mate afhankelijk was en bleef van over de landsgrenzen gelegen centra. Dit uitte zich zelfs in de keuze van huwelijkspartners. Ook in het culturele leven kwam na een lange periode van stilstand het accent te liggen op actieve, sterk lokaal-/regionaal gekleurde uitingen van artistieke. Culturele samenwerking over de grens heen kwam pas na 1950 tot stand en dan nog moeizaam. Drie monografieën en zeventien artikelen sneden deze themata aan.

Limburg bleek over heel wat specifieke kenmerken te beschikken, maar de samenhang tussen de fenomenen leek niet groot. Vooral de dispariteit tussen de economische ontwikkeling, waarop de al vroeg

in de negentiende eeuw snel industrialiserende omringende regio's in België en Duitsland grote invloed uitoefenden, en de sociale verandering met zijn opmerkelijke mate van kleinschaligheid viel op.

In 1991, 1992 en 1993 is gezocht naar een verklaring voor deze tegenstelling. De vraag is gesteld of we hier wellicht te maken hebben met een overgang van een op zelfverzorging en instandhouding van het bedrijf gericht gezinsbedrijf met sterk informele sociale banden in de directe omgeving (dorp, stad, regio) naar een marktconomie, tijdens welk proces de maatschappelijke voordelen van de samenleving uit het verleden werden gekoesterd. Deze vraag is vooral aan de orde gesteld in enige recente publikaties, deels in 1993, deels in 1994 verschenen.

Een aantal structurele kenmerken van het tot diep in de twintigste eeuw in het noorden van de provincie en tot laat in de negentiende eeuw in het zuiden dominante gezinsbedrijf en de daaraan gekoppelde informele samenleving kon worden ontvouwd.

* De produktie was primair gericht op de verzorging van het gezin en de instandhouding van het bedrijf.

* Het produktie-optimum voor eigen gebruik werd altijd overschreden: er kon steeds wel op de markt iets worden verkocht.

* Geld was in de informele samenleving nooit neutraal: het bepaalde de mogelijkheden tot consumptief gedrag en dus ook de wisselende kansen van de detailhandel die lang ambulante was of als nevenactiviteit werd bedreven, zodat de handelaar was ingedekt tegen kwade kansen.

* Zowel in de stad als op het platteland domineerde in de zeventiende, de achttiende en een deel van de negentiende eeuw de consumptie-economie: de basisbehoeften werden altijd bevredigd, het geld bepaalde de aangename kanten van het leven.

* In een economie, waarin slechts een beperkt deel van de produktie op de markt wordt gebracht, stijgen de inkomsten in geld en bestedingsmogelijkheden bij elke toename van de produktie - hoe gering ook - altijd exponentieel. Dus is het inlopen van achterstanden geen must en kan welzijn prevaleren boven economische resultaten.

* Een voor de bevolking bevredigende mate van welzijn werd bereikt in een geordende samenleving, waarin harmonie een hoofdrol speelde. Die werd relatief gemakkelijk bereikt in kleine, gesloten gemeenschappen; in iets grotere en toevallige verbanden vergde zij de toepassing van straffe disciplinerings technieken.

* Vooral in de overgangsfase naar een markteconomie had dit alles consequenties. Een samenleving die van oudsher veel aandacht besteedde aan welzijn en harmonie zag graag vergenoegd om, hechtte aan maatschappelijke stabiliteit en waardeerde volkscultuur en religie zeer, zodat

* de sociale veranderingsprocessen zich per definitie trager voltrokken dan de economische. Aan politiek en overheid werden daarom slechts subsidiaire rollen toegekend. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd daar energiek voor gestreden, nog twee volle generaties nadat de industrialisatie zijn beslag had gekregen.

* Naarmate evenwel de oriëntatie op de markt toenam, daalde het exponentiële inkomenseffect van de groei en werd de bevolking meer en meer gedwongen zich aan te passen aan de markteconomie.

* Dat gold na verloop van tijd ook voor maatschappelijke processen, waarin veranderingen echter tenminste een tijdlang van buitenaf opgelegd lijken te zijn.

Het hier geschetste verklaringsmodel is nog rudimentair. Het heeft echter de potentie redelijk veel specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving, die in de jaren 1988 tot 1990 werden geëxpliciteerd, te kunnen omsluiten. In de nabije toekomst zal het wenselijk zijn het model verder uit te werken en het te dynamiseren door meer aandacht te besteden aan veranderingsprocessen dan aan structurelementen. De theorie moet historie worden.

De visitatiecommissie liet zich positief uit over de uitkomsten en perspectieven van het tussen 1988 en medio 1993 verricht onderzoek. Zij prees de coherentie, sprak waardering uit voor het overschrijden van geografische en methodologische grenzen en roemde een deel van de publikaties, in het bijzonder de Maaslandse Monografieën. Derhalve kunnen de resultaten van het plan 1989-1994 als basis dienen voor een vervolgplan voor de periode 1995-1999.

Zo'n keuze biedt enige in het oog springende voordelen:

- continuïteit en samenhang tussen de opeenvolgende onderzoeksplannen vanaf 1981 tot kort voor de eeuwwisseling is gegarandeerd;
- conform de doelstellingen van het plan 1989-1994 komen fijnmaziger verklaringen en modellen in zicht;
- het brede werkterrein van het S.H.C. wordt voor wat het onderzoek betreft enigermate ingedamd, zodat gebrek aan consistentie en het gevaar van springerigheid worden bezworen;

- er wordt per definitie aandacht besteed aan de bijdragen van privé-personen en privaatrechtelijke instellingen aan de veranderingen in de economie en de vernieuwing van de samenleving, zodat de band tussen onderzoek en de collectionerende taken van het instituut op archief- en bibliotheekterrein wordt behouden;
- de weg wordt geopend naar het benutten als historische bron van onder andere volkstaal, collecties volkskunst en roerende relictien van industrieel-archeologische aard, zodat de infrastructuur voor het onderzoek verder wordt verbeterd, de aansluiting bij het beleid van de Provincie Limburg op het stuk van cultuurbehoud in stand blijft en methodologische innovaties mogelijk zijn;
- binnen het zich ontvouwende grensoverschrijdend onderzoek, uitgevoerd volgens de afspraken tussen de Ministers van Onderwijs van Vlaanderen, Nederland en Nordrhein-Westfalen kan het S.H.C. een eigen, bescheiden rol vervullen.

Om aan te geven dat van onderzoeksplan tot onderzoeksplan de centrale vraagstelling evolueert en aan hanteerbaarheid wint, is besloten het plan 1995-1998 de titel "Economische activiteit, welvaart en welzijn" mee te geven. Daarmee wordt beoogd aan te geven dat in de eerstkomende jaren de nadruk zal liggen op het expliciteren van de wisselende samenhangen tussen economische innovaties en groei, wijzigingen in de regionale bestedingspatronen en veranderingen in de betrekkingen tussen de participanten in het maatschappelijk veld met het doel die in een consistent verklaringsmodel te vatten. Vanwege de regionale beperking van het toetsingskader zal zo'n model geen algemene zeggingskracht kunnen hebben. Nu gelijklopende opvattingen ook in Engelse en Duitse literatuur doorbreken kan wellicht wel een bijdrage worden geleverd aan het ontwikkelen van een model met brede relevantie. Dat zal in het bijzonder het geval zijn als blijkt dat macro-economische en macrosociale invloeden kunnen worden afgezet tegen mogelijkheden op micro- en meso-niveau om macro-factoren te sturen naar een vorm van economische groei, een welvaartsniveau en een welzijns patroon dat voldoet aan de in een regio levende behoeften. Hoe dan ook, nagegaan moet worden hoe het mogelijk is dat niet alleen in Limburg, maar daar wel heel in het bijzonder, groei van economische output, ontwikkeling van welvaart en welvaartsverdeling en organisatie van welzijn naar aard en tempo zo sterk divergeerden. Die complexe vraag dient zeer systematisch te worden aangevat.

De kernvraag naar de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn kan via detailonderzoeken worden benaderd indien rekening wordt gehouden met twee vereisten. Allereerst dient te worden beseft dat de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn geen rechtstreekse is. Staatkundige, juridische, geografische, culturele en religieuze factoren kunnen een intermediaire of complicerende rol spelen en bijdragen tot specifieke invullingen. Themata, die op het eerste oog niet van economisch- of sociaal-historische aard zijn, dienen in het plan te worden opgenomen indien zij wijzen op voorwaarden voor of consequenties van economische ontwikkeling of sociale verandering. Bij het onderzoek naar zulke kwesties dienen in de vraagstelling de relaties tussen economische activiteit, welvaart en welzijn voorop te staan, zodat bij voorbaat vast staat dat de betreffende studies bijdragen tot verheldering van het centrale onderzoeksthema. Het onderzoeksobject wordt in dergelijke gevallen binnen een economische en maatschappelijke context en in mindere mate genre-specifiek onderzocht.

Er is nog een andere stap te zetten. Deelonderzoeken geven slechts partieel zicht op de onderzochte relatie. De resultaten zullen geleidelijk ineen moeten worden geschoven. Het onderzoek naar de onderhavige relaties zal stap voor stap moeten worden uitgevoerd. In eerste instantie worden themata van beperkte omvang aangevat, waarbij A.I.O.-, dissertatie- en soms ook afstudeerprojecten relevante informatie kunnen leveren. Clusters van dergelijke detailonderzoeken moeten vervolgens worden samengevat om te komen tot generalisatie van de uitkomsten in studies over bepaalde tijdvakken, delen van het onderzoekgebied of specifieke themata. Uiteindelijk zullen deze studies de grondslag leveren voor publikaties met een hoger abstractieniveau in de vorm van een schets van de typologie van de in deze regio aangetroffen samenhangen tussen economische activiteit, welvaart en welzijn in de nieuwe en nieuwste tijd.

Heel essentieel is tenslotte de verbreding van de documentatie. Tot in het derde kwart van de twintigste eeuw was de bemoeienis van de overheid met het economisch leven en het welzijn beperkt en eenzijdig. Dat heeft tot consequentie dat de documenten daarover, in overheidsarchieven aangetroffen, ernstige leemten vertonen en vaak eenzijdig zijn. De schriftelijke nalatenschap van direct betrokkenen, hun taal en de overblijfselen van hun inspanningen in de vorm van realia dienen de officiële documentatie aan te vullen. Dat vergt dat

zij eerst rijp worden gemaakt voor onderzoek. Het verzamelen, ordenen, documenteren en systematiseren van zulke gegevensbestanden vatten wij gewoonlijk samen onder de term infrastructuur versterkend onderzoek.

Methodisch worden voorshands geen beperkingen aangebracht. Gebleken is dat klassieke beschrijvingen van historische discoursen evengoed tot spectaculaire resultaten kunnen leiden als de toepassing van geavanceerde statistische technieken. Ook is duidelijk geworden dat documentatie die afwijkt van het bronnenmateriaal dat historici gewoonlijk gebruiken, zoals de lokale woordenschat, relictten van ambachtelijke produktiewijzen en bodenvondsten, als aanvullende bron van groot nut zijn. De keuze voor een bepaalde wijze van bewerking is mede afhankelijk van de aard van dit bronnenmateriaal, zodat ook om die reden geen methodische voorschriften kunnen worden opgelegd. De noodzaak de maatschappelijke werkelijkheid nu eens op te diepen uit niet-coherent bronnenmateriaal, dan weer uit seriële bronnen, dwingt tot vindingrijkheid bij de keuze van methoden van bewerking. Steeds dient te worden nagegaan of een bepaalde documentatie zich leent voor het toepassen van geavanceerde bewerkingswijzen en hoe automatische dataverwerking daarvoor kan worden benut.

Drie niveaus zijn derhalve te onderscheiden. Allereerst dient aan de hand van primaire bronnen detailonderzoek plaats te vinden naar vraagstukken van beperkte omvang, van belang voor het verkrijgen van inzicht in het centrale thema. Vervolgens moet stap voor stap de samenhang tussen deze detailonderzoeken en die van derden duidelijk worden gemaakt, alsook hun verder reikende betekenis voor het zicht op de relatie tussen economische activiteit, welvaart en welzijn. Tenslotte moeten de randvoorwaarden voor het onderzoek naar het centrale thema voortdurend worden verbeterd door verspreide gegevens en nieuwe typen data voor geavanceerde bewerking gereed te maken. Vanwege de lange instituutstraditie van onderzoek op elk van deze terreinen kunnen onderzoekingen, behorend tot elk van deze drie niveaus, deels gelijktijdig worden uitgevoerd.

In 1994 werden tweeëntwintig publikaties verricht, waaronder acht van monografische aard. Twaalf publikaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publikaties, tien andere tot de vakpublicaties. Daarnaast werd een videoband uitgebracht.

Monografische werken

A.P.M. Cammaert, *Het Verborgen Front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (2 dln), Uitgeverij Eisma B.V., Leeuwarden/Mechelen 1994, LXVIII + 1.262 pag., krtn, reg. (= *Maaslandse Monografieën* 55 en 56).

H.H.A. van de Wijngaard en H. Cromptvoets, *Pottenbakker, steenbakker, pannenbakker, gresbuizenindustrie* (= *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*, II, afl. 8), Uitgeverij Van Gorcum, Assen 1994, XXIV + 114 pag., ill., reg.

J. Kruysen, J. Goossens en H. Brok, *Verbouw van knol- en andere gewassen* (= *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*, I, afl. 5), Uitgeverij Van Gorcum, Assen 1994, XVIII + 192 pag., ill., reg.

J. Molemans † en J. Goossens, *Het paard* (= *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*, I, afl. 9), Uitgeverij Van Gorcum, Assen 1994, XX + 148 pag., ill., reg.

H. Cromptvoets, *Schoenmaker, zadelmaker/gareelmaker* (= *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*, II, afl. 10), Uitgeverij Van Gorcum, Assen 1994, XX + 87 pag., ill., reg.

S. Langeweg, *Van Adreskantoor tot Arbeidsvoorziening. Arbeidsvoorziening en arbeidsmarkt in Zuid-Limburg, 1904-1994*, Maastricht 1994, VIII + 136 pag., ill. (tevens verschenen in de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl XXXIX, 1994, pp. 1-136).

J.C.G.M. Jansen, *Architectuur en stedenbouw in Limburg, 1850-1940*, Waanders Uitgevers, Zwolle, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1994, 144 pag., ill., reg.

J. van den Boogard, *Het beeld belicht. Appie Drielsma, plastisch versus constructief*, Uitgeverij Rosbeek, Nuth 1994, 144 pag., ill.

Artikelen

J.C.G.M. Jansen, Ontsnappen aan economische achterstand: een bijzonder probleem. Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering, H. Diederiks, J.Th. Lindbladt en B. de Vries (eds.), Hilversum 1994, pp. 277-292.

J.C.G.M. Jansen, Op weg naar een groene landbouwgeschiedenis. Een analyse van de graanteelt tussen 1660 en 1790, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl XXXIX, 1994, pp. 137-175.

J.C.G.M. Jansen, Wisselende banden in een grensregio, Historische doorkijk op het M.H.A.L.-gebied: Maastricht/Heerlen, Hasselt/Genk, Aken, Luik, Maastricht 1994, pp. 7-10 (tevens verschenen als Jansen, Changing ties in a border region, Historical overview of the M.H.A.L.-area, Maastricht 1994, pp. 7-10; als Jansen, Fluctuations des relations dans une région frontalière, Survol historique de la région M.H.A.L., Maastricht 1994, pp. 7-10; en als Jansen, Wechselnde Beziehungen in einer Grenzregion, Historischer Spiegel des M.H.A.L.-Gebiets, Maastricht 1994, pp. 7-10).

H. Cromptvoets, Het lemma in het Woordenboek van de Limburgse Dialecten, Mededelingen van de vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, 71, 14 pag.

Vakpublicaties

J.F.R. Philips, Pachters en Boeren in het Land van Beek, Becha. Tijdschrift van de Heemkunde-vereniging Beek, jrg 7, 1993, pp. 15-16, 29-32, 46-48 en 55-59; jrg 8, 1994, pp. 9-13 en 30-31.

W.A.A. Mes, Archieven van Beeker instellingen en personen in het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht, afl. 7: Het archief van distilleerderij J. Hennekens te Beek, Becha. Tijdschrift van de Heemkunde-vereniging Beek, jrg 8, pp. 44-45.

H. Cromptvoets, Etymologische Varia: waemeske, kammezeulke, zjieleeke en kasjevekske, *Veldeke*, jrg 69, 1994, pp. 45-47.

H. Cromptvoets, *Veldeke-Limburg en Naumburg*, *Veldeke*, jrg 69, 1994, pp. 116-121.

H. Cromptvoets, *Dialect in beweging*, *Veldeke*, jrg 69, 1994, p. 154.

H. Cromptvoets, *Dialectenenquête 1994*, *Veldeke*, jrg 69, 1994, pp. 184-187.

H.H.A. van de Wijngaard, *Uit het Woordenboek van de Limburgse Dialecten: de dakgoot*, *Veldeke*, jrg 69, 1994, pp. 138-142.

J.C.G.M. Jansen, *Oog voor industrieel erfgoed, Trait d'Union*. Uitgegeven door de Limburgse Werkgeversvereniging/L.W.V. bij gelegenheid van het afscheid van dr. G.C.P. Linssen als algemeen secretaris van de L.W.V., 1968-1994, *Sint-Odiliënberg 1994*, pp. 76-79.

J. van den Boogard, *Twintig eeuwen Maastricht, de Maastrichtenaren en hun huizen en straten*, *Ach Lieve Tijd*, afl. 2, Zwolle 1994, pp. 29-52.

H. van de Wijngaard, *Van aabinger bis zokkel: de vaktaal van de Kerkraadse metselaar*, *Uvver Plat Jekald*, *Kerkrade 1994*, pp. 26-32.

Videofilm

Limburg Bevrijd 50 jaar. Een film van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in opdracht van de Provincie Limburg en in samenwerking met De Limburger en het Dagblad voor Noord-Limburg, *Voerendaal 1994*, 45 min., zwart-wit/kleur, auth. beelden/interviews/foto's.

Mede dankzij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het S.H.C. verschenen in 1994 nog enkele hierboven niet vermelde publikaties, te weten het 57ste deel van het *Neha-Jaarboek* (Amster-

dam 1994, 516 pag.), de voortzetting van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek en het Jaarboek voor Bedrijfsgeschiedenis en een laatste deeltje in de reeks Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis: M.H.D. van Leeuwen, Sociale Zorg, Walburg Pers, Zutphen 1994, 64 pag. Ook verscheen een half dozijn boekbesprekingen, die samen 15 pagina's druks omvatten.

Woordenboek van de Limburgse Dialecten

In 1965 benoemde de Katholieke Universiteit Nijmegen (K.U.N.) een medewerker met als opdracht een Woordenboek van de Limburgse Dialecten te vervaardigen. Onder Limburgs dialect werd verstaan het dialect, gesproken in de gemeenten gelegen binnen de provincies Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg. De voortgang van de werkzaamheden liet zozeer te wensen over dat de K.U.N. in 1980-1981 besloot het project te beëindigen. Omdat grote delen van het dialect, te weten de vaktalen, op het punt stonden te verdwijnen, zodat de regionale taalschat niet op een later tijdstip kon worden beschreven, is dit besluit slechts ten dele geëffectueerd. Het bleef bij een reorganisatie. Het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg droeg in 1983 aan het S.H.C. op het project samen met de K.U.N. voort te zetten, op zodanige wijze dat voltooiing van twee delen van het Woordenboek binnen een redelijke termijn in uitzicht zou komen.

Het W.L.D. omvat evenwel drie delen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal, afkomstig uit ambachtelijke en industriële beroepsgroepen, en de algemene woordenschat. Het Woordenboek wordt volgens een thematisch beginsel samengesteld, hetgeen betekent dat elk lemma opent met een cultuur- en techniek-historische inleiding op het te beschrijven fenomeen, waaraan naar gemeenten geordend tenminste de in dialecten aangetroffen heteroniemen met hun uitspraak worden gevoegd. De nauwkeurige beschrijving van de taalkundige consequenties van lokale c.q. regionale verschillen in de uitoefening van agrarische, ambachtelijke en industriële beroepen en de cultuur- en techniek-historische inleiding op de lemmata deed het project aansluiten bij de wetenschappelijke doelstellingen van het S.H.C., zodat de opdracht van het Provinciebestuur kon worden aanvaard.

Het W.L.D. is een gedrukte databank en beoogt voorwaarden te scheppen voor dialectonderzoek, cultuur-historisch onderzoek, sociolinguïstisch onderzoek en het voeren van een dialectbeleid door de beide Provinciebesturen.

De laatste jaren is veel aandacht besteed aan het versnellen van het werktempo door een efficiëntere organisatie van de werkzaamheden. Allereerst leidde dit tot inperking van het aantal te beschrijven dialectwoorden door het toevoegen van een klankinleiding. De klankinleiding bestaat uit kaarten met toelichting op de regels die worden gevolgd bij verklanking van homoniemen - woorden uit het A.B.N., die in het dialect slechts enigszins anders worden uitgesproken - en die verder in het W.L.D. niet worden beschreven. De klankinleiding reduceert derhalve de omvang van de afleveringen en doet de voorbereidingswerkzaamheden efficiënt verlopen.

Tot laatst genoemd doel strekten ook andere maatregelen. De redactionele werkzaamheden aan het W.L.D. zijn gaandeweg geautomatiseerd. Zo is programmatuur beschikbaar met een uit 127 lettertekens bestaand alfabet, zodat alle in de Limburgse dialecten aangetroffen klankverschillen kunnen worden weergegeven. Het daartoe ontwikkelde automatiseringssysteem sluit aan op die, welke worden toegepast bij de beschrijving van het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (W.B.D.), eveneens uitgevoerd te Nijmegen (K.U.N.), en het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (W.V.D.), dat wordt samengesteld aan de Rijksuniversiteit te Gent (België). Aldus ontstond een cluster van databanken, die een geheel vormen, waarin na voltooiing van W.L.D., W.B.D. en W.V.D. op een centrale plaats nieuwvormingen kunnen worden toegevoegd. De samenwerking tussen W.L.D., W.B.D. en W.V.D. wordt begeleid door Rewo, een orgaan van de Nederlandse Taalunie, waarvoor de eindverantwoordelijkheid berust bij het Comité van Ministers uit Nederland en Vlaanderen.

Er wordt stipt volgens planning gewerkt. In 1987 hebben Provinciale Staten verlangd dat per 31 december 1993, nader bij Statenbesluit van oktober 1991 gewijzigd in 1 juni 1994, vijftien afleveringen van de delen W.L.D. I en II (vakterminologie) dienen te zijn verschenen. Achttien afleveringen moeten drukklaar zijn. Per 1 juli 1994 waren veertien afleveringen verschenen en nog vier drukklaar. De vijftiende aflevering verscheen kort na de vakantieperiode 1994. De druk van de afleveringen wordt verzorgd met financiële steun van de Neder-

landse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.), zodat de doorlooptijd tussen het gereedkomen van een aflevering en zijn presentatie op de markt tamelijk lang is en nogal fluctueert. Desondanks is de taakstelling nagenoeg gehaald.

Het in 1987 opgestelde program had slechts betrekking op W.L.D. I en W.L.D. II. In de laatste weken van 1991 vroeg het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg om een planning van het volledige W.L.D. tot aan zijn voltooiing, die bij voorkeur vóór de eeuwwisseling zijn beslag zou moeten vinden.

In de Nota Afronding W.L.D. is uiteengezet dat de voltooiing van alle afleveringen van W.L.D. I en II, na het gereedkomen van achttien afleveringen medio 1994, nog achttien maanden werk zou vergen van vier redacteuren. Vanaf de tweede helft van 1995 kan W.L.D. III worden aangevat. Dit omvat de algemene woordenschat, dat wil zeggen het dialect van de omgangstaal en van verschijnselen uit het dagelijks leven. Voorop staat wel dat de klankinleiding die inzicht geeft in de niet te behandelen homoniemen, die veel in deel III voorkomen, in concept voorligt op het moment dat deel III in uitvoering wordt genomen.

Ook dient alsdan het computerprogramma zodanig te zijn verbeterd dat de database in staat is

- * de gegevens zodanig op te slaan dat zij volgens alle relevante parameters kunnen worden geordend;

- * er een gedetailleerd diatopisch gebiedswoordenboek uit kan worden afgeleid;

- * de gegevens automatisch kunnen worden gekarteerd.

Omdat de programmatuur in gebruik bij het W.V.D. al geheel aan deze voorwaarden voldoet, vergt aanpassing van die van het W.L.D. vooral een beperkte financiële inspanning.

Tenslotte dient tijdig overeenstemming te zijn bereikt over de aard en de omvang van de reductie van de fonetische documentatie van de drie Grote Regionale Woordenboeken op dusdanige wijze dat een uniforme gebruikersvriendelijke, dynamische en gemakkelijk tot een lokaal of regionaal handwoordenboek te herleiden documentatie ontstaat. Rewo heeft voor dit doel gelden beschikbaar gesteld.

Aldus voortgaand zal een zodanige reductie van de tijd, benodigd voor het samenstellen van de tien afleveringen van het W.L.D. III, ontstaan, dat die in plaats van de eerder voorziene dertig mensjaren slechts achttien mensjaren alsmede achttien maanden voor het

redigeren en karteren van de klankinleiding omvat. Met vier redacteurs kan het werk vóór het einde van de twintigste eeuw worden voltooid.

Het plan tot afronding van het W.L.D. uiterlijk op 31 december 1999, als verwoord in de Nota Afronding W.L.D. d.d. 06.12.1991, is voorjaar 1992 aanvaard door Gedeputeerde Staten van Nederlands-Limburg. Dit heeft ertoe geleid dat:

1) De Minister van Onderwijs en Wetenschappen op 28 augustus 1992 een aanzienlijke extra bijdrage voor de voltooiing van het W.L.D. heeft gevoteerd met als motivatie: "de omvangrijke steun door Provinciale Besturen verleend aan dit onderzoeksproject en de gebleken hoge wetenschappelijke waarde".

2) Vanaf 1 januari 1992 door de Provincie Belgisch-Limburg bijdragen voor niet-personele kosten zijn gevoteerd en vanaf 1 april 1992 voor de aanstelling van een vierde medewerker, in 1994 deels overgenomen door de Minister van Onderwijs van Vlaanderen.

3) De bijdrage van de K.U.N. voor de universitaire planperiode 1994-1997 is gecontinueerd.

4) Omvangrijke vervolgkredieten voor de jaren 1993-1999 door Provinciale Staten van Nederlands-Limburg zijn toegekend.

Dientengevolge was op 1 april 1993 ook in financieel opzicht de voltooiing van het W.L.D. tegen het einde van 1999 nagenoeg verzekerd. De Minister-President van Vlaanderen en de Nederlandse en Vlaamse Ministers van Cultuur en die van Onderwijs stelden medio 1993 de organisatie en de financiering van het W.L.D. tot tweemaal toe ten voorbeeld voor andere Nederlands-Vlaamse onderzoeksprojecten op taalkundig-dialectologisch gebied.

Een begeleidingscommissie, bestaande uit Mr. J. Smeets, voorzitter, Prof. Dr. J. Goossens, begeleider, Prof. Dr. J. Cajot, vertegenwoordiger van Belgisch-Limburg, Prof. Dr. A. Weijnen, oud-directeur van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.), Prof. Dr. A.M. Hagen, directeur N.C.D.N., Drs. F.A.G. Walraven, voorzitter van de Vereniging Veldeke, en Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur van het S.H.C., draagt zorg voor een ongestoorde voortgang en bewaakt de wetenschappelijke kwaliteit.

In 1994 verscheen van het tweede deel van het W.L.D. (niet-agrarische vakterminologie) deel 8: pottenbakker, steenbakker, pannembakker en gresbuizenindustrie, van de hand van Drs. H.H.A. van de

Wijngaard en Dr. H. Cromptvoets, en deel 10: schoenmaker, zadel maker/gareelmaker, samengesteld door Dr. H. Cromptvoets.

Van deel I verschenen aflevering 5: J. Kruysen, J. Goossens en H. Brok, Verbouw van knol- en andere gewassen, en aflevering 9: J. Molemans † en J. Goossens, Het paard.

Voor druk gereed waren I-6: bedrijfsgebouwen, I-10: het paardentuig, en II-9: beroepen in verband met huizenbouw.

W.L.D. I, agrarische terminologie, de afleveringen 5: aardappel- en bietenteelt, 6: bedrijfsgebouwen, en 7: het paard.

W.L.D. II, niet-agrarische vakterminologie, de afleveringen 8: pottenbakker, steenbakker, pannenbakker, gresbuisenindustrie, 9: beroepen in verband met huizenbouw, en 10: schoenmaker, schoenhersteller en zadelmaker.

Als gevolg van een ernstige en langdurige ziekte van één der medewerkers kon W.L.D. I-9, het paardentuig, niet worden voltooid. Deze aflevering bleef op twee derde van zijn omvang steken.

Met de voorbereiding van de klankinleiding en W.L.D. I-10, het rund, werden goede vorderingen gemaakt. Beide afleveringen waren ultimo 1993 voor een derde deel klaar.

De werkzaamheden aan het W.L.D. werden in 1994 uitgevoerd door Dr. H. Cromptvoets, Drs. J. Kruysen, Drs. H.H.A. van de Wijngaard en mevrouw Drs. J.M.A. Verbeek als opvolgster van Dr. J. Molemans, die eind 1993 zijn werkzaamheden moest staken en begin september 1994 overleed. Het overlijden van Dr. Molemans werd zeer betreurd, zoals hiervóór uiteengezet. Prof. Dr. J. Goossens (Leuven-Münster) en Prof. Dr. A. Hagen (K.U.N.) stonden in voor de begeleiding.

De dissertatie van Dr. J. Kruysen verkreeg de instemming van de beoordelingscommissie. Het ligt in de bedoeling dat hij in april 1995 promoveert.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr. J.C.G.M. Jansen, benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de R.L. met als leeropdracht de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht hebben zitting vanwege de R.L. Prof. Dr. G. de Vries en de dekaan van de faculteit der Gezondheidswetenschappen en vanwege het S.H.C. Dr. G.C.P. Linssen en Prof. Dr. A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich op de hoogte van de activiteiten.

De bijzonder hoogleraar heeft zijn aandacht verdeeld over het onderwijs en de begeleiding van onderzoeksprojecten, waaronder een zestal dissertaties. Die inspanningen loonden. De dissertatie van Drs. R. Mestrom over Limburgse uurwerken kon eind 1994 nagenoeg volledig aan promotores worden voorgelegd. De onderwijsactiviteiten hadden de gebruikelijke omvang. Zoals gebruikelijk moest worden uitgegaan van een heel beperkte historische voorkennis, zodat een intensieve begeleiding nodig was. Het voordeel is evenwel dat de studenten zeer goed op de hoogte zijn van actuele ontwikkelingen in hun eigen vakgebied en met speels gemak oude toestanden vanuit die discipline analyseren en interpreteren. Regelmatig wordt ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Vanwege het grote belang dat moet worden gehecht aan uitbreiding van het onderzoek en voortdurende verhoging van de kwaliteit ervan is veel aandacht besteed aan de begeleiding van dissertaties, in het bijzonder aan die welke bij de R.L. kunnen worden verdedigd. Momenteel lopen vijf dissertatieprojecten. Zij dragen de navolgende titels:

- Uurwerken in Limburg (1650-1825).
- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.
- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
- Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg 1840-1900.
- Proto-industriële textielnijverheid in Limburg: het bedrijf Pélerin te Maastricht.

Een promotie vond inmiddels plaats. Van enkele dissertaties zijn in 1994 concepten besproken. Sommige projecten bevinden zich evenwel nog in een voorbereidingsfase. In één geval wordt de verdediging van de dissertatie buiten Maastricht voorzien.

De hoogleraar had zitting in promotie- en cum laude-commissies te Groningen, Nijmegen en Wageningen. Hij was betrokken bij de toekenning van wetenschappelijke prijzen in België en Nederland, te weten die van de Belgische Boerenbond en de Eisma-prijs voor regionale en lokale geschiedbeoefening.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een ruime belangstelling. Hoewel ook in 1994 een zeer klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enige trouwe lezers ons ontvielen, nam het aantal contribuanten dankzij spontane meldingen en wervingsactiviteiten niet af. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage van het jaarboek beliep 1.250 exemplaren. Dankzij efficiency verhogende maatregelen verscheen het XXXIXe deel van de Studies in oktober 1994. In deel XXXIX waren twee bijdragen opgenomen, te weten:

Serge Langeweg, Van Adreskantoor tot Arbeidsvoorziening. Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt in Zuid-Limburg, 1904-1994. Deze bijdrage verscheen tevens in monografische vorm in een extra oplage van duizend stuks.

J.C.G.M. Jansen, Op weg naar een groene landbouwgeschiedenis. Een analyse van de graanteelt tussen 1660 en 1790.

Het literatuuroverzicht bevatte uitvoerige besprekingen van een viertal boeken.

Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1993 van het S.H.C. toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door de dames I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder van het S.H.C. en gedrukt door de Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden. De omvang was VIII + 256 pagina's. Door het gebruik van een geautomatiseerd typografisch procédé daalden de kosten nog verder. Daar staat wel tegenover dat door medewerksters van het S.H.C. heel wat editing-werkzaamheden moeten worden verricht.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren ook in 1994 aanzienlijk. Er was een flink aanbod aan kopij. Elk van de aangeboden manuscripten leverde problemen op, deels van financiële aard. Diverse manuscripten waren omvangrijker dan gewenst. Eén is bovendien rijk geïllustreerd. De twee in druk gegeven manuscripten leverden beide ernstige omvangsproblemen op. In het eerste geval, de dissertatie van Dr. A.P.M. Cammaert, Het Verborgene

Front, ontstond een boek van 1.330 pagina's, verspreid over twee delen. Desondanks ging het om een zakelijk succes. Het werk kreeg een oplage van vijfduizend exemplaren. Aan het eind van het verslagjaar was daarvan 95% afgezet. Het boek van Dr. A.P.M. Cammaert had een hoge actualiteitswaarde die zich weerspiegelde in een omvangrijke publiciteit. Dankzij de jarenlange inspanningen van de auteur kwam, kort voordat grote delen van Limburg mochten herdenken dat zij vijftig jaar geleden werden bevrijd van het Nazi-juk, een studie gereed over het verzet tegen de Duitse overheersing in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Traditioneel hadden de Nederlandse historici daar meewarig over gesproken. De mededeling van een oud-minister uit het oorlogskabinet aan Koningin Wilhelmina: "Van verzet in Limburg is hier niet gehoord", was uitgangspunt en toetssteen. Het bleek een uitspraak die elke grond miste. De beschrijving van het omvangrijke, sterk humanitair gerichte verzet in Limburg vergde ruim 1.200 pagina's druks. Het register vermeldt een drieduizend bij het Limburgse verzet betrokken personen.

Medio november promoveerde mevrouw E.M.F. Koch op een studie, getiteld: "De kloosterpoort als sluitpost?". In deze studie over elf adellijke vrouwenkloosters, gelegen tussen Maas en Rijn, gaat zij na waarom zoveel adellijke vrouwen in de middeleeuwen zich in een klooster terugtrokken. Waarom gaven zij de voorkeur aan een teruggetrokken leven boven het huwelijk? Gaven religieuze of sociale motieven de doorslag? Omdat de markt geen grote aantallen publicaties opneemt, werd de distributie van dit boek uitgesteld tot januari 1995. De omvang van het boek en daarmee de kosten konden worden beperkt door de omvangrijke bijlage op diskette bij te voegen. De afzetmogelijkheden zijn verbeterd. De daling van de kosten door toepassing van een geautomatiseerde typografie, de versnelling van het drukproces en intensieve publiciteitscampagnes brachten de eerste verbeteringen. Een reorganisatie van administratie en verkoop van Maaslandse Monografieën opende verdere perspectieven. De administratrice, mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux, slaagde erin de verkoop merkkelijk te laten stijgen. Toevallige klanten weet zij te bewegen tot het nemen van een abonnement. De internationaal samengestelde visitatiecommissie voor de historische wetenschappen roemde Maaslandse Monografieën immers als "an important contribution to historical research". Vaste afnemers mogen hoog kwalita-

tieve produkten verwachten. Bestuur, Redactie en Raad van Advies hebben met vreugde kennisgenomen van de nieuwe perspectieven. In 1994 verschenen drie delen in de gewone serie van de Maaslandse Monografieën, te weten deel 54-55:

Dr. A.P.M. Cammaert, *Het Verborgen Front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (2 dln), Uitgeverij Eisma B.V., Leeuwarden/Mechelen 1994, LXVIII + 1.262 pag., krtn, reg.

deel 56:

Dr. E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600*, Uitgeverij Eisma B.V., Leeuwarden/Maastricht 1994, XXXII + 294 pag. + diskette, reg.

In het verslag over 1993 werd met nauw verholen teleurstelling opgemerkt dat de publikatie van het vijfde kaartblad uit de reeks Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden zoveel vertraging had opgelopen. Drie jaar na het verschijnen van de tekstband was er nog geen kaart. Inmiddels is gebleken dat de automatisering van het cartografische drukprocédé uit sluit nog handgetekende kaartbladen via druk te vermenigvuldigen. De conversieproblemen groeiden de Duitse drukker, die geldt als één van de meest geavanceerde van West-Europa, zodanig boven het hoofd dat hij de opdracht moest teruggeven. Aanlevering van manuscriptkaarten conform de eisen van de moderne drukprocédé's bleek zo kostbaar dat de financier van het project de geldkraan dicht draaide. Het Bestuur van Maaslandse Monografieën restte geen andere oplossing dan het hele Atlas-project te staken.

Het Bestuur van de Stichting werd begin 1994, evenals in het voorgaande jaar, gevormd door Ir. D.J. van Waes, voorzitter, Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, secretaris, Drs. J.J.C. Huyben, penningmeester, Mr. H.J.J.M. van der Bruggen, A.F. Henrar, Drs. T.P.M. Huijs en Dr. G.C.P. Linssen. Heel het jaar door stond W. Pécasse het Bestuur terzijde als adviseur voor publiciteitszaken. In de loop van 1994 trad Drs. T.P.M. Huijs terug. Het Bestuur is hem erkentelijk voor het vele werk dat hij verzette. Hij werd opgevolgd door Dr. A.M.J.A. Berkvens. Het Bestuur vergaderde vijfmaal.

De Redactie werd gevormd door Prof. Dr. A.M. van der Woude, voorzitter, Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Dr. M. van der Eycken, Prof. Dr. A.Fl. Gehlen, Drs. L. Smets, Dr. P.J.H. Ubachs, Prof. Dr.

R. van Uytven en Drs. S. Vandevelde. De samenstelling onderging geen wijzigingen. De Redactie vergaderde tweemaal.

De Raad van Advies bestond uit de Commissaris der Koningin Mr. B.J.M. baron Van Voorst tot Voorst, Gouverneur Dr. H. Vandermeulen, Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Prof. Dr. E. Hélin, Prof. Dr. W. Janssen, Prof. Dr. H. de Schepper, Prof. Dr. M.G. Spiertz en Prof. Dr. H. baron Van der Wee. Dit college vergaderde, zoals gebruikelijk, eenmaal. Het onderging geen wijzigingen.

Het aantal vaste afnemers bleef 1.350 bedragen. Het Bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich geruggesteund door de samenwerking met Eisma B.V. te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de publikaties van de Stichting. Hij brengt de publikaties in de boekhandel. De dames M.C. Mommers-Bakker, I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder verwierven zich ook dit jaar grote verdiensten bij het persklaar maken van manuscripten en de typografische voorbereiding. De cartografische verzorging van deel 54 en 55 was bij de Directie R.O.V. van de Provincie Limburg in zeer goede handen. De administratie en de marketing werden verzorgd door mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux. VB-Groep Accountants controleerden de administratie en stelden de jaarrekening samen.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

Aan de samenwerking met de R.L. is veel aandacht besteed. Tussen beide instellingen is in de loop van de jaren een aantal ad-hoc samenwerkingsverbanden tot stand gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Ook in 1994 namen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Dat gold in het bijzonder voor de bibliothecaire samenwerking. Het S.H.C. participeerde in het L.B.S.-samenwerkingsverband, waarin de R.L., de hogescholen, de Stadsbibliotheek Maastricht en enige wetenschappelijke instellingen participeren. Dankzij de L.B.S.-samenwerking kunnen docenten en studenten van de meeste Limburgse instellingen voor wetenschappelijk onderwijs en onderzoek de catalogus van de R.L. en het S.H.C. in eigen omgeving consulteren. Spoedig zullen zij ook vanaf hun bureau boeken

kunnen lenen. Mede dankzij deze service nam het aantal bezoekers en het getal van de uitleningen aanzienlijk toe.

De uitvoering van de liëringsovereenkomst van 12 juni 1990 tussen de R.L. en het S.H.C., die met terugwerkende kracht per 1 januari 1990 in werking trad, verliep voorspoedig. Dankzij de medewerking van functionarissen van diverse diensten van de R.L. deden zich geen fricties voor. Het Bestuur betuigt daarvoor gaarne zijn bijzondere erkentelijkheid.

De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het S.H.C. voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden scheidt voor praktisch onderzoek, waarvan ook in 1994 dankbaar gebruik werd gemaakt. In het bijzonder werden de faciliteiten aan docenten die een nascholing volgden gewaardeerd. De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Vooral het W.L.D. mocht zich verheugen over grote belangstelling van de media.

Bijzondere aandacht vroeg de voorbereiding van een op 14 en 15 september 1995 in het Provinciehuis te Maastricht te houden internationaal congres rond het thema "Economische betrekkingen van grensregio's in het tijdvak der industrialisatie". Het congres is een uitvloeisel van het streven naar meer samenwerking bij wetenschappelijk onderzoek van de Ministers van Onderwijs van Nederland, Nordrhein-Westfalen en Vlaanderen en wordt gedragen door de Verenigingen voor Economische Geschiedenis in de Bondsrepubliek, België en Nederland. Het S.H.C. voert het secretariaat, daarbij enthousiast gesteund door het algemeen secretariaat van de Benelux Economische Unie.

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren.

J.C.G.M. Jansen sprak te Mook en te Meerssen over architectuur en stedenbouw en de betekenis van lokale geschiedvorsing. Hij leverde een bijdrage aan een K.R.O.-televisiedocumentaire over het mandement van 1954.

H.J.G. Crompvoets hield zestien radiovoordrachten over themata uit het W.L.D. in een Euregio-programma van de Limburgse omroepen.

Te Stokkem sprak hij over "Het Stokkems in zijn dialect-geografisch verband". Te Hasselt voerde hij op een colloquium onder de titel "Hoe maak ik een dialectwoordenboek?" het woord met een voordracht, getiteld "Over de opbouw van het lemma in lokale, Limburgse woordenboeken".

W.J.M.J. Rutten sprak in oktober op het jaarlijks congres van het Nederlands Historisch Genootschap over de bestrijding van de pokken en haar bijdrage tot de verbetering van de volksgezondheid. J.J.F. van den Boogard hield lezingen voor studenten van de Hogeschool Holland, op stage te Maastricht, over de sociale geschiedenis van Maastricht in de laatste anderhalve eeuw, bij gelegenheid van het Jahrestreffen des Rheinischen Kreises der Medizinhistoriker onder de titel "Stadt und Gesundheit in der Geschichte" en voor het Nederlands Klassiek Verbond, afdeling Amsterdam, rond het thema "Tweeduizend jaar stadsgeschiedenis van Maastricht".

De dagbladen en Omroep Limburg wijdden herhaaldelijk aandacht aan facetten van het werk van het S.H.C.

VERSLAG VAN DE DIENSTVERLENING

Archief

De explosieve groei in de jaren 1984-1990 van de archiefbestanden, bewaard door het S.H.C., heeft het Bestuur al enkele jaren geleden genoopt maatregelen te treffen om te voorkomen dat de depots verstopt raken. Er vindt een strenge afweging plaats voordat tot overname wordt overgegaan. De schoning van de over te nemen bestanden krijgt bijzondere aandacht. In geval historisch zeer waardevolle bestanden worden aangeboden, wordt bezien of de overdracht enige tijd kan worden uitgesteld, danwel of er mogelijkheden bestaan om het archief elders op gelijkwaardige wijze onder te brengen. Dit beleid heeft ook in 1994 vruchten afgeworpen. De toename van de archiefbestanden nam nauwelijks toe. De aanwinsten beliepen 80 meter inclusief 25 meter aanvullingen op reeds aanwezige archieven. Door selectie en vernietiging kon 20 meter worden afgevoerd. De netto groei beliep derhalve 60 meter, een bescheiden hoeveelheid vergeleken met de toevloed uit 1990 en 1991. Toen

werden respectievelijk 380 en 214 meter toegevoegd. In de komende jaren zal dit beleid niet kunnen worden voortgezet, omdat vanwege verhuizingen en liquidaties steeds vaker spoedovernames nodig bleken. Zo'n 600 m' documenten werden aangetroffen bij instellingen die moeten overdragen en beschikken over zeer waardevolle bestanden. Een rigoureuze schoning bracht die hoeveelheid weliswaar terug tot 120 à 150 m', maar dat is nog altijd meer dan per saldo in 1993 en 1994 tezamen werd overgenomen. Drastische schoning bij overnames - overigens met behoud van de historische waarde - reduceert bovendien de mogelijkheden de reeds aanwezige bestanden op overtollige documentatie na te pluizen en in omvang te reduceren tot een minimum. Het depotprobleem is steeds nijpender geworden. Ultimo 1994 moest worden vastgesteld dat er geen onbenutte ruimte meer is.

Tot de aanwinsten van grotere omvang behoorden de archieven van Confrontatie te Maastricht, de Coöperatieve Bouwvereniging Ons Belang te Maastricht en een aanvulling op het archief van L.O.Z.O. te Venlo.

Per saldo steeg het aantal archieffondsen tot een totaal aantal van 465. Tezamen beslaan zij een gezamenlijke lengte van 4.350 strekkende meter.

Sedert medio 1988 is een magazijnbeheerder beschikbaar. Dit biedt de gelegenheid bijzondere aandacht te besteden aan de schoning, materiële verzorging en samenvoeging van op verschillende tijdstippen verworven delen van een aantal archieven, waarin vrij veel documenten voorkwamen zonder historisch belang of waarvan de ordening werd voorbereid.

In het verslagjaar zijn twaalf archieven ontsloten door middel van plaatsingslijsten en inventarissen. De heer Mes sloot de inventarisatie van het archief van de aardewerfabriek Société Céramique voorlopig af. Her en der trof hij evenwel in het archief van Sphinx nog pakketten stukken, afkomstig van Céramique, aan. Die zullen moeten worden ingevoegd alvorens de inventaris kan worden gepubliceerd. Voorts ordende hij de brieven van generaal Des Tombes uit de collectie Bienfait, het archief van de Stichting Missiethuisfront Maastricht en het Nederlands Katholiek Gymnastiekverbond. Samen met de heer P. Hupperts ontsloot hij het archief van de Coöperatieve Bouwvereniging Ons Belang. Samen met mevrouw Peeters werd de collectie Van Basten Batenburg voorlopig geordend. Daarop mogen

evenwel op korte termijn flinke aanvullingen worden verwacht, zo bleek na het overlijden van een familielid.

De heer Hupperts verzorgde de ordening van het archief van de Dierenbescherming Maastricht en omgeving. Dit secretariaatsarchief werd aangetroffen temidden van de papieren van het advocatenkantoor Van Oppen en behoort tot de oudste goed gesloten collecties op dit terrein in ons land.

Mevrouw Peeters ontsloot de archieven van de Sociaal-economische adviescommissie in Limburg, voorheen Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt, en het archief van de Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (1916-1991).

De heer Wijnen voltooide de ordening van het archief Janssen-Willemsen te Tegelen, vulde de inventaris van het archief van L.O.Z.O. aan, herstelde de ordening van het archief van L.T.M. te Heerlen en maakte voortgang met de ordening van het archief van het Serviceburo voor Jeugd en Jongeren te Roermond.

Van groot voordeel was de assistentie van mevrouw Z. van Ruyven-Zeman. Subsidies van het Prins Bernhardfonds en andere instellingen stelden haar in staat zich te wijden aan de ontsluiting van het archief van de Firma Nicolas te Roermond. Deze onderneming vervaardigde generaties lang kerkramen. De ontsluiting van dit archief vergt specialistische kennis op terreinen die de archivaris gewoonlijk niet vertrouwd zijn. De samenwerking tussen haar en onze archiefmedewerkers biedt aanzienlijke voordelen voor meerdere disciplines.

Het Bestuur achtte het wenselijk te voorkomen dat het grote aantal aanwinsten de ordeningswerkzaamheden verdringt. Derhalve werd een plan voor ordeningswerkzaamheden opgesteld. Het plan voorziet in een evenwichtige verdeling tussen overname, schoning, opstellen van plaatsingslijsten, afronden van inventarissen en materiële verzorging op zodanige wijze, dat de verworven archieven binnen enige jaren goed toegankelijk worden. Dit heeft tot resultaat gehad dat ten aanzien van kleinere aanwinsten geen achterstanden meer voorkomen. Kleine archieven worden geordend in het jaar dat zij binnenkomen. Geleidelijk aan worden achterstanden ten aanzien van middelgrote archieven weggewerkt. Met enige regelmaat wordt ook aan grote archieven gewerkt.

Mevrouw Peeters beheerde in goede samenwerking met de bibliotheekmedewerksters de studiezaal. Zij begeleidde samen met mevrouw Okrogelnik Nagornik-Willems en de heren Royakkers en Van

den Boogard een aantal studenten en projecten van de dagopleiding voor docenten geschiedenis te Sittard.

De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het S.H.C. kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Die afspraken werken uitstekend voor zover het de zorg voor kerkelijke archieven aangaat. Voor meer dan 95% zijn dat documenten, afkomstig van rooms-katholieke parochiebesturen, die zo dicht mogelijk bij de parochie in de gemeentearchieven werden bewaard. De werkafspraken tussen de archivarissen konden op eenvoudige wijze door middel van een overeenkomst met de bisschop van Roermond worden vastgelegd. Ook voor de parochiebesturen is duidelijk waar hun archief thuis hoort. Dat ligt anders bij archieven van bedrijven en particulieren. De ervaring leert dat niet de archivaris uitmaakt waar een bedrijfsarchief moet worden bewaard, maar dat de ondernemer dit bepaalt. Ook de bedrijfsleiding van ondernemingen met puur lokale werkingssfeer geeft nogal eens de voorkeur aan berging bij het S.H.C. boven die in een overheidsarchief. Indien geen gehoor wordt gegeven aan deze wensen, dreigt vaak vernietiging van de stukken. Privépersonen zijn in meerderheid wat meer gevoelig voor de argumentatie van de archivaris.

Bibliotheek

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1994 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was gelukkig aanzienlijk minder groot dan in het voorafgaande jaar. Zij besloeg per saldo 21 m' plankruimte. Van de Provincie Limburg, E.T.I.L. en de Kamer van Koophandel voor Noord-Limburg werden iets grotere collecties verworven. Diverse grote bestanden werden ontsloten. Er was dadelijk veel vraag naar. Het attendeerde ons op een bijzonder probleem. Als gevolg van toenemende beheerskosten en dalende budgetten kochten de wetenschappelijke bibliotheken in Nederland de laatste jaren te weinig buitenlandse werken. Specialistische werken ontbreken nogal eens. Duits- en Franstalige werken zijn zeldzaam geworden. Zij komen hier bij schenkingen frequent binnen. De collectie vormt steeds nadrukkelijker een verrijking van het regionaal danwel nationaal bibliotheekbezit.

Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld, dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar was, is een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het S.H.C. de groei van de bibliotheek tot een minimum te beperken. Daarom werd sedert 1980 bij de collectionering de nadruk gelegd op de zogenaamde grijze literatuur, waaronder publikaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publikaties is grote behoefte. 60% van de aanwinsten heeft betrekking op deze zeldzame publikaties. Door systematische ontdubbeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand in 1994 worden gereduceerd tot 1%. De omvang van de bibliotheek is thans 3.151 m'. De boeken beslaan 515 m', de brochures 251 m', de statistische publikaties 167 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 101 m'. Het overgrote deel, 2.120 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke). Het getal fysieke eenheden heeft de 125.000 overschreden.

De plaatsing van de aanwinsten leverde niettemin moeilijkheden op in een depot dat nauwelijks nog lege planken kent. De heer F. Heijnen had herhaaldelijk dagenlang de handen vol aan het verplaatsen van omvangrijke bestanden. De ontsluiting kon desondanks in hoog tempo doorgaan. Eind 1994 waren de aanwinsten uit dat jaar integraal in de catalogus opgenomen. Met retro-invoer was flink voortgang gemaakt.

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt sinds lang vooral gestalte door de deelname van het S.H.C. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. De daarop betrekking hebbende samenwerkingsovereenkomst loopt tot 1996 en wordt automatisch verlengd. In 1992 is zij uitgebreid met een samenwerking in een lokaal bibliotheekstelsel, L.B.S.-3. Dat houdt in dat gebruik wordt gemaakt van de on-line publiekscatalogus van I.H.O.L., een organisatie waarin behalve de R.L. ook een aantal in Limburg gevestigde hogescholen en wetenschappelijke bibliotheken, alsmede de Stadsbibliotheek Maastricht participeren.

De omvang van het bibliotheekpersoneel van het S.H.C. is klein, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten wordt veroorzaakt. De bibliotheek kampt dan ook met een ernstig tekort aan personeel. Voor zover mogelijk wordt dit manco ondervangen door efficiënte inzet en intensieve onderlinge samenwerking van de medewerkers.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam - zoals voorheen - vooral tot stand via schenkingen. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1992-1994.

	1992	1993	1994
volkshuisvesting	5	5	3
handel, nijverheid, bankwezen	39	36	29
arbeidszaken	7	7	2
overheid, inclusief openbare nutsbedrijven	22	20	21
transport en vervoer	3	3	2
land- en tuinbouw	1	2	1
onderwijs, vorming	3	2	1
cultuur, recreatie	7	7	5
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	6	9	5
gezondheidszorg	4	4	3
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	2	2	1
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	46	51	47
vrouwenbeweging	2	3	3
pers en uitgeverijen	1	1	1

De schommelingen worden goeddeels veroorzaakt door het toenevend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het Bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Documentatie

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld, die noch tot het archiefgoed noch tot het bibliotheekmateriaal kan worden gerekend. Het gaat behalve om pamfletten, knipsels en affiches vooral om audio-visueel materiaal en vaandels. Ook deze collecties nemen jaarlijks in omvang toe.

Van bijzonder belang waren de aanvullingen op de collectie vaandels, afkomstig van afdelingen van vakbonden en andere sociale organisaties in Limburg. Schenkers verrijkten onze verzameling met een drietal exemplaren van grote artistieke waarde. Zij omvat thans 77 stuks; zij werd in 1993 gefotografeerd en beschreven. De beschrijving wordt up-to-date gehouden.

In 1994 werd bovendien een interessante collectie affiches ontvangen, alsmede enkele fraaie collecties foto's. De groeiende vraag naar dit documentatiemateriaal dwingt ruim aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Van de pamfletten en affiches is een trefwoordenlijst samengesteld. De documenten, van belang voor biografisch onderzoek, zijn alfabetisch ontsloten.

Bijzondere aandacht vraagt telkenjare de verzorging van het beeldmateriaal. Het wordt doorgaans in weinig verheffende staat overgedragen. Alle foto's, albums en films worden dadelijk zorgvuldig geconserveerd. De beschrijving en de materiële verzorging van de fotocollectie zijn na de pensionering op 1 oktober 1993 van de heer A.H. Bleeser voortgezet door de heer P. Hupperts.

Inlichtingen

Er wordt aanmerkelijk frequenter gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden gewaardeerd. Buitenlanders behoren steeds vaker tot de frequente bezoekers. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attendeert ook hen op uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt gestaag toe.

Jaar Aantal bezoekers

1992	375
1993	507
1994	612

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Zo is de openingstijd van de studiezaal veertig uur per week, zonder noemenswaardige kosten, groter geworden dan de netto werktijd van de medewerkers. Die belooft slechts 36 uur per week. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis naar Maastricht moeten maken, waaronder steeds vaker ook buitenlanders.

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie vierde van de bezoekers is studierend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen. Het aandeel van de "liefhebbers" blijft tamelijk stabiel. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, vertoont weinig schommelingen.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen een toenemende spreiding, al overwegen de onderzoeken, waarin de geschiedenis van Limburg in de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor cultuur en gezondheidszorg neemt toe.

Het is verheugend dat onderzoekers vaak bereid zijn het resultaat van hun onderzoek te deponeren. De aanwezigheid van scripties en werkstukken voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen. Bovendien bevordert het de integratie van de resultaten in algemene studies. Op die manier wordt een geleidelijke voortgang van het onderzoek beter mogelijk.

BESLUIT

De uitkomsten van het jaar 1994 rechtvaardigen het enthousiasme, waarmee de medewerkers zich inzetten. In de eerste maanden van het jaar werd met vreugde kennisgenomen van de positieve uitkomsten van het evaluatie-onderzoek van de internationale visitatiecommissie geschiedenis, ingesteld door de V.S.N.U. Spoedig daarna dienden zich nieuwe toekomstperspectieven aan, in het bijzonder op huisvestingsterrein. Het bezoek van de Minister van Onderwijs en van meerdere Europese, provinciale en gemeentelijke bestuurders zetten beslist geen domper op de verwachtingen. Integendeel, zij versterkten de verwachtingen omdat de noodzaak van structurele verbeteringen door de hoge bezoekers nadrukkelijk werd onderlijnd.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1994

Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum (KADOC)	Leuven
Rabobank Nederland	Utrecht
Gewest Maastricht en Mergelland	Berg en Terblijt
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP)	Heerlen
DSM	Heerlen
Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting (NCIV)	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL)	Maastricht
Mosa Koninklijke BV	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
Gemeente Meerssen	Meerssen
Instituut voor Kategoriaal Overleg in Limburg (IKOL)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord- Limburg	Venlo
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (LOZO)	Venlo
Dr. Remigius Dieteren OFM	Maastricht
Mevrouw J.F.M.A. Gielen-Drehmanns	Maastricht
Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen	Maastricht
Dr. J.F.R. Philips	Maastricht
W. Dieteren	Spaubeek

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1994

(onder andere ontstaan door afsplitsing van bestuursarchieven c.q. archieven van instellingen)

Ean

1039	Mgr. P.M.J. Jenneskens te Maastricht/Meerssen, 1940, 1958, 3 delen	1 omslag
1040	Pater G. Tesser O.F.M., 1936-1955	1 doos
1041	H.H. Knapen te Meijel, 1937-1961	1 doos
1042	P.H. Doorenbosch te Maastricht, 1963-1988	0,5 meter
1043	P. van Neer te Maastricht, 1966-1977	2 dozen
1044	Bond van Mijntechnici in Limburg te Heerlen, 1952-1982	1 doos
1045	Stichting Missiethuisfront Maastricht, 1955-1977 (J. Weekers en J. Kurris te Maastricht)	0,5 meter
1046	Bond Jong Limburg, afdeling Valkenburg, 1977-1991 (J. Wouters te Valkenburg)	1 doos
1047/	Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren,	
1048	afdeling Maastricht, 1916-1985, en Limburgse Vereniging tot Bescherming van Dieren, 1953-1978	1,5 meter
1049	Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg, 1916-1991	1,8 meter

1050/	Nederlandse Katholieke Gymnastiek Bond district	
1051	Maastricht, 1963-1988, en Katholieke Maastrichtse Gymnastiekvereniging "Eendracht 1876", 1951-1986 (J. Becks te Maastricht)	2 dozen
1052	Confrontatie, 1964-1992 (J. Bongaerts te Maastricht)	30 meter
1053	Coöperatieve Bouwvereniging Ons Belang te Maastricht, 1903-1990	20 meter
1054	J. Mous te Heerlen (1883-1963), adjunct-directeur, later directeur van de Staatsmijnen te Heerlen, 1933-1963	3 dozen

Aanvullingen:

	F.N.V. Maastricht, afkomstig van E.J. Stevens te Maastricht, 1973-1989	1,5 meter
	Familie Van Basten Batenburg te Sittard, 1900-1980	2 meter
	L.O.Z.O. Venlo	16 meter
	Stichting Jeugdwelzijn Midden-Limburg te Roermond	2 meter
	F.N.V. Limburg te Sittard	1,5 meter
	Jeugd- en Jongerenwerk te Schinveld	1 omslag
	Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt te Maastricht	2 meter
	A. Tyndall te Maastricht	2 dozen
	K.N.M.G., afdeling Zuid-Limburg, te Maastricht	0,5 meter
	Omvang totaal	25,50 meter

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR. G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
DRS. F.L.J.F. JADOUL, secretaris (1993)	Maastricht
DRS. J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Weert
MR. H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
IR. A. PETERS (1986)	Maastricht
DR. REMIGIUS DIETEREN OFM, adviseur (1949)	Maastricht
DRS. J.T.J. JAMAR, adviseur (1993)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

PROF. A. BEEK R.A. (1992)	Meerssen
P.A. BOOIJ (1990)	Stein
DR. L.L.M. FREDERIX (1991)	Munstergeleen
PROF. DR. A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
L.J.A. HEIJENRATH (1990)	Kerkrade
F.A.G. HOL (1992)	Heerlen
J.S. HUIJS (1992)	Grubbenvorst
IR. J. KOOLEN (1995)	Roermond
DRS. H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H.L.A. PAUWELS (1989)	Maastricht
DR. J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR. E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
J.J.G. TONNAER (1992)	Sittard
DRS. G.C.J. VAN DER VELDE (1992)	Maastricht
H.A.E. WILLEMS (1995)	Meijel
PROF. DR. A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

LIJST VAN AFKORTINGEN

A.B.N.	Algemeen Beschaafd Nederlands
E.T.I.L.	Economisch Technologisch Instituut Limburg
I.H.O.L.	Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg
K.R.O.	Katholieke Radio Omroep
K.U.N.	Katholieke Universiteit Nijmegen
L.B.S.	Limburgs Bibliotheek Systeem
L.M.	Limburgs Museum
L.O.Z.O.	Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers
L.T.M.	Limburgse Tramweg Maatschappij
L.V.C.	Limburgs Volkskundig Centrum
M.T.B.	Maastrichtse Toeleveringsbedrijven
N.C.D.N.	Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde
N.W.O.	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
R.L.	Rijksuniversiteit Limburg
S.H.C.	Sociaal Historisch Centrum
S.H.O.	Stichting Historisch Onderzoek
S.H.W.	Stichting Historische Wetenschappen
V.S.N.U.	Vereniging voor Samenwerkende Nederlandse Universiteiten
W.S.W.	Wet Sociale Werkvoorziening
W.B.D.	Woordenboek van de Brabantse Dialecten
W.L.D.	Woordenboek van de Limburgse Dialecten
W.V.D.	Woordenboek van de Vlaamse Dialecten

ORGANISATIESCHEMA

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
Tel.: 0 43 - 32 50 14 1 / Fax: 0 43 - 32 55 78 8
Directeur: Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen

Afdeling Archief, hoofd:	W.A.A. Mes
dienstverlening:	mevrouw A.M.Th. Peeters
ordening:	M.I.M.A. Wijnen
magazijnbeheer:	F.H. Heijnen
Afdeling Bibliotheek, hoofd:	mevrouw Drs. E.C.M. Fleré
dienstverlening:	mevrouw H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems
catalogisering:	mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts
	mevrouw M.E.J. Charpentier
	mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens
Afdeling Onderzoek, hoofd:	Drs. W.J.M.J. Rutten
historisch onderzoek:	Drs. J.J.F. van den Boogard
	Dr. J.F.R. Philips
	Drs. C.A.J.M. Wijnen
Woordenboek Limburgse Dialecten	Dr. H.J.G. Cromptvoets
Tel.: 0 24 - 36 15 67 0	Dr. J. Molemans tot 01.04.1994
	Drs. J.M.A. Verbeek
	Drs. H.H.A. van de Wijngaard
Algemene Dienst, hoofd:	mevrouw M.C. Mommers-Bakker
secretariaat:	mevrouw I.J.L. Frints
	mevrouw E.M. Muyres-Schilder
huishouding:	mevrouw M. Hanssen
Maaslandse Monografieën:	mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1961)	Roggel
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1961)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1961)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1961)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1961)	Venray
Gemeentebestuur Wittem (1961)	Mechelen

Bedrijven

Aannemersbedrijf Sondermeijer B.V. (1985)	St.-Odiliënberg
ABN-Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
ABN-Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Ars Drukkerij (1993)	Roermond
Bierbrouwerij "De Leeuw" B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij "De Ridder" B.V. (1957)	Maastricht
Buro 5 Maastricht (1995)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
Buyze B.V. (1975)	Brunssum
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Deloitte & Touche (1974)	Maastricht
D.S.M., Limburg B.V. (1978)	Geleen

Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fischer B.V., P. (1958)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hobru Beheer B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie "De Hamert" B.V. (1979)	Wellerlooi
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken NV (1961)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Kultuurtechniek H. Dolmans B.V. (1988)	Bunde
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Machiefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Moraco (1978)	Maastricht
"Mosa" B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Public Relationskommissie van de Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
SNS-Bank (1988)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard

Organisaties en instellingen

Aalmoezeniers van Sociale Werken van het Bisdom Roermond (1990)	Roermond
Adelbertabdij, Sint (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bouwvereniging St.-Servatius (1977)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College "Sancta Maria" (1977)	Kerkrade

"Collegium Carolinum" der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul Maastricht 's-Gravenhage
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	
Dienst Kunst, Cultuur en Onderwijs, afdeling Archief (1979)	Maastricht
Driekant, opleiding & advies (1978)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijdsens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring "Het Land van Thorn" (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging "Medelo" (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging "Roerstreek" (1969)	St.-Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool voor Economisch en Administratief Onderwijs (1992)	Sittard
Hogeschool Katholieke Leergangen (1965)	Tilburg
Hogeschool Sittard (1978)	Sittard
i&b centrale (1978)	Roermond
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen

Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kunst en Cultuur Limburg, Stichting (1959)	Maastricht
Lambertus-College (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen (1959)	Valkenburg
	aan de Geul
Mijnmuseum, Stichting (1984)	Kerkrade
NCIV, Regio Limburg (1988)	Heerlen
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Openbare Bibliotheek (1958)	Heerlen
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg
	aan de Geul
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
P.O.B. (1979)	Hamont-Achel (B)
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Valkenburg
Rooms-Katholiek Gymnasium "Rolduc" (1978)	aan de Geul
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St.-Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Kerkrade
Rijksarchief in Limburg (1964)	Horn
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	Maastricht
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Zeist
Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	Amersfoort
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Maastricht
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO "Groenewald" (1978)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO "Bouwens van der Boye College" (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Panningen
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Heerlen
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Antwerpen (B)
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Eindhoven
	Münster (D)

Universiteitsbibliotheek-140 (1973)
Vrije Universiteit (1974)
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)

Amsterdam
Amsterdam
Simpelveld

Persoonlijke contribuanten

Aalbregt, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Acker, B.M.J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs. F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Akkermans, M. (1988)	Wijnandsrade
Anckaer, J. (1990)	St.Genesiusrode (B)
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Aretz, J.A.W. (1980)	Ubach over Worms
Augustus, Drs. L. (1975)	Heerlen
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Baas, N. (1995)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr. A.M.I.H. (1958)	Maastricht
Baldewijns, Mevr. Ch. (1992)	Borgloon (B)
Baltis, C.H.J.M. (1974)	Sittard
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Banens, J.H.M. (1987)	Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Meppel
Bartels, Mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bastiaansen, Drs. J.C.A. (1977)	Maasbree
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Becker, Drs. H.J.G. (1982)	Maastricht
Beckers, J.J. (1974)	Landgraaf
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, Drs. J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berebrouckx, H.A.R. (1979)	Ekeren (B)
Bergen, W. van (1995)	Geleen
Berger, Mr. E.A. (1974)	Ottersum
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Bergmans, N.H.M. (1974)	Buggenum
Bertens, Drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré

- Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)
 Beugels-Brassee, Mevr. F.V. (1982)
 Beumer, F. (1993)
 Beumer, Mej. W.G.M. (1988)
 Bie, P.J.C.M. de (1995)
 Biggelaar, J.C. van den (1977)
 Block, Ed.J. (1982)
 Bloemen, H.A.C. (1966)
 Bloemen, M. (1979)
 Blok, Prof. Dr. A. (1974)
 Boelens, F.P. (1966)
 Boersma, Drs. H.J.L.M. (1976)
 Boersma, M.Th.L.W. (1982)
- Boesten, H.M.P.L.B. (1979)
 Bogman, B. (1974)
- Bohnen, Drs. M.M.M. (1993)
 Bokken, H.L.M. (1979)
 Bonnet, J.J. (1979)
 Boom, Th.M.P.M. (1982)
 Boreas, W.I.G.M. (1989)
 Bosman, Prof. Dr. H.W.J. (1969)
 Bosmans, Dr. J.L.J. (1974)
 Bossink, J.K.M. (1992)
 Botman, S.G.J.M. (1974)
- Bots, Dr. A.C.A.M. (1976)
 Bouwens, J.G.T. (1967)
 Boven, J.H.H. van (1981)
 Bovens jr., Th. (1979)
 Brans, Dr. Med. H.O. (1988)
 Brassé (1993)
 Brassee, Ch.J.P. (1973)
 Brassée, J.H.J. (1958)
 Broens, J.W. (1974)
 Brokamp R.A., Drs. P.P. (1988)
 Brouwer, Ir. J.F.H. (1979)
 Brouwers, E.H. (1974)
 Bruekers, A.W.J. (1988)
 Bruggen, Mr. H.J.J.M. van der (1986)
 Bruin, L. de (1989)
 Buchem, G.J. van (1981)
 Buchem, Mevr. I. (1989)
 Buren, F. van (1988)
 Cann, J.H. van (1995)
 Castermans, Mgr. A.M.H.A. (1994)
- Vijlen
 Amstenrade
 Grevenbicht
 Amsterdam
 Amsterdam
 Winteire
 Kerkrade
 Enschede
 Kaulille (B)
 Soest
 Groningen
 Banholt
 Valkenburg
 aan de Geul
 Buchten-Born
 Hamme-
 Merchtem (B)
 Heythuysen
 Thorn
 Maastricht
 Roermond
 Voerendaal
 Tilburg
 Velp
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Nijmegen
 Maastricht
 Nuth
 Maastricht
 Stolberg (D)
 Roermond
 Landgraaf
 Oirsbeek
 Roermond
 Venlo
 Heythuysen
 Klimmen
 Ospel
 Roermond
 Maastricht
 Mheer
 Munstergeleen
 Sweikhuizen
 Maastricht
 Roermond

Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Chambille, Ing. H. (1974)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, Drs. C.M.H. (1978)	Maastricht
Claessens, Drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Claessens, V.Th.J. (1982)	Horn
Closset, Drs. P.L.J.L. (1982)	Maastricht
Cluitmans, Drs. J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, H.P.M. (1988)	Beek
Coenegracht, J.N.J.A. (1987)	Maastricht
Coenen, J. (1988)	Heers (B)
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Colsen, J.H.M. (1959)	Venray
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, Drs. G.J.P.M. (1985)	Sittard
Courtens, Dr. N.G.M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, Prof. Dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr. A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, Mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Wijlré
Crijns, Ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	's-Gravenhage
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, Mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Deckers, H.P. (1995)	Cadier en Keer
Defesche, Mr. H.J.M. (1974)	Bunde
Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Deumens, T.C.G.M. (1991)	Brunssum
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Didden, J.M. (1995)	Meerssen
Diedereren, Drs. J.A.M. (1958)	Monnickendam
Diederiks, Dr. H.A. (1973)	Amsterdam
Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht

Disch, A. (1995)	Maastricht
Dohmen, A.W.J. (1992)	Roermond
Donker, Mr. J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Uden
Douben, Prof. Dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr. J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijck, Drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk-Regout, Mevr. Drs. L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr. H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erdkamp, M.H. (1993)	Linne
Erens, F. (1992)	Elsloo
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Eussen, R. (1984)	Almere
Evers, Dr. J.H.M. (1995)	Zwolle
Feller, Drs. J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs. G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Franssen, W.L. (1994)	Maastricht
Frantzen, J.W.H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr. P.W.J.M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs. L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Frijns, P. (1995)	Stein
Gales, Drs. B. (1975)	Groningen
Geelen, Ch.H. (1974)	Voerendaal
Geenen, Drs. W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs. Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, J.H.J. (1974)	Nijmegen
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghijzen, Drs. J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gillessen R.A., J.H.M.J. (1979)	Weert
Glaudemans, F.I.T.H. (1982)	Eijsden
Goes, Mevr. H.M. (1974)	Maastricht

Goossens, H.M.H. (1979)
 Gootzen, P.J. (1969)
 Groenewegen, Mevr. Drs. S. (1995)
 Gulikers, J.H.J. (1982)
 Gijbels, G. (1968)
 Gijsen, Mgr. Dr. J.M. (1969)
 Haanen, Drs. E.P.H.P.T. (1974)
 Haas, Dr. J.A.K. (1963)
 Haegen, Prof. Dr. H. van der (1971)
 Haesen, H.S.H. (1995)
 Hamans, Prof. Dr. P.W.F.M. (1986)
 Hamburger, Dr. M. (1984)
 Hamelaers R.A., Drs. M.V.C.H. (1991)
 Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)
 Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)
 Hardy, L.V.H. (1958)
 Hautvast, J.P.G. (1979)
 Heiligers, G.J. (1988)
 Hélin, Prof. Dr. E. (1975)
 Helsen, J. (1981)
 Henquet, K.J.M. (1991)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hermans, J.J. (1991)
 Hermans, Dr. J.J. (1992)
 Hermens, P. (1982)
 Herp, Drs. P.J. van (1964)
 Hertog, C.G. (1979)
 Heus, G.M. de (1974)

Heus, R.M.G.J.H. de (1995)
 Heuts, W.G. (1990)
 Heijboer, Drs. H.J. (1959)
 Heijden, Q. van der (1993)
 Heyden, Drs. R.P.W.J.M. van der (1974)
 Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)
 Hodiament, Mej. E. (1979)
 Hoebers, P.C.M. (1974)
 Hoen, J.G.H. (1975)
 Hoen, J.H.M. (1988)
 Homburg, Dr. E. (1994)
 Hommes, Mej. Mr. A.H.M.H. (1958)
 Hon, A.P. de (1988)
 Honings, M.J. (1985)
 Horsten, Drs. M.M.M. (1994)
 Houben, Drs. C.J.M. (1974)
 Houben, Mr. Drs. P.N.J. (1988)
 Hout, Ir. L.W.M. van (1991)

Ubach over Worms
 Melick
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Herzogenburg
 Swartbroek
 Maastricht
 Heverlee (B)
 Cadier en Keer
 Gronsveld
 Schin op Geul
 Berg en Terblijt
 Bunde
 Maastricht
 Epen
 Heerlen
 Gulpen
 Luik (B)
 Tongeren (B)
 Oosterhout
 Maastricht
 Hoensbroek
 Groningen
 Schinnen
 Treebeek
 Heerlen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Utrecht
 Eijsden
 Heerlen
 Roermond
 Meerlo
 Pey
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 Beek
 Eijsden
 Maastricht
 Munstergeleen
 Venhorst
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht
 Blerick

Hupperts, Mr. A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hustinx, Mr. F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemackers, Drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huijs, Drs. T.P.M. (1978)	Venlo
Huyskens, P. (1993)	Roermond
Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jacobs-Bouwens, Mevr. H.H.M. (1976)	Maastricht
Jadoul, Drs. F.L.J.F. (1986)	Maastricht
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, Drs. J.W. (1987)	Eijsden
Janssen, Drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, C.H. (1992)	Nederweert
Janssen, Mr. C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs. H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, Drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, Drs. J.P. (1982)	Obbicht
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, Mr. J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jaschultowski-Berende, Mevr. A.A.M. (1995)	Schinveld
Jenniskens, Drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, Mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, Dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, E. (1995)	Brussel (B)
Jongen, H. (1979)	Zichen-Zussen-
	Bolder-Riemst (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Jonkergouw, A.E.L. (1979)	Sittard
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Kasdorp, J.M.A. (1988)	Roermond
Kasdorp, M.M.J. (1988)	Lanaken (B)
Kerckhoffs, Drs. J.H.H. (1974)	Spaubeek
Kerkhofs, M. (1979)	Schimmert

Kerpershoek, R.C. (1995)
 Kersten, F.J. (1988)
 Kessels, F.A.H. (1974)
 Kicken, R.J.A. (1986)
 Kirkels, L. (1979)
 Klaassen, Drs. W.J.M. (1974)
 Klaassens, D.H.P. (1979)
 Klep, Prof. Dr. P.M.M. (1978)
 Klerken, C.J.W.A. (1995)
 Kleutghen, A. (1979)
 Klomp, J.A.H.M. (1974)
 Knapen, Drs. J.G.J. (1975)
 Knoben, M.L.M.G. (1994)
 Knoors, H.J. (1979)
 Knoors, J.A. (1972)
 Kockelkoren, J.M.H. (1979)
 Kohlbacher, J. (1988)
 Kokkelmans, J.J.M.F. (1979)
 Koldewij, Dr. J. (1982)
 Koops, Drs. H.A.B. (1988)
 Korsten, Drs. H.S.M. (1974)
 Kreuwels, Ir. W.G.J. (1984)
 Kunder, J. de (1988)
 Kusters, J. (1984)

Kuypers, Drs. H.M.M. (1974)
 Kwantes, Mevr. V.J.C.M. (1994)
 Laar, Mevr. F. van (1994)
 Lakmaker, Mevr. F. (1986)
 Lambriex, P.H.M.J. (1988)
 Langeweg, Drs. S. (1994)
 Lardinois, P.M.J.P. (1975)
 Latten, H.F. (1991)
 Lauwers, P. (1979)
 Leclercq, R.M.F.M. (1981)
 Leenders, Chr. (1973)
 Lem, W.F.Th. (1969)
 Lemmens, B.M.P. (1974)
 Lemmens, W.L.M. (1976)
 Lendfers, J.M. (1972)
 Lenssen, J.A.M.G. (1991)
 Leurs, Ing. C.J.P. (1974)
 Leyen, C.J.M. (1974)
 Lieshout, J.W.V. van (1981)
 Linden, Prof. Dr. A.J. van der (1981)
 Linden, Drs. P.R.H.M. van der (1971)
 Linschoten, P. van (1989)

Landgraaf
 Haelen
 Venlo
 Schimmert
 Meerssen
 Alphen a/d Rijn
 Venlo
 Nijmegen
 Blerick
 Overpelt (B)
 Kerkrade
 Bunde
 Nijmegen
 Roermond
 Grevenbicht
 Haelen
 Maasmechelen (B)
 Eys
 Buren
 Eijsden
 Venlo
 Geldrop
 Heythuysen
 Eindhoven
 Maasmechelen (B)
 Heerlen
 Nijmegen
 Wassenaar
 Gronsveld
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Kerkrade
 Peer (B)
 Stein
 Maastricht
 Maastricht
 Nijmegen
 's-Gravenhage
 Maastricht
 Heerlen
 Venray
 Heerlen
 Jabeek
 Maastricht
 Nuth
 Geleen

Linssen, Mr. A.J.C. (1974)
 Linssen, Dr. C.A.A. (1962)
 Linssen, Dr. G.C.P. (1960)
 Linssen, H.H.J. (1974)
 Loo, A.J.W. van (1982)
 Loo, T.F.J. van de (1979)
 Louer, R.P.M. (1987)
 Lucassen, Prof. Dr. J.M.W.G. (1974)
 Lückcr, B.P.L. (1974)
 Luthjens, Ir. L.H. (1976)
 Luykx, P.M. (1975)
 Luyn, Drs. P.B.N. van (1980)
 Maas, P. (1979)
 Machielsen, F. (1982)
 Maenen, Mr. A.J.Fr. (1958)
 Maenen, J. (1979)
 Maes, J. (1979)
 Maesen, Dr. Fr. (1981)
 Manders, W.G.A. (1974)
 Mantel, J.L. (1967)
 Marres, E.C.W.L. (1969)
 Martens, M.J.M. (1979)
 Mast, Drs. E.R.J. van der (1974)
 Mathijssen, Mr. H.J.M.E. (1977)
 Maussen, Drs. M.J. (1972)
 Meessen, H.L. (1981)
 Meeuws, J.B.R.G. (1974)
 Melssen, J.Th.M. (1988)
 Mennens, P.G.H. (1974)
 Mertens, C.G.A. (1958)
 Mertens, Dr. F.J.H. (1987)
 Mertens, Ir. P.A.M. (1974)
 Mestrom, W.H. (1974)
 Meurders, H.L.M. (1995)
 Meuwissen, J. (1984)
 Meijden, C.P.J. van der (1995)
 Meijer, Ir. J.B.M.A. (1961)
 Meijsing, Mej. J.C. (1978)

Min, J.M. (1995)
 Mingels, A.P.Y.M. (1982)
 Minis, Drs. S. (1981)
 Mober, H. (1979)
 Moelaert, J. (1982)
 Mommers, L. (1973)
 Mooren, L.W.H. (1981)
 Moorer, W.T. (1982)

Oirsbeek-Schinnen
 Groningen
 Roermond
 Weert
 Kerkrade
 Venlo
 Tilburg
 Gouda
 Landgraaf
 's-Gravenhage
 Nijmegen
 Sittard
 Hoensbroek
 Heeze
 Maastricht
 Lanaken (B)
 Maastricht
 Heerlen
 Tienraij
 Brunssum
 Helmond
 Nijmegen
 Warmond
 Wanssum
 Schaesberg
 Ulestraten
 Nijmegen
 Eindhoven
 Beek
 Blerick
 's-Gravenhage
 Hoensbroek
 Pey-Echt
 Nuth
 Einighausen
 Rotterdam
 Lanaken (B)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Mechelen
 Maastricht
 Maastricht
 Hoogezand
 Wijchen
 Maastricht
 Linne
 Brunssum

Mosmuller, Drs. J.M.H. (1972)
 Muisenbergh, Mr. C.W.F.H. van den (1958)
 Mulken, W. van (1975)
 Mulleners, J. (1979)
 Narinx, J.M.G. (1979)
 Naus, J.H. (1975)
 Naus, J.M.A.M. (1979)
 Naus, J.S.M. (1990)
 Neer, L.P.G. van (1979)
 Neukirch, Dr. R. (1967)
 Neven, J.C.J. (1987)
 Nies, F.F.N.J.W. (1981)
 Niessen, B. (1981)
 Niessen, H.F. (1974)
 Niessen, Drs. L.F.P. (1974)
 Niesten, J.J.C.M. (1973)
 Niesten, T.P.M. (1994)
 Nieuwenhuis, M. (1980)
 Nieuwhof-Reul, M. (1960)
 Nissen, Drs. P.J.A. (1980)
 Notenboom, Drs. H.A.C.M. (1958)
 Notten, J.G.M. (1980)

Nouwen, Drs. M.H.A. (1995)
 Nijsten, Mevr. Dr. M. (1988)
 Oberndorff, Th. (1995)
 Offermans, Drs. J.P.L.G. (1981)
 Okhuysen, H. (1988)
 Oldenbeuving, G.L.J. (1980)
 Olieslagers, Drs. P.J.J.H. (1964)
 Ommeren, Drs. H.R. van (1973)
 Oojen, P.W.A. van (1981)
 Op den Kamp, H.J. (1979)
 Op het Veld, A.J.G. (1975)
 Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)
 Palmen, Ir. H.M.J. (1974)
 Palmen, J.Ch. (1963)
 Panhuysen, J.F.M. (1982)
 Parren, Drs. H.P.C.M. (1974)
 Patelski, A.S.M. (1982)
 Peerboom, P.E.H.G. (1990)
 Peeters, Drs. J.G.H. (1958)
 Pelzer, Dr. L.H. (1958)
 Penners, W.J.A.M. (1982)
 Pernot, R.A.J.G. (1982)
 Perry, Dr. J. (1976)
 Peters, H.W.J.R. (1976)

Heerlen
 Goirle
 Bunde
 Amstenrade
 Maastricht
 Panningen
 Sittard
 Herkenbosch
 Maastricht
 Köln (D)
 Gulpen
 Melick
 Bunde
 Delft
 Klimmen
 Roermond
 Hoensbroek
 Venlo
 Hoensbroek
 's-Hertogenbosch
 Venlo
 Valkenburg
 aan de Geul
 Amsterdam
 Maastricht
 Bunde
 Sittard
 Achel-Hamont (B)
 Elsloo
 Maastricht
 Maastricht
 Gulpen
 Munstergeleen
 Helden-Panningen
 Maastricht
 Sittard
 Tervuren (B)
 Maastricht
 Heerlen
 Klimmen
 Eijsden
 Boxmeer
 Maastricht
 Nieuwstadt
 Sittard
 Maastricht
 Beek

Philippe, A. (1979)
 Pierey, Drs. L.J.M. (1974)
 Pieters, H. (1981)
 Piets, J.P.M. (1983)
 Pinckers, A. (1995)
 Piters, M.Th.C. (1995)
 Pleumeekers, Drs. J.B.V.N. (1987)
 Pluijmaekers, Fr. (1995)
 Pluijmen, L.J.H. (1979)

Poell, Drs. W.A.G. (1974)
 Post-Janssen, Mevr. M. (1993)
 Prevaes, P. (1980)
 Purnot, J.H.M.G. (1982)
 Put, M. (1991)
 Puts, H.P. (1979)
 Pijls, V. (1970)
 Pijpers, Drs. J.H.F. (1982)
 Quaadvlieg, Drs. N.T.J. (1982)
 Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs. M.J.I. (1983)
 Raedts, Ir. C.J.B.M. (1984)
 Ramaekers, J.M.G. (1988)
 Renes, J. (1988)
 Rensch, Mr. T.J. van (1975)
 Ritzzen, Dr. Ir. J.M.M. (1995)
 Roberts, P. (1979)
 Roebroeck O.S.A., Prof. Dr. E.J.M.G. (1967)
 Roebroeck, J.M.G.F. (1981)
 Roll, J. (1978)
 Ronckers, E.M.A. (1979)
 Roost, P.M. (1982)
 Ros, Joh.J. (1979)
 Rosenboom, E. (1979)
 Royen, E.J.G. van (1979)
 Ruyters, Mevr. M.H. (1981)
 Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Saes, Drs. J.L. (1964)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorjé, J.M.W.C. (1980)
 Schefman, P. (1979)
 Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)
 Schinck, Drs. P.J.G. (1991)
 Schlösser, Ir. J.C. (1959)
 Schreuder, P.F.J.M. (1975)
 Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schrotten, Ir. H.M. (1987)

Hasselt (B)
 Heerlen
 Stein
 Maastricht
 Mook
 Sibbe
 Heerlen
 Hulsberg
 Valkenburg
 aan de Geul
 Ulestraten
 Weert
 Londen (U.K.)
 Cadier en Keer
 Heerlen
 Rijswijk
 Gouda
 Maastricht
 Heerlen
 Geulle
 Overijse (B)
 Ransdaal
 Wageningen
 Gronsveld
 Delft
 Nijmegen
 Venlo
 Maastricht
 Gulpen
 Banholt-Mheer
 Ittervoort
 Reuver
 Zoetermeer
 Eijsden
 Berg en Terblijt
 Heeze
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Baarlo
 Heerlen
 Maastricht
 Eindhoven
 Herten
 Rotterdam

Schrijnemakers, L. (1979)
Schrijnemakers, Prof. Dr. M.J.H.A. (1974)
Schümmer, P.C.H. (1976)

Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)
Schutgens, N.H.J. (1966)
Schwanen, H.M.M. (1975)
Schwartz, Drs. G.A.H. de (1960)
Schijven, L.J. (1992)
Seelen, Drs. Th.L.A.M. (1959)
Seems, J.H.B. (1974)
Seerden, Mevr. W. (1990)
Segers, L. (1983)
Semmeling, R.J.J. (1982)
Severens, J.J. (1979)
Sillekens, J.P.H. (1979)
Sillekens, Drs. J.Th. (1972)
Simonis, J.G.C. (1977)
Sleijpen, G. (1988)

Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)
Slootweg, G.J. (1980)
Smeets, Mr. C.G. (1979)
Smeets, H.M.A.A. (1974)
Smeets BNA, Mr. Ir. J.J.W.M. (1982)
Smeets, Drs. M.K.J. (1967)
Smeets, N.H. (1972)
Smeets, Mr. S.H.F. (1971)
Smeets, V. (1979)
Smeijsters, Drs. E.M.A. (1974)
Smisdom, R. (1979)
Speth, L.J.H. (1979)
Spierts, P.J.G. (1968)
Spiertz, L.J. (1974)
Spiertz, Prof. Dr. M.Ph.G. (1972)
Spitz, E.J.C. (1958)
Spoelstra, B. (1988)
Spreuwenberg, J.Th.C.M. (1977)
Stals, L. (1979)
Standaert, C.M.H. (1982)
Stappers, Mej. M. (1982)
Starmans, Drs. J.C.J.M. (1988)
Stassen, Mr. R.J. (1969)
Steen, Mevr. Drs. I.M. (1985)
Steen, F.M.J. van der (1970)
Stehmann, Chr.H. (1979)
Steur, A.G. van der (1968)

Geleen
New York (U.S.A.)
Valkenburg
aan de Geul
Mheer
Maastricht
Kerkrade
Stein
Maaseik (B)
Venlo
Horn
Eijsden
Maastricht
Maastricht
Amstenrade
Heerlen
Nijmegen
Maastricht
Valkenburg
aan de Geul
Geleen
Limbricht
Maastricht
's-Hertogenbosch
Merkelbeek
Maastricht
Maastricht
Weert
Hasselt (B)
Spaubeek
Antwerpen (B)
Maastricht
Landgraaf
Kerkrade
Nijmegen
Maastricht
Oirsbeek
Leiden
Weert
Thorn
Sevenum
Maastricht
Roermond
Kessel-Lo (B)
Helden
Cadier en Keer
Haarlem

Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stille, Mr. A.L.G.A. (1979)
 Stoel, Mej. J.G.M. (1979)
 Stouthart, Drs. L.G.M. (1964)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs. J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)

Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, Dr. Ir. J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Swelsen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Pastoor S. (1982)
 Teeuwen, Dr. P.J.M. (1980)
 Theelen, J.E. (1974)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Thewissen, Drs. E.J.C.G. (1982)
 Thewissen, Drs. H. (1992)
 Thoelen, J. (1979)
 Thijs, Drs. P. (1975)
 Titulaer M.F.E., Ir. M.J.J. (1994)
 Tonnaer, J.J.G. (1958)
 Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
 Trier, Dr. W.G.J.M. van (1974)
 Tuiden, M. van (1977)
 Tummers, Dr. P.M.J.E. (1971)
 Turlings, J. (1982)
 Vaessen, J.S.G. (1976)
 Vaessen, J.W. (1972)
 Vanderheiden, J.E.M. (1995)
 Veelen, M.J. (1990)
 Vellenga, Dr. S.Y.A. (1988)
 Venner, Dr. J.G.C. (1982)
 Verbeet, Dr. G.J.B. (1960)
 Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)
 Verhagen, Drs. Th.J.P. (1977)
 Verheggen, A. (1982)
 Verheggen, H.A.J.A. (1974)
 Verheggen-Crousens, Mevr. E.W.M. (1982)
 Verheijen, G.F. (1973)
 Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)

Groningen
 Maastricht
 Landgraaf
 Eelde
 's-Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Zaltbommel
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Amsterdam
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 St.-Odiliëberg
 Wijlré
 Maastricht
 Hasselt (B)
 Jakarta
 Bakel
 Sittard
 Nederweert
 Venray
 Roermond
 Arnhem
 's-Gravenhage
 Ridderkerk
 Sittard
 Amersfoort
 Posterholt
 Utrecht
 Grathem
 Maastricht
 Tegelen
 Maastricht
 Roermond
 's-Gravenhage
 Sittard
 Horst
 Heerlen

Verhoeven, L.M.H. (1974)
 Verhofstadt, J.H. (1987)
 Vermeere, H.M.H. (1986)
 Versteeg, J.H.W. (1974)
 Verstraelen, Drs. J.H.H. (1989)
 Veugen, F.L.G. (1982)
 Visée, J. (1982)
 Vissers, Drs. F.A. (1975)
 Vleeshouwers, J.M.E. (1979)
 Vlerken, Drs. J.P. van (1974)
 Vorbach, A.H.I. (1975)
 Vossen, Mevr. H. (1988)
 Vrencken, Ir. Drs. J.H.A.M. (1979)
 Vries, Prof. Dr. Joh. de (1974)
 Vromen, G.J. (1975)
 Vugt, Th. van (1986)
 Wadsworth, S. (1994)
 Waes, Ir. D.J. van (1988)
 Waltmans, R.F.B. (1979)
 Wanders, Mr. J.W.M. (1968)
 Wanders, Mr. R.M.H. (1971)
 Warreburg, W.F.M. van de (1974)
 Warrimont, A. de (1989)

Waterval, Mevr. M. (1995)
 Welten, R.G. (1985)
 Weltens, H.A.J. (1988)
 Werf, G.H.F. van de (1981)
 Werf, J.J.M. van der (1995)
 Westerman, J. (1995)
 Wetering, J.L.H. van (1964)
 Wetzels, P.J.M. (1975)
 Weusten, H.A.M. (1980)

Weijer, J.J. van de (1979)
 Weijers, J.M. (1987)
 Weijnen, J.P.H. (1986)
 Widdershoven, A.J.H. (1982)
 Wieërs, J.L.L.J. (1979)
 Wieland, Drs. J.H.M. (1984)
 Willems, H.A.E. (1986)
 Willems, Drs. L.J.J. (1995)

Wintgens, D. (1981)
 Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)
 Worms, G. (1982)
 Woude, Prof. Dr. A.M. van der (1987)

Venlo
 's-Hertogenbosch
 Heerlen
 Maastricht
 Weert
 Sittard
 Heerlen
 Aardenhout
 Munstergelée
 Aarle-Rixtel
 Venlo-Blerick
 Amsterdam
 Sittard
 Amersfoort
 Eersel
 Klein-Doenrade
 Eijsden
 Maastricht
 Klimmen
 Brunssum
 Venlo
 Nederweert
 St.-Martens-
 Voeren (B)
 Simpelveld
 Zwolle
 Maastricht
 Neerbeek
 Simpelveld
 Leiden
 Maastricht
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Hoensbroek
 Maastricht
 Susteren
 Hasselt (B)
 Lelystad
 Meijel
 Valkenburg
 aan de Geul
 Heerlen
 Maastricht
 Sittard
 Ede

Wouters, Dr. Mr. H.H.E. (1988)
Wouw, N. van de (1991)
Wijers, Drs. J.I.M. (1959)
Wijnands, H.J.G. (1982)
Wijnen, M.H.M. (1988)
Wijnen, Prof. Dr. W. (1981)
Xhonneux, Ir. G.S.J.A. (1982)
Zanders, Dr. H.L.G. (1969)
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)
Zeijen, M.P.J. (1982)
Zuidam, J. (1991)
Zijlstra, N. (1982)

Maastricht
Brunssum
Brunssum
Eijsden
Eijsden
Bunde
Gulpen
Lage Mierde
Well
Maastricht
Swalmen
Schimmert
Hoensbroek